JOURNAL

OF

Sri Venkatesvara Oriental Institute

TIRUPATI

VOL. XII 1951

EDITOR :

PROF. P. V. RAMANUJASWAMI, M.A.

CONTENTS

Vol. XII (1951)

ENGLISH — Page.

1. The Quest for Unity—An Organistic Approach ... 1
   Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph.D.
2. Telugu Language: In the First Millennium, A.D. ... 12
   K. Ramakrishnaiya, M.A.
3. The Gītārthasangraha 28
   D. T. Tatacharya, M.O.L.
4. Ancient and Classic Idioms in Bhasa 38
   U. Venkatakrishna Rao, M.A.
5. The Life of Vidvan T. P. Palaniappa Pillai, B.O.L. ... 48
   R. Arumugam, M.A.
6. Modern criticisms of Ramanuja ... 71
7. Samadhi in Yoga Philosophy ... 84
   Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph.D.
8. Telugu Language of the First Millennium ... 99
   K. Ramakrishnaiya, M A.
9. Ramanuja's Philosophy and his Message ... 121
   T. K. Gopalaswami Iyengar, M.A.
10. A critical study of Perumbanarruppadai ... 131
    K. Balasundara Nayakar, M.A.
11. The Gitarathasangraha ... 143
    D. T. Tatacharya, Siromani, M.O.L.

SANSKRIT

1. अच्त्वोपलक्षिता अन्तस्स्थानुनासिकवर्णा: 1
2. मेघदूतगरिमा। 25–40
   T. Venkatacharya, M.A. (B.O.L)
3. दर्शनेषु श्रीमद्विशिष्टाद्वैतं दर्शनम्। 1
   T K. V. N. Sudarsanacharya, Siromani
4. मुरारिः तत्कविता च। 14
   V. Varadachari, M.A.

TAMIL

1. தொனிப்பகுதி (சுவைத் தொனி) 1
2. தொனிப்பொருளும் தொல் காப்பியமும். ... 63
   Vidvan K. S. Visvanatha Sastri, P.O.L.
3. மனமும், அறிவும் 28
   Vidvan S. Venkatarāma Chettiar
4. கம்பர் ... 42–62 76–90
   R. Srinivasa Rayhavachari, B.O.L.

TELUGU

1. శ్రీవేంకటాద్రి పర్యాయవాచకములు 1
2. ,, ... 57

R. Parthasarathi Iyangar

3. ద్రావిడ ' ఱ ' కారము 25–55

K. Ramakrishnaiya, M.A.

4. యజ్ఞఫలమ్ ... 83

P. Balakrishnamurti, M.A.

HINDI

1. कवि जमाल की काव्यप्रतिभा 1
2. पिंगलि सूरन्न 15-26

A. Hanumatchastri, M.A.

Manuscript Notices

1. திருப்புடைமருதூர்ப் புராணம் .. 52

T. A. Krishnamacharya

2. ஆபஸ்தம்ப கதை 54

K. Saṭhakopacharya

Reviews:

1. The Quintessence of Hinduism ... 61
2. Mahabharata—Apaddharma 155
   Santiparvan: Fascicule 21
   Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph.D.
3. कृतज्ञताविष्करणम्: ... 64
   మహాభారతతత్త్వ కథనము (నాల్గుభాగములు) ... 66
   P. Balakrishnamurti, M.A., B.O.L.
4. கோசர் ... 65
   R. Srinivasa Raghavachari, M.A., B.O.L.
5. Outlines of the Philosophy of Sri Madhvacharya 157
6. The Students' Manual of the Bhagavadgita .. 159
   Sri D. T. Tatacharya, M.O.L.

Additions to the Library 68-70

,, ... 160

Miscellaneous Notes—Science and sprituality ... 153

K. Vaidyanathan, M.A.

INDEX

TO

VOL. XII (1951)

		Page
ARUMUGAM, M. A.		
The life of Vidvan T. P. Palaniappa Pillai	...	48
BALAKRISHNAMURTI, P.		
యజ్ఞఫలమ్		83
Kṛtagñatāviṣkaraṇam (Review)	...	64
Mahabharata tattvakathanamu ,,	...	66
BALASUNDARANAYAKAR, K.		
A Critical Study of Perumbanarruppadai	...	131
GOPALASWAMI IYANGAR, T. K.		
Ramanuja's Philosophy and His Message	...	121
HANUMATCHASTRI, A.		
कवि जमालकी काव्यप्रतिभा	...	1
पिंगलि सूरन्न	..	15
KRISHNAMACHARYA, T. A.		
திருப்புடை மருதூர்ப் புராணம் (Ms. Notice)	...	52
PARTHASARATHI IYANGAR, R.		
శ్రీవేంకటాద్రి పర్యాయవాచక పదములు	...	1
,,	...	57
RAMAKRISHNAIYA, K.		
Telugu Language of the first Millenium	...	99
ద్రావిడ 'ఱ' కారము	...	25
SRINIVASA RAGHAVACHARIAR, M. A. (B.O.L.)		
கம்பர்	...	42
,,	..	76
SUDARSANACHARYA, T. K. V. N.		
दर्शनेषु श्रीमद्विशिष्टाद्वैतं दर्शनम्	...	1
TATACHARYA, D. T.		
Gītārtha sangraha	...	28
,,	...	143

		Page
VARADACHARI, K. C.		
The Quest for unity—An Organic Approach	...	1
Samadhi in Yoga Philosophy	...	84
The quintenence of Hinduism (Review)	..	61
Mahabharata—Apaddharma ,,	...	155
VARADACHARI, V.		
मुरारिः तत्कविता च	..	14
VENKATACHARYA, T.		
अच्त्वोपलक्षिता अन्तःस्थानुनासिकवर्णाः	...	1
मेघदूतगरिमा	...	25
VENKATAKRISHNA RAO, U.		
Ancient and Classic Idioms in Bhasa	...	38
VENKATARAMA CHETTIAR, S.		
மணமும் அறிவும்	...	28
VISVANATHA SASTRI, K. S.		
தொனிப்பகுதி	...	1
தொனிப்பொருளும் தொல்காப்பியமும்	..	63

T. T. D. Press, Tirupati—C. 200—1-11-52

ADDITIONS TO THE LIBRARY.

Sri Venkatesvara Oriental Institute acknowledges, with thanks, the receipt of the following books and periodicals.

BOOKS.

1. Kṛtya-kalpataru of Bhatta Lakshmidhara: Vol. II Gṛhastha-Kāṇḍa - Ed. by K. V. Rangaswami Iyengar, Gaekwad's Oriental Series, No. CI.
2. Kṛtya-kalpataru of Bhatta Lakshmidhara: Vol. XIV. Mokṣa-kāṇḍa — Ed. by K. V. Rangaswami Iyengar, G. O. S. No. CII.
3. Index to the English Translation of Sābara-bhāṣya: compiled by Dr. Umesa Misra. G. O. S. No. CIII.
4. Śakti-saṅgama-Tantram Vol. III, Sundarī-kāṇḍam—Ed. by Benoytosh Bhattacharya, G. O, S. No. CIV.
5. Anekānta-Jaya-patāka of Haribhadra Suri Vol. II— Ed. by H. R. Kapadia, G. O. S. No. CV.
6. Kṛtya-kalpataru of Bhatta Lakshmidhara: Vol. I. Brahmacārī-kāṇḍa—Ed. by K. V. Rangaswami Iyengar, G. O. S. No. CVI.
7. Panca-pādika of Padmapāda: Translated in English—by D. Venkataramiah, G. O. S. No. CVII.
8. Triṣaṣṭiśalāka-Puruṣacarita of Acārya Hemachandra: Translated into English by H. M. Johnson, G. O. S. No. CVIII.
9. Niṣpanna-yogāvalī of Abhayākara Gupta: Ed. by B. Bhattacharya, G. O. S. No. CIX.
10. Kṛtya-kalpataru of Bhatta Lakshmidhara: Vol. IV. Śrāddha-kāṇḍa: Ed. by K. V. Rangaswami Iyengar, G. O. S. No. CX.
11. Kṛtya-kalpataru of Bhatta Lakshmidhara: Vol. III. Niyata-kāla-kāṇḍa:—Ed. by K. V. Rangaswami Iyengar, G. O. S. No. CXI.
12. Kṛtya-kalpataru of Bhatta Lakshmidhara: Vol. X. Suddhi-Kāṇḍa:—Ed. by K. V. Rangaswami Iyengar, G. O. S. No. CXII.
13. Hetubinduṭīkā of Bhatta Arcata with the commentary Ālaka: Ed. by Jinavijaya Muni, G. O. S. No. CXIII.

14. Alphabetical List of Mss. in the Oriental Institute of Baroda: Compiled by Raghavan Nambiar, G. O. S. No. CXIV.
15. Aparājita-pṛcchā of Bhuvana Deva:—Ed. by P. A. Mankad, G. O. S. No. CXV.
16. Īsa, Kena, Kaṭhopaniṣads with Raṅga Ramanuja Bhashya—Ed. with gloss by Uttamur Viraraghavacharya; Ubhaya Vedanta-granthamāla Series.
17. LA collection Tibetaine—by Clande Pascalis; Imprimeri Nationale, Paris.
18. LA Collection Khmere—by Henri Marchel: E'Cole Francaise D'Extremes Hanoi.
19. Vocabulaire Francais-Thay-Blanc-et Elements De Grammaire: Vols. I and II: Georges Minot: Ecole Francaise D'Extreme Orient, Hanoi,
20. LA Science et L'Extreme Orient—Pierre Huard: Ecole Francaise D'Extreme Orient, Hanoi.
21. Initiation a'la Linguistique—by A. G. Handricourt: Ecole Francaise D'Extreme Orient, Hanoi.
22. Initiation a'la Litterature Laotienne—by Thao Phonvong: Ecole Francaise D'Extreme Orient, Hanoi.
23. Annual Report of the Librarian of Congress—for the year 1950; Govt. of United States, Washington, 1951.
24. Student's Manual of Bhagavat-Gīta—by K. Vaidyanathan.
25. The Story of Ancient India—by B. G. Gokhale.
26. Vedārtha-saṅgraha of Sri Ramanujacharya:—Ed. with Commentary by Sudarsanachari.
27. Tamilu Pāṭhagalu—Ed. by Rudrapati: Uuniversity of Mysore.

PERIODICALS.

1. Annals of Oriental Research, Madras University; Vol. VIII, Pts. I & II.
2. Aryan Path; Vol. XXIII, Nos. 1 to 6.
3. Bhāratīya Vidya, Vol. XI, Nos. 3—4.
4. Brahma-Vidyā, Adyar Library Bulletin, Vol. XV, Pt. 4; Vol. XVI, Pts 1 & 2.
5. Bulletin of Govt. Oriental Mss. Library, Madras, Vol. V. No. 1.
6. Bulletin of Deccan College Research Institute, Vol. X, No. 2.
7. Bulletin of the Museum of Fine Arts Nos. 278, 279.
8. Christian College Magazine, Vol. XXI, No. 2.
9. Divine life, Vol. XIV, Pts. 1 to 6.
10. Epigraphica Indica, Vol. XXVII, Pt. 7.
11. Indian Historical Quarterly, Vol. XXVII, Nos. 3 and 4.
12. Indian P. E. N., Vol. XVIII, Nos. 1 to 6,
13. Journal of Andhra Historical Research Society, Vol. XIX, Pts 1 to 4.
14. Journal of Bihar Research Society, Vol. XXXVII, Pts. 1 & 2.
15. Journal of Bombay B. R. A. Society, Vol. 26, Pt. 2.
16. Journal of Ganganath Jha Research Institute, Vol. VIII, Pts, 2 & 3.
17. Journal of Indian History, Vol. XIX, Pts. 3 & 4.
18. Journal of Music Academy, Vol. XXII, Pts. 1 to 4.
19. Journal of Oriental Research, Madras. Vol. XIX, Pts. 1 & 2.
20. Journal of Oriental Research Institute, Baroda, Vol. 1, Pts. 2 & 3.
21. Journal of Tanjore Saraswati Mahal Mss. Library, Vol. VII, No. 3.
22. Kalpaka, Vol. 47, No. 1.
23. Magazine of Allahabad University, Vol. XXX, No. 1 to 3.
24. Poona Orientalist, Vol. XV. Nos. 1—4.
25. Philosophical Quarterly, Vol. XXIV, Pt. 4.

11

26. Quarterly Journal of Mythic Society, Vol. XLI, No. 1.
27. Quarterly Journal of U.S. Book-List, Vol VII, Nos. 3 & 4.
28. Triveni, XXII, Pt. 4.
29. Vedanta Kesari, Vol. 38, Nos. 3 to 12.
30. Asian Quarterly of Culture and Synthesis, Nos. 3 & 4.

SANSKRIT.

31. Sanskrit Sahitya Parishat Patrika, Vol. 34, Nos. 5 to 9.
32. Udyāna Patrikā, Vol. XX1V, Nos. 11–12, Vol. XXV, Nos. 1 to 4.
33. Vaidika-manohara, Nos. 59 to 64.

TELUGU.

34. Andhra-Sahitya Parishat--Patrikā, Vol 39, Nos. 7, 8, 9.
35. Andhra Mahila, Vol. VIII, Nos. 7 to 12.
36. Bhakti-Nivedana, Vol. III, Nos. 8 to 12; Vol. IV, No.
37. Ramanuja Patrika, Nos. 29 to 32.
88. Vijaya-vani (weekly).

TAMIL.

39. Kalaimagal, Jan. 1952 to June, 1952.
40. Swadesa-mitran, Vol. XXII, Nos. 49 to 52; Vol XXIII No. 1 to 22.
41. Sen-Tamil Vol. 27, Nos. 9 to 12; Vol. 8, Nos. 1 & 2.
42. Tamil Pozil. Vol. XXVII Nos. 9 to 12; Vol. XXVIII No. 1 & 2.

KANNADA.

43. Adhyatma Prakasa, Vol. XXI, Nos. 5 to 10.
44. Prabuddha-Karnataka, Vol. 33, Pts. 3 & 4.

HINDI.

45. Jaina Satya Prakasa, Vol. 17, Nos. 1 to 5.
46. Jaina Antiquary, Vol. XVII, Pt. 1.

SRI VENKATESVARA ORIENTAL INSTITUTE, TIRUPATI

Price list of Publications

General Editor :— PROF. P. V. RAMANUJASWAMI, M.A., *Director*.

Sri Venkatesvara Oriental Series :—

		Rs. A. P.
1.	**Sri Venkatesvara Kavya Kalapa,** (Sanskrit) Ed by Sri D. T. Tatacharya, M.O.L.	4 0 0
2.	**History of Tirupati,** Volume II (English) by Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, M.A., Ph.D.	*(Out of stock)*
3.	**A Glossary of Indian Philosophical Terms,** (Sanskrit-English) by Sri C. V. Sankara Rao, M.A. ...	1 8 0
4.	**Psychology,** (Telugu) by Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph.D.	*(Out of stock)*
5.	**Isavasyopanishad Bhashya,** (Sanskrit-English) of Venkatanatha, Ed. & Translated by Dr. K C. Varadachari, M.A., Ph D. & Sri D.T. Tatacharya, M.O.L.	*(Out of stock)*
6.	**Samurtarchanadhikarana (Atri Samhita),** (Sanskrit) Ed. by Mr. Raghunatha Chakravarti Bhattacharya & Sri M. Ramakrishna Kavi, M A ...	6 0 0
7.	**Suvarnasaptati Sastra,** (Sanskrit) Reconstructed from the Chineese & Ed. by Sri N. Aiyaswami Sastri ...	3 0 0
	Kenopanishad Bhashya, by Rangaramanuja (Sanskrit-English) Ed & Translated by Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph.D. & Sri D. T. Tatacharya, M.O.L.	1 0 0
9.	**Tirukkural-Kamattuppal,** with the commentaries of Kalingar and Parippeirumal (Tamil) Ed. by Sri T. P. Palaniappa Pillai, B.O.L.	2 0 0
10.	**Sri Venkatesvara Vachanamulu,** (Telugu) Edited by Sri V. Prabhakara Sastri	1 8 0
11.	**Sringarasankirtanamulu,** Vol. IV of Tallapaka Annamacharyulu (Telugu) Ed. by Sri V. Prabhakara Sastri	2 0 0
12.	**Kasyapa-Jnanakanda (Kasyapa-Samhita),** (Sanskrit) Ed. by Sri R. Parthasarathi Bhattachar .	3 0 0
13.	**Andhra-Kuvalayanandamu,** (Telugu) by Sri Ubhayabhasha Pravina K. Subrahmanya Sastri .	3 12 0
14.	**Tirukkural-Porutpal,** with the commentaries of Kalingar & Paripperumal (Tamil) Ed. by Sri T. P. Palaniappa Pillai, B.O L.	4 0 0
15.	**Kathopanishad Bhashya** of Rangaramanuja (Sanskrit-English) Ed. and Translated by Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph. D. & Sri D. T. Tatacharya, M.O.L.	3 12 0
16.	**Sri Venkatesvara Laghu Kritulu,** (Telugu) Edited by Sri V. Prabhakara Sastri	1 8 0

		Rs.	A.	P.
17.	**Annamacharya Charitramu** (Telugu) Edited by Sri V. Prabhakara Sastri	2	8	0
18.	**Tiruvengada Sthalapuranam,** (Tamil) with prose supplement Ed. by Sri T.P. Palaniappa Pillai, B.O.L.	1	8	0
19.	**Alankarasangraha** of Amritanandayogi, (Sanskrit) Edited by Sri P. Balakrishnamurti, M.A. ..	3	4	0
20.	**Subhadra Kalyanamu,** (Telugu) by Tallapaka Timmakka, Ed. by Sri V. Prabhara Sastri ..	0	12	0
20a.	**Sankaravilasam,** (Tamil) Ed. by Sri T. P. Palaniappa Pillai, B.O.L.	3	4	0
21.	**Janasrayi,** (Sanskrit) Ed. by Sri M. Ramakrishna Kavi, M. A.	1	0	0
22.	**Adhyatmasankirtanalu** Vol. V of Tallapaka Annamacharyulu (Telugu) Ed. by Sri V. Prabhakara Sastri	3	4	0
23.	**Tiruvengada Ula,** (Tamil) Ed. by Sri T. P. Palaniappa Pillai, B. O. L.	1	8	0
24.	**Adhyatmasankirtanalu,** Vol. VI of Tallapaka Annamacharyulu (Telugu) Ed. by Sri A.V. Srinivasachari	2	0	0
25.	**Prasnopanishad Bhashya,** of Rangaramanuja (Sanskrit-English) Ed. and Translated by Dr. K.C. Varadachari, M.A., Ph.D. & Sri D. T. Tatacharya, M.O.L.	2	12	0
26.	**Sri Venkatesvara Stuti Ratnamala,** (Telugu) Ed. by Sri V. Prabhakara Sastri	1	2	0
27.	**Dharmasangraha,** (Sanskrit) Ed. by Prof. P. V. Ramanujaswami, M. A. ...	2	0	0
28.	**Nipatavyayopasargavritti,** (Sanskrit) Ed. by Vidya Pravina Sri A Someswarasarma, P.O.L. ...	2	0	0
29.	**Adhyatmasankirtanalu,** Vol. VII of Tallapaka Annamacharyulu (Telugu) Ed. by Sri R. Anantakrishna Sarma & Sri A. V. Srinivasachari ...	3	0	0
30.	**Bharata Kosa** (Sanskrit)Ed. by Sri M. Ramakrishna Kavi, M.A	22	0	0
31.	**Adhyatmasankirtanalu,** Vol. VIII of Tallāpaka Annamacharyulu (Telugu) Ed. by Sri R Anantakrishna Sarma & Sri A. V. Srinivasachari ...	3	0	0
32.	**Raghuvamsa,** (Cantos 1 & 2), Translated into Tamil and Ed. by Sri D. T. Tatacharya, M.O.L. *(Shortly).*	2	8	0
33.	**Adhyatmasankirtanalu,** Vol. IX of Tallapaka Annamacharyulu (Telugu) Ed. by Sri R. Anantakrishna Sarma ... --- ...	3	0	0
34.	**Sri Venkatesvara Stuti Ratnamala**, (Telugu) Vol. II Ed. by Sri K Ramakrishniya, M.A. ...	2	0	0

For copies of the above apply to:—

THE DIRECTOR,

S. V. Oriental Institute, TIRUPATI,

(Chittoor Dist.) Sout Indiah.

॥ श्रीवेङ्कटेशपरब्रह्मणे नमः ॥

॥ श्रीपद्मिनीपरिणयाख्यं प्रकरणम् ॥

श्रीसुन्दरराजमहाकविविरचितम्

प्रथमोऽङ्कः

गीर्वाणावलये सुधां वितरितुं दैत्यान् विमोह्याङ्गना-
रूपं प्राप्तवतः पुराणपुरुषस्यालोकयन्त्या मुहुः ।
सभ्रूभङ्गमपाङ्गवीक्षणभवानङ्गागमप्रक्रियं
वक्त्रेन्दुं कलशाम्बुराशिदुहितुर्मन्दस्मितं पातु वः ॥

अपि च, दशवदननगर्यां स्निग्धगन्धद्रुकल्पात्
भवनवलभिवर्गाद्बालसङ्क्रान्तवह्नेः ।
उदितसुरभिधूमैर्वासयन् व्योमभामा-
कचततिमतिवीरः पातु कश्चित्प्लवङ्गः ॥ २ ॥

(नान्द्यन्ते) सूत्रधारः—(पुरोऽवलोक्य) अहो ! भगवत्या गोदाभिधायाः कैटभपरिपन्थिप्रणयिन्याः संमिलन्ति नानादिगन्तनिवासिनः सज्जनाः मज्जनमहोत्सवसिषेविषया विषयान्तरमुत्सृज्य । (सौत्सुक्यम् अञ्जलिं बद्ध्वा)

श्री धन्विनव्यपुरवासिनि देवि गोदे!
श्रीशार्ङ्गिदिव्यगुणसूक्तिधृतप्रमोदे ! ।
त्वन्मज्जनोत्सवभवे विभवे न धत्ते
कस्सज्जनः कुतुकमम्ब निलिम्पवन्द्ये ॥

(आकाशे श्रोत्रं दत्त्वा) किमादिश्यते साधुपरिषदा ? रे रे ! कुशीलव !

हस्तविन्यस्तहैाणोक्तिपुस्तकैरावृते जनैः ।
इह सद्रूपकं प्रत्नं द्रष्टुमिच्छा वृथा हि नः ॥ इति ॥

- न वृथा भवतामिच्छा । विद्यत एवाभिनवं सत्प्रकरणम् । किं ब्रूथ ? कुतूहलिनःस्मः तदवलोकन इति । (सहर्षम्) अचिरादभ्यस्तस्य अभिनवरूपकप्रयोगस्य सफलतासम्पादनाय

रसिकपरिषदममिलषतो मम प्रतिपद्यते विधिरनुकूलताम्। (नेपथ्याभिमुखमालोक्य) इतस्तावत् भावः। (प्रविश्य)

मारिषः—एषोऽस्मि।

सूत्रधारः—भाव! पश्यतु भवान् नानादेशेभ्यः समागतानिह महानुभावान्।

मारिषः—आर्य! अदृष्टचरो भवत्येतावान् क्वचन साधुसमागमः।

सूत्रधारः—भाव! श्रूयतामत्र कारणम्।

पङ्क्त्याऽभियोज्य रमणीयतराण्यनांसि
तन्वन्ति केऽपि पुरतोऽग्निजलप्रयोगम्।
आरुह्य तानि जनता घटिकाभिरेव
काश्चिदद्य बहुयोजनदूरमेति॥

मारि— इतोऽपि किमपि विचित्रम्!

एकः क्वचिद्रहसि सद्मनि भाजनेषु
सद्रावकेषु निहितामिह लोहतन्त्रीम्।
सन्ताडयत्यधिकदूरगतोऽपि सद्यः
पुत्रप्रसूतिमवगम्य ददाति बीजम्॥

सूत्र—भाव! कृतमप्रकृतेन। अस्ति कुतूहलं परिषदो नूतनप्रयोगे।

मारि—(स्मृतिमभिनयति)

सूत्र—किन्नावगाहते स्मृतिपथं नवं रूपकम्?

मारि—अथ किम्।

सूत्र—अस्ति किल? दक्षिणकेरलेषु स्यानन्दूरपुरम्........

मारि—अहह! तत् भगवतः पद्मनाभाभिख्यस्य परमात्मनः भोगशयनभूमिः खलु? (सानुस्मरणमञ्जलिं बद्ध्वा)

श्रीपद्मनाभ! कमनीयतराब्जनाभ!
भक्तात्रनाभयरतेन्दुसमाननाभ!।
न त्वां विना भवति मे शरणं भवन्तं
नत्वा जनः किमिह वा शुचमेत्यमुत्र॥

सूत्र—तत्र सञ्चितसुकृता वञ्चिमहीपतयः सुमतयः सन्ततं निवसन्ति खलु ?

मारि—अथ किम् ।

सूत्र—तत्र

मत्या धृत्या शुभकवितया विद्यया देवभक्त्या
लक्ष्म्या चोच्चैरुपचिततया प्राप्य षाण्मातुरत्वम् ।
शक्तिं विभ्रद्विमतविजये ख्यापयन्नाम नैजं
राजोत्तंसो जयति धरणौ श्रीविशाखो यशस्वी ॥

तदीयं भुजमालम्ब्य वर्तते पाण्ड्यमण्डले ।
इलत्तूराख्यनगरी कविरत्नावलीखनिः ॥

मारि—विदितं तन्नगरम् । यत्र खलु श्रीवैखानसकुलतिलकायमानवरदराजनन्दनः, कृष्णाम्बिकागर्भशुक्तिमुक्तामणिः, सुन्दरराजशर्मा श्रीरामसन्देशहरप्रसादलब्धप्रतिभाभासुरः प्रकाशतेतराम् ।

सूत्र—स हि महितं श्रीरामभद्रविजयाभिख्य चम्पूप्रबन्धं वैदर्भीवासुदेव हनूमद्विजयाभिधाननाटकयुगलञ्च निर्माय पश्चादुत्पाद्येतिवृत्तं पद्मिनीपरिणयाभिधानं प्रकरणं प्रथयन् अस्मासु न्यस्तवान् रसिकपरिषदि प्रयोक्तव्यमिति ।

मारि—स्मारितोऽस्मि भवता साधु । आर्य ! केऽपि नूतनान् प्रबन्धान् नाद्रियन्त इति शङ्का मामाकुलयति ।

सूत्र—अत्र विषये कविना तेन कश्चिदुपन्यासः कृतः ।

मारि—कथम् ?

सूत्र— "ये पूर्वासु च नूतनासु कृतिषु स्वारस्यमात्रं समं
गृह्णीयू रसिका न तान् प्रति वचः किं[1] वाच्यमास्ते मम ।
ईर्ष्यातोऽभिनवप्रबन्धविमुखा ये सन्ति ते नाधिकाः
तादृक्षस्य च भाविनः कृतिरियं ग्राह्येव पूर्वत्वतः ॥"

मारि—उपपन्नम् ।

1. किं किमपि ।

सूत्र—सम्प्रति सम्प्रतिपन्नं सर्वमस्माकं साधु। तथाहि—

"तद्रूपकं मृदुपदग्रथितं गभीरं
प्रत्यग्रवस्तु निखिलैश्च रसैः समग्रम्।
एषा च साधुपरिषद्विदुषी कवित्वे
तौर्यत्रिके च भरतस्य वयं विवर्ताः" ॥

तत् स्वर्यताम्।

मारि—आर्य! कयापि चिन्तया किञ्चिदस्वस्थमिव मे मनः।

सूत्र—सा का सारविषया यदि, निगद्यताम्।

मारि—सारविषयैव। सरसहृदयो नाम सखा मे विदितः खलु। तद्दुहितरं सुमनोभिख्यां द्युतिमन्नाम्नि तरुणे स्वयमनुरक्तां दुर्वृत्तः चरमवयसि वर्तमानोऽपि कश्चित्कामयते लब्धुं जलानुषङ्गी। तत्र सर्वां धुरं मयि न्यस्यति वयस्यः।

सूत्र—अस्त्येव सुमनोद्युतिमतोस्सङ्घटने विधेरानुकूल्यम्, यतो भवन्तं तत्र लग्नकीकृतवान् सरसहृदयः। भवांश्चावधत्ते।

"प्रसन्नेनापि विधिना प्रत्यक्षीभूयते नहि।
किन्तु तत्कार्यघटनानिपुणः प्रेर्यते जनः ॥

(नेपथ्ये)

साधु कुशीलव! साधु।

नियुङ्क्ते मां न चेद्धाता पद्मिन्या भास्करस्य च।
संयोजने सदा चिन्ता किं भवेदीदृशी मम ॥

मारि—कोऽयमेवं ब्रवीति?

सूत्र—किं तन्न जानासि। मम वैमात्रेयः कनीयान् शारदानन्दयोगीन्द्रस्य भूमिकां धारयन् व्याहरन्नेवं प्रविशति रङ्गभुवम्। तदावां पद्मिनी भास्करश्च भूत्वा प्रविश्य दर्शयावः स्वचातुरीमभिनयकलायाम्। (इति निष्क्रान्तौ)

॥ प्रस्तावना ॥

(ततः प्रविशति सशिष्यः शारदानन्दः)

शार—वत्स! काशस्तम्ब!

यावन्निगृह्य करणं विषयप्रवृत्ते-
श्चेतः समाहितमहं कलये कथञ्चित् ।
तावत्क्वचित्प्रविशति श्रमसाधनीये
कार्ये सुहृत्प्रणयसंभृतमेतदाशु ॥

काश—किं नाम तत् ?

शार— अस्ति उदयधरो नाम महीभृत्प्रवरः ।

काश—स प्रथते खलु !

[1] यःसूर्याकलनेन लोकविदितख्यातिः समस्तोन्नतो
धीरो नोज्झितपूर्वकल्पितपदः स्वान्तर्गुहायां हरिम् ।
बिभ्राणादुदितो यतो नयनयोः श्रीभास्कराख्यस्सुत-
स्साफल्यं तनुते श्रिया तनुभृतां भाग्यं यथा मूर्तिमत् ॥

शार —तस्य महानुभावस्य सदृशी भार्या सम्पादयितव्येति ।

काश—तस्य सदृशी क्व लभ्येत ?

शार —अस्त्येव ।

काश—जिज्ञासे तादृशीम्

शार—[2] वर्तते कासारो नाम विमलान्तःकमलतया श्रिततापहारी प्रजापालकः । तदात्मभवा पद्मिनीति विनीतिमतिसौन्दर्यवसतिः ।

काश—यद्येवं कोऽत्र विचारहेतुः ?

शार —विद्यते तयोस्सङ्घटने प्रत्यूहबाहुल्यम् ।

काश—कथमिव ?

शार— जीमूतो नाम दुर्दान्तो वपुषा समलीमसः ।
अपि विच्युततारुण्यस्तरुणीं तामभीप्सति ॥

काश—तत्र कासारः कीदृशः ।

1. अस्य श्लोकस्य विशेषार्थः । सूरीणां सूर्यस्य चाकलनम् सूर्याकलनम् । पदम् व्यवसितम्, स्थानञ्च ।

2. अर्थविशेषः अन्तःकमलम् = हृदयारविन्दम्, अन्तर्विद्यमानं जलञ्च ।

शार—अनभिमततदपेक्षोऽपि कृतज्ञतया पुरा तत्कलितमुपकारं स्मरन् दाक्षिण्यमवलम्बते तस्मिन् ।

काश—किमियदेव ।

शार—किञ्च, मत्तेभको नाम कश्चिन्निर्निमित्तबद्धवैरः पद्मिनीमपहर्तुं काङ्क्षति कासारमाविलीकृत्य । अपि च, तस्य सुहृदसद्भिरामं प्रतीक्षमाणः स्वोदयाय तुहिनमण्डलो नाम कापालिकः सहचर्या हिमान्या सदा निसर्गसिद्धपद्मिनीप्रतीपशीलः प्रथते ।

काश—अहो चिन्तानिमित्तमदभ्रमार्यस्य । कयापि विधया सङ्घटयितुं तौ प्रवर्तते भवान् ।

शार—सर्वथाऽस्माभिः लक्ष्मीं सन्निधाप्य तस्या मनोरथस्साध्यः ।

काश—

भवत्प्रसादसम्प्राप्तलक्ष्मीसान्निध्यनिर्मला ।
पद्मिनी भास्करं प्राप्य चिरं विजयतां भुवि ॥

शार—अन्यदिदमाकर्ण्यताम् । कासारस्यात्मजः कुमुदाकरः कामयते कौमुदीम्, भास्करालब्धै[1] र्वसुभिर्वर्धितस्य सुधाकरस्य राज्ञस्सुताम् ।

काश—किमस्ति तत्रापि विरोधः ।

शार—तामाक्रम्य वर्तते मत्तेभकः स्वपुत्रकृते ।

काश—भगवन्, अनयोः सदृशयोः पद्मिनीभास्करयोः कौमुदीकुमुदाकरयोश्च युगपत् कथं संयोजनसम्भव इति तर्कयामि ।

शार—सर्वं दुर्घटमपि घटेत देव्या दुग्धसिन्धुदुहितुः प्रसादात् । तत्कासारमुपसरावः । (इति निष्क्रान्तौ) ।

॥ शुद्धविष्कम्भः ॥

(ततः प्रविशति अनुकूलनाम्ना सचिवेन सह कासारः)

कासारः—भोः नन्दिन् !

कन्यापितुस्त्वमिह सन्ततमातनोति
चिन्तां जनस्य महतीमिति यद्वदन्ति ।
जानामि सत्यमिदमद्य पतिं सदृक्षं
वत्साऽप्नुयात्कथमिति व्यथितो विचारात् ॥

1, वसुशब्दः किरणधनसाधारणः ।

अनुकूलः—स्वामिन् !

यदि सन्तं सुता लब्ध्वा भर्तारं नन्दति स्वयम् ।
जनकस्य सुखं तादृक् न पुत्रशतवत्तया ॥

कासारः—असति जामातरि जायते पुरुषस्य या व्यथा सा न शक्यते परिच्छेत्तुम् । तथाहि ।

जामाता यदि दुर्मतिः शुभवधूलाभावधि प्रश्रयं
श्वश्र्वां च श्वशुरे प्रदर्श्य तदनु प्राप्तेप्सितो दर्पितः ।
ताभ्यां स्वीयसुतातिवत्सलतया सम्भावितो मन्यते
स्वं वित्ते धनदं मतौ सुरगुरुं रूपे प्रसूनायुधम् ॥

हन्त ! दुर्मेधसो जामातरो मातरमिव सम्भावनीयां श्वश्रूं स्वभुजिष्यामिव पितरमिव पूज्यं पूज्यं क्रीतदासमिव ताभ्यां दुहितृप्रेम्णा दीयमानं यौतकमधमर्णगृहीतं धनमिवावजानते ।

(नेपथ्ये)

साहु साहु ! (साधु साधु) ।

कासा—सखा मम खलु समभिनन्दति अस्मद्वचः ।

(प्रविश्य विदूषकः) वअस्स, जं कहिदं तुंहेहिं तं सव्वं मए अणुहूदम् । (वयस्य यत्कथितं युष्माभिस्तत् सर्वं मया अनुभूतम् ।

कासा—सखे कथमिव ।

विदूषकः—विवाहपेज्जन्तं मह चरणेसु णिपतन्तो दुम्मई जामाआ तदो मह घरभोअणपीवरसरीरो वि मह पच्चख एव्व 'अये भिखुअपुत्ति, दासीए पुत्ति, मूढजोणिजादे, किं तुए तादघरादो आणीदं रण्डेत्ति मह कण्णं अहिक्खिवइ । किं वित्थरेण, अण्णदो संपादेदुं अक्खमो मह घरादो एव सव्वं इत्थिआधणत्तणेण आणेदव्वं मणाइ। तस्स सव्वं वि दुण्णअं सहेमि वच्छाए को वि सुगुणो दोहित्तो होस्सदित्ति पच्चासाए ।

(विवाहपर्यन्तं मम चरणयोः निपतन् दुर्मतिः जामाता ततो मम गृहभोजनपीवरशरीरोपि मम प्रत्यक्षमेव, अये भिक्षुकपुत्रि, दास्याःपुत्रि, मूढयोनिजाते, किं त्वया तातगृहादानीतं, रण्डे इति मम कन्यामधिक्षिपति । किं विस्तरेण । अन्यतस्संपादयितुमक्षमः मम गृहादेव सर्वं स्त्रीधनत्वेनानेतव्यं मन्यते । तस्य सर्वमपि दुर्णयं सहे, वत्सायां कोऽपि सुगुणो दौहित्रो भविष्यतीति प्रत्याशया) ।

कासा—अलमप्रस्तुतेन । भो मन्त्रिन्! किं विसृष्टो निखिलनृपालबालप्रतिच्छन्दग्रहणाय चित्रशिल्पी ।

अनु—तस्य प्रत्यागमनसमयोऽपि अतिवर्तते (प्रविश्य दौवारिकः) जेदु देव्वो, ससिस्सो सारआणंदो पडिहारभूमिं गओ ।

(जयतु देवः । सशिष्यश्शारदानन्दः प्रतिहारभूमिं गतः) ।

कासा—प्रवेश्यतां सोपचारम् ।

दौवारिकः—तह (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) इदो इदो महाजोई ।

(तथा । इत इतो महायोगी) ।

(प्रविशति सशिष्यश्शारदानन्दः)

कासारः—उत्थाय प्रणमति ।

शारदानन्दः—विजयस्व धर्मात्मन्!

कासा—उपविश्यताम् ।

शार—(उपविश्य) अपि कुशलम्?

कासा—भगवन्! भवदाशीर्गोचरतया सर्वेऽत्र कुशलिनः स्मः ।

चिन्तातपातपो[1]च्छुष्यदात्मनः पुरतो मम ।
भवदीयप्रसादोऽसावमृतासारतां गतः ॥

अनु—भगवन्! प्रतिपालयामहे किमपि विज्ञापयितुकामा भवद्दर्शनम् ।

शार—प्रायो विदित एवास्माभिस्सर्वोऽप्युदन्तः । अधुना कीदृशी जीमूतदुश्चेष्टा ।

कासा—यादृश्यस्मान् अहर्दिवमाकुलयेत् ।

शार—किं साक्षादभ्यर्थितोऽसि तेन कन्याम् ।

कासा—तदेवावशिष्यते ।

अनु—तदपि श्वः परश्वो वा भविष्यतीति मन्ये, यतस्तदमात्यस्य पुरोवातस्य पत्रिका तादृशी मया लब्धा ।

शार—स्वयमेवागमिष्यति किं जीमूतः?

1. तपातपः ग्रीष्मसम्बन्धी आतपः ।

अनु—नहि । प्रथमं तन्नियुक्तः पुरोवातः ।

शार—कीदृशो मत्तेभः ?

कासा—हतकः सहानुगैः मामाकुलीकृत्य पद्मिनीमपहर्तुं प्रतीक्षते समयम् ।

शार—आस्तामेतत् । भद्रायाः पद्मिन्या हृदयं कुलानुषजति ।

कासा—स्फुटं तन्नावगम्यते । (प्रविश्य दौवारिकः) किअहत्थो णाम चित्तलेहओ समअं पडिवाळेदि । (कृतहस्तो नाम चित्रलेखकः समयं प्रतिपालयति)

कासा—प्रविशतु ।

दौवा—(निष्क्रान्तः)

शार—स को नाम ?

अनु—नृपतिकुमारप्रतिच्छन्दग्रहणाय नियुक्तपूर्वः । (प्रविशति कृतहस्तः स्वहस्तन्यस्तचित्रपटनिकरः । प्रणमति सर्वान्) ।

अनु—किमाचरितनिदेशोऽसि ?

कृत—अथ किम् ।

शार—किं केवलं नृपाणां कुमारा गृहीतरूपाश्चित्रे । आहोस्वित् तत्स्वसारश्च ?

कृत—द्विविधान्यपि न्यस्तानि चित्रे नृपत्यपत्यानि ।

शार—राजन् ! चित्रावलोकाय तव पुत्रावपि समानीयेताम् ।

कासा—(अनुकूलमुखं प्रेक्षते) ।

अनु—अयमहमेवानेष्यामि तौ । (इति निष्क्रम्य पुनस्ताभ्यां सह प्रविशति) ।

कुमुदाकरः—(स्वगतम्) अहो मम चेतः शारदानन्दसन्दर्शनेन प्रसीदति ।

पद्मिनी—(स्वगतम) दीसइ चित्तपडणिअरो । (दृश्यते चित्रपटनिकरः)

(उभौ पितरं योगिनञ्च प्रणमतः)

शारदा— श्रेयांसमावृत्तमवाप्य भद्र भजस्व हर्षं कुमुदाकर त्वम् ।
प्रजावतीमेत्य सुजातशोभां भद्रे प्रमोदस्व च पद्मिनि त्वम् ॥

कासा—(अपवार्य) भगवन् !

जामातुः प्रथमं प्रार्थ्यः स्नुषाया वा गुणो नृणाम् ।
इति सन्तर्कयंश्चित्ते नाहमाप्नोमि निश्चयम् ॥

शारदा—रे कृतहस्त ! नृपतिकुमारान् आरात् पद्मिनीनयनपथं प्रवेशय ।

कृत—भर्तृदारिके, दृश्यताम् ।

अयं कलावान् सकलाभिनन्द्यो राजा मनोजोत्सवदानदक्षः ।

पद्मिनी—दस्सणिज्जो । दस्सेहि अवरं वि । (दर्शनीयः । दर्शयापरमपि) ।

कृत— अयं तु भौमो रिपुभावमेति यस्याधिमन्तर्विदधीत तस्य ।

पद्मिनी—एसो अह्माणं सआ मित्तभावं एव्व गच्छेउ ।
(एषोऽस्माकं सदा मित्रभावमेव गच्छतु)

कृत— अयं बुधो नाम स राजपुत्रो यन्मित्रभावं लभते तनोति ।
तस्यार्थलाभादिकमेष जीवो दृष्टैव धत्ते शुभभावपुष्टिम् ॥

पद्मिनी—एदे महप्पाणं वरा । तदो । (एते महात्मनां वराः । ततः)

कृत— एष प्रतीतः कविनामधेयो यस्यानुकूल्यं भजतेऽत्र भावे ।
तस्याखिलान्यातनुते सुखानि निहन्ति सर्वं विपरीतभावे ॥

एष इव कलत्रसुखं दातुं नान्यः प्रभवति ।

पद्मिनी—को एसो अवरो ? (क एषोऽपरः)

कृत—एष सौरिर्नाम ।

येषां दुःखे प्रवर्तेत तैस्सद्यस्त्रिदशैरपि ।
आराधनीयः क्षेमाय व्यथयेत्तानपूजितः ॥

पद्मिनी—किं अण्णो अत्थि दट्ठव्वो (किमन्योऽस्ति द्रष्टव्यः) ?

कृत—सन्ति बहवः ।

शार—(अपवार्य) अये कृतहस्त, अलमपरैः प्रदर्श्यतां भास्करः ।

कृत— उदयधरतनूजो दृश्यतां पद्मवक्त्रे
हृदयरतिकरो यस्तेजसा नेत्रभाजाम्

तरुणमपि तमांसि प्रेक्ष्य विध्वंसयन्तं
यमिह दधति वृद्धाश्चाञ्जलिं शुद्धभावाः ॥

पद्मिनी—वीक्ष्य (स्वगतम्) किं मअणो एसो ? तस्स वि एआरिसी सोहा णो सुदा । अहवा तस्स वि तादो पुरिसोत्तमो अणेण रूवेण सम्पत्तो ?

(किं मदन एषः । तस्याप्येतादृशी शोभा न श्रुता । अथवा तस्यापि तातः पुरुषोत्तमोऽनेन रूपेण संप्राप्तः) । (इति चिन्तयन्ती स्थिता)

कासा—(अपवार्य) स्वामिन् !

अन्यान् निरीक्ष्य वदनं विनिवर्तयन्ती
वत्साऽधुना तमिह भास्करमीक्षमाणा ।
चित्रेऽपि हन्त विकसन्नयनारविन्दा
साक्षाद्विलोक्य भगवन्नथ कीदृशी स्यात् ॥

शार—स्पष्टोऽभूदाशयोऽस्याः ।

कृत—सन्ति बहवोऽन्ये नृपकुमाराः पटेषु ।

पद्मि—इदो वरं णिवकण्णिआओ दस्सणिज्जाओ । (इत परं नृपकन्यकाः दर्शनीयाः)

शार—(अपवार्य) राजन् !

भास्करे सदृशे लग्नं पद्मिन्या हृदयं स्वयम् ।
नेतुमन्यत्र कश्शक्तो जानक्या इव राघवे ॥

कासा—कृतहस्त ! दर्श्यन्तां नृपतिकुमार्यः ।

कृत—भद्र !

कृत्तिकाभेति विख्याता कृत्तिवासःप्रियाद्युतिः ।
एषा पुरुषसिंहस्य शंसत्युदयमुच्चगा ॥

कुमुदाकरः—पश्यामि । ततः ।

कृत—
दृश्यतां चारुरूपेयं विश्रुता रोहिणीच्छविः ।
यथाऽस्यां राजहृदयं न तथाऽन्यत्र रज्यति ॥

कुमु—रज्यतु नाम कामम् ।

कृत—(स्वगतम्) रोहिणीच्छविं दृष्ट्वापि समुल्लासमनुपेयुषोऽस्य चित्तं किं लग्नेन्मृगशिरोच्युतौ वा परासु मनोहरासु अपि आर्द्राशोभाप्रभृतिषु वा । ततः कौमुदीमेव दर्शयामि । (प्रकाशम्)

कल्याणी क्षीरवाराशिकन्यकासोदरी दृशः ।
गोचरीक्रियतामेषा प्रकृत्या विमला त्वया ॥

कुमु—(वीक्ष्य) (स्वगतम्)

सौन्दर्यदुग्धजलधिं कुतुकात् प्रमथ्य सारं तदीयमखिलं जलजासनः किम् ।
गृह्णन्ससर्ज जगतां नयनोत्सवाय चित्तेन संप्रणिहितेन निकाममेताम् ? ॥

शार—(अपवार्य) राजन् !

कौमुद्यालोकसंभूतविकासः कुमुदाकरः ।
कौतुकोल्लासलोलाक्षिभ्रमरो राजतेतराम् ॥

कासा—भगवन् !

अभीप्सन् हरिणाक्रान्तसल्लकीपल्लवावलिम् ।
चलपत्रदलश्रेणीं सुलभां कलभोऽस्यति ॥

शार—(अपवार्य) राजन् ! दिष्ट्या भवदुक्त्या कुमुदाकरस्य कौमुदी सुलभैवेति ज्ञायते । [1] हरिणेनाक्रान्तायाः सल्लकीपल्लवावलेः प्राप्तिः सुशका खलु कलभस्य ।

कृत—विद्यन्ते परा राजकुमार्यः ।

कुमु—द्रष्टव्या एव यद्यवकाशः ।

कासा—दिष्ट्या लब्धोऽवकाशः कौमुदीदर्शनावधि ।

कुमु—(लज्जां नाटयति) ।

शार—भद्रे ! तव किमस्ति परेषामपि पार्थिवनन्दनानां दर्शनेऽवकाशः ?

पद्मिनी—अज्ज ! अहं किं अत्तणो पहवेमि ? (आर्याहं किमात्मनः प्रभवामि)

शार—तव कः पुनः प्रभवति ।

पद्मिनी—गुरुअणो । (गुरुजनः) ।

1. **श्लेषार्थः.** हरिणाक्रान्त–सिंहाक्रान्त, हरिणेन–एणेन आक्रान्त, इति ।

शार—उदयधरात्मजे हृदयप्रवर्तनं विना अन्यत्र तव गुरुजन एव प्रभवति ।

पद्मिनी—(मुखं नमयति)

शार—(अपवार्य) राजन्! विदितौ भवत्तनुजयोः प्रणयभाजनजनौ ।

कासा—(अपवार्य) भगवन्!

जीमूतकः प्रयतते स्वयमाप्तुमेतां
मत्तेभकः स च जिहीर्षति निर्निमित्तम् ।
सा कौमुदी त्वहह तस्य वशं गताऽऽसीत्
पुत्रौ मनोरथमिमौ कथमाप्नुतां तम् ॥

शार— यद्यानुकूल्यं विधिराप्नुयात् ते जीमूततः कश्चन वज्रपातः ।
मत्तेभकं नाशयतु क्षणात् तं जीमूतकं हन्तु [1]हरिः प्रचण्डः ॥

कासा—सर्वस्य भव्यस्य निदानं भवदाशीर्नः ।

(नेपथ्ये)

राजन्! विजयस्व, विजयस्व ।

जीमूतकस्य विगमादिह भास्करोऽय-
मत्युन्नतं पदमवाप्य विराजमानः ।
तां पद्मिनीं विकसितां कलयत्यमन्दं
मत्तेभकोऽपि परिधावति तापतप्तः ॥

शार—कोऽयमस्मदनुकूलं व्याहरति ?

कासा—एष वन्दी विज्ञापयति माध्याह्निकसमयम् ।

शार—भद्रेयमुपश्रुतिः ।

कासा—सर्वं भवत्प्रसादात् ।

शार—भद्रौ, इह विहरतमव्याकुलौ । (तथेति तौ परिक्रामतः) ।

शार—राजन्! पश्य पुत्रौ ।

1. 'शिखी हरिश्च' इत्यपि पाठः ।

नेत्रं विकासि दुहितुस्तव भास्करेण
कृष्टं पटस्थितिजुषा प्रतिकर्षतीव ।
लज्जा सुधाकरसुताकृतिलग्नमक्षि
ह्रीस्ते सुतस्य तु समुद्धरतीव यत्नात् ॥

॥ उभौ निष्क्रान्तौ ॥

शार—रे कृतहस्त ! कौमुदीभास्करयोः प्रतिच्छन्दद्वयं शुद्धान्तं नीयताम् ।

कृत—तथा (इति निष्क्रान्तः) ।

शार—राजन् ! त्वरयति मां कश्चित् कार्यावेगः ।

कासा—यद्यर्हामि श्रोतुं, शुश्रूषे ।

शार—उदयधरश्चिरादधीतानेकविद्यं भास्करं भवान् अस्मत्कलाकुशलं कलयत्विति मां अभ्यर्थयते । ततस्तं निजान्तेवासिनं विधाय तत्प्रार्थनां सार्थीचिकीर्षामि ।

कासा—स्वामिन् ! स महाभागः श्रीमान् भवता कथञ्चिदत्रानीतो यदि प्रतिच्छन्दालोकसफलीभूतयोर्लोचनयोर्विहितामसूयां श्रवणयुगस्य शमयितुकामोऽस्मि तत्सूक्तिमाधुरीप्रापणेन ।

शार—(स्वगतम्) अस्मदाशयमनुरुन्धे कासारप्रार्थना । (प्रकाशम्) पूरयिष्यते मनोरथस्ते ।

कासा—समागमिष्यति यदि पुरोवातः भणितव्यमुपदेष्टव्यमत्र भवता ।

शार—(कर्णे) (एवं वक्तव्यमिति कथयति ।)

कासा—(स्वगतम्) महान्तमुपायमन्तर्निधाय स्वयमेवमयं ब्रवीति । (प्रकाशम्) यथा रोचते गुरवे ।

शार—अनुकूल ! सज्जीकर्तव्या पुरोवातस्य सम्भावनासामग्री ।

अनु—यथाऽऽदिशति भवान् । (इति निष्क्रान्तास्सर्वे)

॥ इति श्रीपद्मिनीपरिणये प्रथमोऽङ्कः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति पुरोवातः)

पुरोवातः—आदिष्टोऽस्मि जीमूतमहाराजेन। यथा—भोः सचिव! कासारोऽभिगम्य भवता मदर्थे कन्यां प्रार्थयितव्य इति। (सविमर्शम्)।

प्रवृद्धभावात्स्वयमुच्चलत्को[1] निसर्गलोकश्रुतिघोरनादः।
तथापि जीमूतक एष धत्ते विद्युत्सु तन्वीषु सदानुरागम्॥

किञ्च, यदि भास्करालोको भवेत् पद्मिन्याः तस्मिन् महान् प्रणयावेशस्स्यादिति आशङ्कया भास्करापवारणाय तमोभिख्यां नाम कामपि लोचनभीषणामचूचुदत्। अस्तु यथाकथंवा—कासारमुपसरामि (इति परिक्रम्य, अवलोक्य च) अतिरमणीयोऽयं कासारवसतिसन्निवेशः।

उपवनतलरूढद्योस्फुरन्नालिकेर-
क्रमुकमुखमनोज्ञानोकहश्रीस्समन्तात्।
अधिगतसुखवासस्वच्छरूपद्विजालि-
र्मधुररससमृद्धस्स्वप्रकृत्यातिचारुः॥

(निरूप्य) वर्ततेऽत्र कासारः। य एषः।

विकासिवक्त्राम्बुजराजमानलक्ष्मीमनोज्ञस्सुकृतैकभूमिः।
सदाश्रितप्रापितजीवनर्द्धिः स्वच्छान्तरङ्गस्थितिमादधानः॥[2]

(प्रविश्य) **कासारः**—(पुरो विलोक्य) समागच्छति पुरोवातः।

पुरोवातः—अपि कुशलं धर्मात्मने भवते।

कासारः—अपि निरामयो जीमूतः।

पुरो—अथ किम्।

कासा—किमाज्ञापयति सखा।

पुरो—किं प्रार्थयत इति प्रष्टव्यम्।

कासा—(स्वगतम्) हन्त पापीयान् प्रवर्तते पद्मिनीं भास्करालाभविधुरां विधातुम्।

1. उच्चलच्छीर्ष. निर्गतजलश्च।
2. स्वच्छान्तरङ्गस्थितिं निर्मलचित्तताम्। निर्मलां तरङ्गाणां स्थितिं च।

(प्रकाशम्) अगम्येऽस्मादृशैः स्थाने वर्तते स महोन्नते ।
यत्र वैरायते तत्र वज्रपातापदं दिशेत् ॥

पुरो—(स्वगतम्) एष स्तुवन्निव विगायति । (प्रकाशम्) भवान् न कस्य वाऽभ्यर्थनीयः ।

हरत्याश्रितसन्तापं प्रीणात्यनिमिषावलिम्[1] ।
रतिं तनोति हंसानामपि राजति सत्पथे ॥

कासा—जीमूतकरे खलु तिष्ठति जीवनदानम् अस्मादृशानाम् । तदभिधीयतां तदाशयः ।

पुरो— प्राप्तवानपि जीमूतो बह्वीस्सौदामिनीतनूः ।
भवन्तं याचते प्रीत्या पद्मिनीं मित्रवत्सल ! ॥

कासा—(स्वगतम्) सा पद्मिनी भवति भास्करदत्तचित्ता
जीमूतकश्च मलिनो गतयौवनश्रीः ।
सन्मार्गसङ्गततिरस्कृतिकृत्स्वयं तां
हा याचितोऽस्मि तदनादरजातशङ्कः ॥

भवतु शारदानन्दोपदिष्टं कथयामि । (प्रकाशम्) किं सख्युः मनोरथाकलने संशयोऽस्ति मम ? परन्तु किमपि प्रार्थनीयमस्ति ।

पुरो—आज्ञप्तव्यम् ।

कासा—तस्या भगवता शारदानन्देन किमपि मन्त्रमुपदिश्य समादिष्टं किमपि व्रतम् ।

पुरो—कथमिव ?

कासा— भद्रे मयाऽयं विहितोऽद्य मन्त्रो जप्यस्त्वयोद्वाहदिनादि मासान् ।
त्रींस्त्यक्तसर्वेन्द्रियबाह्यवृत्त्या पत्युश्चिरायुष्ट्वशुभप्रजाप्त्यै ॥

तादृशीं भवतीं मोहात् भर्ता वा संस्पृशेद्यदि ।
स भस्मसाद्भवेत्सद्यः किमुतान्यः पुमानिति ॥

पुरो—(स्वगतम्) अधिकचपलः खलु जीमूतः । किं वा भविष्यति । (प्रकाशम्) निजोदयहेतुभूतस्य व्रतस्य समाचरणं किं नाङ्गीकरिष्यति जीमूतः ।

कासा—अङ्गीकरिष्यति यदि प्राप्नुयात् उपयमाधिगमनप्रयोजनम् । ततः प्रस्थाय समये शुभे समागतोऽस्तु सानुगो जीमूतः ।

1. अनिमिषाः = देवाः—मीनाश्च ।

जीमूतकः सत्वरमेतु नाम [1]महोत्सवा स्याद्वसुधा समन्तात् ।
सञ्जातकीर्तिश्च दिशोऽप्यशेषा विद्युत्प्रदीपज्वलिता भवन्तु ॥

पुरो—द्रुतमानीयतेऽयं मया । (इति निष्क्रान्तः) ।

कासा—(स्वगतम्) पुरोवातो भूत्वा पुरत इह मां द्राक् कलुषयन्
प्रयातो जीमूतं पुनरपि तमत्राकलयितुम् ।
मया किं कर्तव्यं झटिति स च मत्तेभहतकः
समायातः क्रूरः किमिव मयि चेष्टेत मृदुले ॥

हन्त ! पुराऽस्माकमुपकृतवानपि [2]स्वर्णश्रीदानेन जीमूतः सम्प्रति मर्यादातिलङ्घनेन लोकार्तिकारी विप्रलभ्यः संवृत्तः ।

एष हि,

[3]वर्षातिभीमा भुवि वाहिनीर्द्राक् प्रसारयन् हन्ति चराचराणि ।
भिनत्ति भित्तीरपि दुर्गतानां धुनोति सर्वं सुमनोनिकायम् ॥

(नेपथ्ये कलकलः)

कासा—हन्त केयं तिमरावृतिः, यस्या भीतो जनः शब्दायते ।

(नेपथ्ये) वत्स ! हन्यतामियं भवतः तिरस्कृतये जीमूतप्रवर्तिता तमोऽभिख्या दुष्टचारिणी।

कासा—अयं शारदानन्दस्य कण्ठस्वर इव श्रूयते ।

(पुनर्नेपथ्ये) भगवन् ! भवदनुग्रहात् क्षणाद् विनाशयामि तां पापीयसीम् ।

कासा—कस्यायं मधुरगम्भीरो ध्वनिः अभिनवतारुण्यारम्भरमणीयस्य पुरुषधौरेयस्य ?

(पुनः नेपथ्ये) यावत्स्वयं परिकिरन्निजगोसहस्रं
वत्सो जवेन समवर्द्धत तावदेव ।
सा पापिनी विलयमेति विलोचनं नः
कामं प्रसीदति मनः कुतुकं दधाति ॥

कासा—नूनमिदं भास्करविलसितम् । (इत्युत्थाय प्रतीक्षते) (ततः प्रविशति सवयस्येन भास्करेणानुगम्यमानः शारदानन्दः) ।

1. महान् उत्सवो यस्याम् । महत् उत्सवाः गिरिस्रुतजलं यस्यामिति च । कीर्तिः = यशः पङ्कश्च ।
2. स्वर्ण श्रीदानेन = आवश्यकाले धनादिदानेन, सुअर्णस् श्रीदानेन, सुष्ठु जलदानेन। अन्यद्व्यम् ।
3. वाहिनीः = भयङ्करसेनाः नदीश्च । अन्यद्व्यम् ।

शारदा—वत्स ! पश्य,

[1] श्रीधर्मिनव्यनगरं नामेदं भाति साधु जयतीह ।
गोदा रमणीगुणभृज्जनतादुरितप्रणाशने निरता ॥

इह हि पार्श्वद्वयोल्लसदनुष्णमयूखबिम्ब-
क्रीडोत्पतन्मृगविहारिकुमारसौधाः ।
वीथ्यो विभान्ति परितो गरुडध्वजस्य
प्रासादमुच्चतरगोपुरतोरणाढ्यम् ॥

सरसगुणधरोत्था धिन्वती विष्णुचित्तं
जनकमिह विशेषापादकात् सौमनस्यात् ।
जयति विबुधलोकश्लाघनीया शुभाङ्गी
कमलवदननिर्यत्सूक्तिमाध्वीकधारा ॥

शतानन्देन तीर्थेन श्रयतां दुरितं हरन् ।
सतामग्रेसरो नाथः श्रीमानिह विराजते ॥

कासा—(वीक्ष्य) तामावृतिं सकललोचनभीमरूपां
स्वीयौजसा विदलयन्नतिचारुमूर्तिः ।
आनन्दयन्नखिलचक्रजनं चकास्ति
कः पद्मिनीं सुखयितुं प्रभवेत्सुरोऽस्मात् ॥

(सप्रमोदं शारदानन्दमुपसृत्य) भगवन्! प्रतिपाल्यामि सहभास्करस्यात्र भवतः समागमम् । भवतः सान्निध्येन खलु निष्कलुषः सामोदश्च भवामि ।

1. श्रीधर्मिभिः = श्रीमद्धार्मिकैः नव्यम् = स्तुत्यं । नगरम् = श्रीविल्लिपुत्तूरिति द्राविडभाषायां प्रसिद्धनाम पुरम् । गो दार मणी गुणान् बिभर्त्तीति तथोक्ता जनता । रमणीगुणभृत् सुन्दरीगुणशालिनी जनतायाः दुरितप्रणाशने निरता च गोदा तन्नामकदेवी । विष्णुचित्ताख्यभगवद्भक्तगृहेऽवतीर्णा । अपि च, श्रीधर्मिनव्यनगरं मिथिलापुरम् । गौः भूमिः दाराः येषां ते राजानः तेषां मणी श्रेष्ठःश्रीरामः तस्य गुणभृत्सीता इति च । सरसगुणायां जलगुणसहितायां धरायां भवतीति तथोक्ता । विष्णुचित्तं नारायणपरम् । जनकं जनम । सरसगुणा धराभूत्सीता । विष्णुचित्तं जनकं वैदेहम् । सरसगुणानां धरतीति धरा । भूः भूदेवी गोदानाम्नावतीर्णा जनकं पितरं च तन्नामकं विष्णुचित्तं द्विजम् । अपि च विशेषापादकात् सौमनस्यात् शोभनमनोभवान् जनकं धिन्वती । सौमनस्यात् पुष्पसम्बन्धिनः विशेषापादकात् विष्णोर्भगवतश्चित्तं धिन्वती । भगवती गोदा प्रतिदिनं स्वकेशधृतमाल्यं समर्प्य भगवन्तं प्रीणयामासेति गोदाचरित्रे स्पष्टम् । शतानन्देन बह्वानन्दकरेण तीर्थेन पयसा सरोनाथः कासारः । श्रयतां सतां दुरितं हरन् अग्रे विराजते । सतामग्रेसरः श्रेष्ठः इति च । शतानन्देन तन्नाम्ना तीर्थेन पुरोहितेन इति च ।

शारदा—कथं ज्ञायते भास्करोऽयमिति ?

कासा— रूपमेवास्य वदति भास्करोऽयमिति स्फुटम् ।
तां निहन्तुं तमोऽभिख्यां तस्मादस्मात्प्रभुश्च कः ? ॥

एतस्य हि, वदनमधिकवेगादापगाधीशमध्यो-
द्गमनविगलितैणश्चन्द्रमाः शारदो नु ।
उत लसदरविन्दं प्रातरुन्मृष्टरेणुः
कुसुमविशिखलीलाकल्पितो दर्पणः किम् ॥

सञ्चिन्त्य सारसभवो मदनं स्वशिल्प-
नैपुण्यसूचकतनुं हरनेत्रदग्धम् ।
जातं पुना रतिविलोचनमात्रलक्ष्य-
मेनं ससर्ज निरुपाधिमशेषदृश्यम् ॥

शारदा—राजन्! उदयधरजात एकः पुरुषमणिर्भास्करोऽयमिह नान्यः ।
कासारप्रभवैका स्त्रीरत्नं सा हि पद्मिनी नान्या ॥

किं बहुना! बिभर्ति कमलोल्लासं पद्मिनी सा न संशयः ।
दधाति भास्करः श्रीमान्नारायणकलां खलु ॥

भास्क—(अपवार्य) वयस्य! जानासि किमस्य नन्दिनीम् ।

अरुणः—(अपवार्य) सखे! किं मे ज्ञातया तया । भवता अवश्यं ज्ञातव्येति ज्ञायते भगवद्वचसा । (सर्वे उपविशन्ति) ।

शारदा—राजन्! पुरोवातः किमागतः ?

कासा—आगत्य गतो द्रुतं जीमूताभिगमनं शंसन् मामाकुलीकृत्य ।

भास्क—(अपवार्य) सखे! जीमूतागमनश्रवणेन मे मनः कुतोऽकाण्डे व्यथते ।

अरु—(अपवार्य) वयस्य! पद्मिन्युपलम्भविघातशङ्कया ।

भास्क—किं जीमूतः प्रयतते तां प्राप्तुम् ?

अरु—तथाऽवगम्यते । प्रयततां नाम जडः ।

प्रवृत्ते शारदानन्दे भास्करोल्लासकारिणि ।
पद्मिन्यामेति साफल्यं किं जीमूतमनोरथः ? ॥

भास्क—कुतो भगवतः शारदानन्दस्य जीमूतविजृम्भणासहिष्णुता । पुनरस्मदुल्लासे महदौत्सुक्यं च ।

अरु— **कारणं महतां प्रीतावप्रीतौ चामलात्मनाम् ।**
जनस्य सुगुणत्वञ्च दुर्गुणत्वञ्च नेतरत् ॥

कासा—(अपवार्य) भगवन्! अनितरसुलभगुणगणसम्पूर्णां कामपि कन्यां प्राप्य तया धीरोदात्तजामातृको भवेयमिति मनोरथं लब्धुं भगवन्तं मारारातिमाराधयन्नहं तदीयाभिषेकसमुचितं सलिलं पूजोपयोगि पुष्पञ्च समुत् समुत्पादयन् (आसम्) ।

शार—ततः ।

कासा—कदाचन प्रत्यूषसमये स्वप्नदशायाम्—

निर्णिक्तमौक्तिकमहीधरशृङ्गशङ्का-
सन्दायिमूर्तिशशलक्ष्मकृतावतंसम् ।
वामाङ्कभासुरकलत्रमतिप्रसन्नं
तेजोऽभवन्मम पुरो वृषभाधिरूढम् ॥

शार—अहो ! चन्द्रचूडस्य भक्तेषु क्षिप्रप्रसादिता । ततः ।

कासा—ततः प्रणताय मह्यं भूतेशः महत्किमपि सरोजमुकुलरूपं वस्तु निस्तुलं प्रदाय प्राह स्म च ।

शार—कथमिव ।

कासा— **' लक्ष्मीनिवासभवनं भविता कुमारी**
राजंस्तवास्य मुकुलस्य करेण भेदः ।
स्याद्यस्य तेन पुरुषेण भविष्यसि त्वं
जामातृमान् तमिह विद्धि हरेरभिन्नम् ॥

किञ्च, ' एतदन्तर्वर्तते कश्चिन्मणिः । तन्महिमानमवगमिष्यति कश्चित्संयमी'ति ।

शार—यद्येवमानीयतां तन्मुकुलम् । किमिदं स्वप्नमात्रम् ?

कासा—नहि, वस्तुत एव । (उत्थाय निष्क्रम्य नयति मुकुलपेटीम्) ।

शार—(उद्घाट्य पेटीम्) वत्स! गृह्यतामिदं पुरहरदत्तं कार्मुकं रामभद्रेणेव भवता।

भास्क—(गृह्णाति करेण मुकुलम्) ।

कासा—चक्षुषी निमील्योन्मील्य च

यावत्करेण मुकुलं स्पृशतीह भद्र-
स्तावत्क्षणेन भवति स्फुटितं स्वयं तत्।
तन्मध्यवर्तिमणिसम्भवमेतदोजः
सोढुं कथञ्चिदपि मे क्षमते न चक्षुः ॥

शार—सहर्षं मणिं गृह्णाति । राजन्! अचिरादस्य महिमानमवेत्य प्रापयामि भवन्तम् ।

कासा—यथा रोचते भगवते ।

शार—(अपवार्य) राजन्! किं विदितो भास्करप्रभावः ।

कासा—(अपवार्य) विदितभास्करप्रभावमपि मानसं मे विचिन्त्य जीमूतविजृम्भणं दूयते ।

शार—मा स्म चिन्तयः । दिष्टमनुकूलं नः ।

कासा—न ज्ञायते मत्तेभवृत्तम् ।

शार—(स्वगतम्) हन्त! कासारव्याहारस्मारिते मत्तभके करस्थमणिवरमहिम्ना सर्वं तदीयचेष्टितं प्रत्यक्षं दृश्यते। अद्य खलु अयं तुहिनमण्डलं नाम कापालिकं चोदयति—'कथञ्चिदपि पद्मिनीमाहरे'ति। स च 'मायया व्योमयानं निर्माय तेन वियति गच्छन् तामपहरामि' इति प्रतिजानीते। अत्रागच्छतु नाम स पाषण्डः। किन्न हन्येत चण्डकरेण भास्करेण तुहिनमण्डलः सन्निहितेन। (प्रकाशम्) राजन्! मा स्म दूयेथाः। त्वत्पुत्र्याः सर्वकामितसिद्ध्ये भगवत्या भार्गव्याः प्रसादसम्पादकं किमपि व्रतमुपदेक्ष्यामि ।

कासा—अनुगृहाण ।

शार—किमन्यत्?

कासा—वत्सः कुमुदाकरः

अनुदिनमिह चित्रदर्शनाह-
प्रभृति हि तान्तनितान्तपाण्डुराङ्गः ।
श्वसिति च मुहुरुष्णदीर्घमास्ते-
र्न निगदति प्रतिवाक्यमत्र पृष्टः ॥

शार—(स्वगतम्) कौमुद्यामुत्कण्ठैवात्र निदानम्। (प्रकाशम्) कौमुदीपटे गृहीत्वा कुमुदाकरस्वरूपमपि प्रदीयताम्।

कासा—(स्वगतम्) गभीरहृदयो योगी।. (प्रकाशम्) कोऽत्र भोः! (प्रविश्य)

कञ्चुकी—आणवेदु भट्टा (आज्ञापयतु भर्ता)

कासा—निगद्यतां कृतहस्तः कौमुदीपटे कुमुदाकरस्वरूपमपि विन्यस्य दीयतां पूज्यपादहस्त इति।

कञ्चुकी—तह (तथा) (इति निष्क्रान्तः)

शार—वत्स भास्कर! तावदत्रैव वसतु भवान् सह वयस्येन, यावदहं कौमुदीमधिगम्यागमिष्यामि।

कासा—(स्वगतम्) कोऽप्ययं प्रथमोऽभ्युदयः, यत् भास्करः सन्निधत्त इति।

अरु—(अपवार्य) सखे!

> **व्याजेन येन केनाऽपि वस्तुमत्राभिवाञ्छतः।**
> **भवतो गुरुनिर्देश ईदृशोऽभिमतो न किम्?॥**

भास्क—(अपवार्य) मा परिहसीः।

कासा—भगवन्! श्वः परश्वो वा आगताय जीमूताय समर्पणावशेषा वत्सा वर्तते। तत्र इतिकर्तव्यतां न जाने।

शार—मा चिन्तय। यत्र कुत्रचित् गतोऽप्यहं प्रतीक्षमाणो भवदुपस्थानसमयं चक्षुषाऽऽन्तरेण तत्क्षणं सन्निधास्ये।

कासा—महान् प्रसादः। (सर्वे प्रणमन्ति योगिनम्)।

शार—भद्रमस्तु। (इति निष्क्रान्तः)।

कासा—भद्र, भास्कर!

> **आयत्तमत्रास्त्युपभोगयोग्यं यद्यन्ममाशेषमितःपरं वाम्।**
> **भुक्तावशिष्टं विनियोक्तुकामस्तत्तत्स्वयश्चास्मि सुहृद्विधेयः॥**

भास्क—आर्य! अनुगृहीतोऽहम्।

कासा—कोऽत्र भोः?!

(प्रविश्य)

कञ्चु—एसोह्मि (एषोऽस्मि) ।

कासा—भद्र ! भास्कराय गृहोपवनमध्यलसद्विहारमन्दिरमार्गं दर्शय ।

कञ्चु—जहा णिदेसो (यथा निदेशः) इदो इदो भद्दा । (इत इतो भद्रौ) ।

भास्क—(सहवयस्यो निष्कान्तः)

कासा—सर्वत्र शरणमस्माकं मुरहररमणीचरणारविन्दमेव । अस्याः खलु

अपाङ्गः कारुण्यामृतरसभृतो यत्र लगति
क्षणाद्दूरे तस्माद्भवति विपदार्तिश्च महती ।
मनोऽभीष्टं सर्वं भुवि समधिगम्याऽथ स कृती
हरौ भक्तिं बिभ्रत् तृणमिव दिवश्चाकलयति ॥

(इति निष्कान्तः)

इति श्रीपद्मिनीपरिणये द्वितीयोऽङ्कः ।

॥ अथ तृतीयोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशतश्चेट्यौ)

प्रथमा—सहि कहिं तुमम् ? (सखि क त्वम् ?)

द्वितीया—उज्जाणमज्झघरवासिणो कस्स वि राअकुमारस्स परिअरणकिदे णिउत्ताए भट्टदारिआसहीए भमरिआए पिअसही महुव्वदा णिउत्ता णिरन्तरं अरुणस्स णिदेशआरिणी होहित्ति । अहं ताए पस्सवट्टिणी होम्मि । दाणिं ताए णिदेस्सादो घणसारमिअमदमिस्सचन्दणं गण्हिअ तत्थ गच्छेमि । तुमं उण कहिम् ? ।

(उद्यानमध्यगृहवासिनः कस्यापि राजकुमारस्य परिचरणकृते नियुक्तया भर्तृदारिकासख्या भ्रमरिकया प्रियसखी मधुव्रता नियुक्ता 'निरन्तरमरुणस्य निदेशकारिणी भ'वेति । अहं तस्याः पार्श्ववर्तिनी भवामि । इदानीं तस्या निदेशात् घनसारमृगमदमिश्रं चन्दनं गृहीत्वा तत्र गच्छामि । त्वं पुनः क ?)

प्रथमा—अहं उज्जाणवसन्तमण्डपगताए भमरिआए अन्तेउरट्ठिदं चित्तपडं आणेहित्ति पेसिदा तं गण्हिअ तत्थ गच्छेमि ।

(अहं उद्यानवसन्तमण्डपगतया भ्रमरिकया 'अन्तःपुरस्थितं चित्रपटमान'येति प्रेषिता तं गृहीत्वा तत्र गच्छामि) ।

द्वितीया—कस्स किदे ? (कस्य कृते ?)

प्रथमा—भट्टदारिआ कस्सिं वि तरुणम्मि अणुरत्ता जीमूआदो विरदा अ अहिअं चिन्ताउलत्ति मण्णे । ताए आसासणकिदे सही एदं आणेदित्ति तक्केमि ।

(कस्मिन्नपि भर्तृदारिका तरुणेऽनुरक्ता जीमूताद्विरता चाधिकं चिन्ताकुला इति मन्ये । तस्या आश्वासनकृते सखी एतमानयतीति तर्कयामि) ।

द्वितीया—सो राअकुमारो हि सरिसो भट्टदारिआए ।
(स राजकुमारो हि सदृशो भर्तृदारिकायाः)

प्रथमा—इमस्सिं लिहिदो किं सो भवे ? (अस्मिन्लिखितः किं स भवेत्) । (इति चित्रपटं दर्शयति) ।

द्वितीया—(वीक्ष्य) एत्थ सो एव्व । (अत्र स एव)

प्रथ—मम्महो खु एत्थ लिहिदो । (मन्मथः खल्वत्र लिखितः)

द्विती—णो वट्टइ इमस्स करे इच्छुचाओ (नो वर्ततेऽस्य करे इक्षुचापः)

प्रथ—किं केसवो ? (किं केशवः ?) ।

द्विती—णो दीसइ हत्थे चक्कम् (नो दृश्यते हस्ते चक्रम्)

प्रथ—अत्थि खु हत्थे चक्कम् (अस्ति खलु हस्ते चक्रम्)

द्विती—सा चक्करेहा खु । (सा चक्ररेखा खलु)

प्रथ—अच्चरिअं फुप्फबाणमेत्तहीणो एसो मअणो । चक्काउहमेत्तहीणो माहवो ।
(आश्चर्यं पुष्पबाणमात्रहीन एष मदनः । चक्रायुधमात्रहीनो माधवः ।)

द्विती—अह्माणं भाअहेअं एव्व इमिणा रूपेण उवट्ठिदम् ।
(अस्माकं भागधेयमेवानेन रूपेणोपस्थितम्) ।

प्रथ—तुमं केण वि उवाएण तं महाभाअं एदाए पुरो करेहि ।
(त्वं केनाप्युपायेन तं महाभागं एतस्याः पुरः कुरु) ।

द्विती—अत्थु, गच्छेम (अस्तु गच्छावः) ।

॥ प्रवेशकः ॥

(ततः प्रविशति वयस्यानुगतो भास्करः)

भास्क— जीमूते विमुखोऽपि भूपतिरसौ दाक्षिण्यमालम्बते
कासारो यदनर्पणे हृदय किं तां द्रष्टुमुत्कण्ठसे ? ।
उत्कण्ठामथवा भजस्व तरुणीचेतोऽवगन्तुं यतः
पुंसो यस्य वपुस्तदीयहृदयं प्रीणाति धन्योऽत्र सः ॥

अरुणः—(स्वगतम्) अभ्यधायि खलु मधुव्रतया साम्प्रतमुद्यानमण्डपमधिवसति पद्मिनीति । ततस्तां करोमि वयस्यनेत्रयोरतिथिम् । (प्रकाशं) सखे समन्तात्पश्यावः प्रमदावनश्रियम् । (परिक्रामतः) ।

भास्क—सखे !

जग्ध्वा तृणाङ्कुरचयं हरिणाः प्रियाभिः
पीत्वा पयोऽतिविमलं विचरन्ति हृष्टाः ।

छायासु चम्पकपटीरमुखद्रुमाणां
जानन्ति जातु नहि कश्चन तापमेते ।।

(प्रविश्य) चेटी—अज्ज इदो अदूरे वट्टइ कावि पदुमिणि सा दस्सणिज्जा ।
(आर्य ! इतः अदूरे वर्तते कापि पद्मिनी । सा दर्शनीया) ।

अरु—हञ्जे, सा केन पथा अधिगन्तव्या ?

चेटी—इदो उभअपस्सविलसंतपूअतरुवेल्लिअतंबूल्लदामणोहराए पदवीए गन्तव्वम् ।
(इतः उभयपार्श्वविलसत्पूगतरुवेल्लितताम्बूललतामनोहरया पदव्या गतव्यम्) ।
(इति निर्दिश्य निष्क्रान्ता)

भास्क—सखे ! चञ्चद्बालसुधांशुसन्निभदलश्रेणीनिकामस्फुरत्-
ताम्बूलीपरिरब्धपूगविटपिप्रद्योतिपार्श्वद्वया ।
चेतो मे हरतीयमत्र पदवी क्रीडावनान्तस्थली-
सीमन्ताकृतिरुज्ज्वला रतिपतेर्लीलाविहारक्षमा ।।

गभीरतरतो ह्रदात्प्रसृतमत्र कुल्यान्तरे
निरन्तरमिदं विशत्तरुतलालवालं जलम् ।
विभाति परितो वनान्तरतले स्वतश्श्यामले
रजोभिरमलैस्सितैः रचितरङ्गवल्ली यथा ।।

अरु— दूरतो लसति शाद्वलो दृशोः कोमलोऽत्र पशुवर्गरक्षितः ।
पञ्चबाणविहृतिक्षमा कुथा श्यामलेव परितस्समास्तृता ।।

भास्क--पश्य पश्य !

पचेलिमफलैर्हृद्यैर्भासते लिकुचावलिः ।
कुचैरभिनवोत्पन्नैः कुमारीणामिवावलिः ।।

अरु— फलेन लिकुचावलेः स्मृतिपथं नवोढाकुचौ
प्रवेश्य शुभदाडिमीफलभरेण मध्यास्तनौ ।
वनी विरहिणां मनो व्यथयति प्रगल्भाङ्गना-
पयोधरघटौ फलैरहह नालिकेरोद्भवैः ।।

भास्क—(निरूप्य)

कुसुमनिकरदीव्यद्वीरुदाच्छाद्यमाना
विटपितटविचञ्चत्पञ्जरान्तस्थितानाम् ।
शुकपिकमुखनानापत्त्रिणां हृद्यवाचां
ततिभिरुपवनान्तर्भासते भद्रशाला ॥

अरु—तत्र दृश्यते कापि युवतिः सह सहचर्या ।

भास्क—सखे मार्गान्तरेण गत्वा वृक्षान्तरितौ जानीवः क्रमादेते । (उभौ परिक्रम्य तथा स्थितौ)

(प्रविशति मकरिकया सह पद्मिनी)

पद्मि—हला, कहं विणोदो मए मअणसरतावतत्ताए? (कथं विनोदो मम मदनशरताप-तप्तायाः)

भास्क— शरीरविसरद्रुचा विजितचारुचामीकरा
सुरालयकचाकचिक्षमकुचा पयोभृत्कचा ।
सुशारदनिशाधिपक्षतिविशारदस्वानना
दृशा कृतकुशेशयाव्रमतिरेति शातोदरी ॥

हृदि न वहतु सत्यामुर्वशीगर्वलेशं
त्यजतु झटिति रम्भा विभ्रमारम्भमस्याम् ।
व्रजतु विरतिमेव स्वावलेपाद्रतिस्सा
युवतिषु गणनीया मेनका मे न कापि ॥

अरु—सखे! कासारसंभवां पद्मिनीमेनां मन्ये ।

भास्क—कः संशयः ।

अम्भोनीलीचिकुरनिकरा मीननेत्रा मृणाली-
बाहुद्वन्द्वा सरसिजकरा चक्रवाकस्तनीयम् ।
कम्बुग्रीवा द्युतिभरजलस्रोतसा पूर्यमाणा
मन्ये धात्रा मदनसरसी केलये निर्मितेति ॥

भ्रम—स हि! उपविसामो । (सखि! उपविशावः) । (उभे उपविशतः) ।

भ्रम—स हि! एदं चित्तपडं पेक्खंती विणोदेहि अत्ताणअम् ।
(सखि एतं चित्रपटं प्रेक्षमाणा विनोदयात्मानम्) । (इत्यर्पयति पटम्)

भास्क—सखे! को वा लिखितश्चित्रपटे।

अरु—अस्या हृदयदयित एव स्यात्।

भास्क—को वा महाभागो हृदयदयितोऽभूदस्याः?

पद्मि—(चित्रं प्रति) तुमं एव्व महाभाओ तिहुवणे। (त्वमेव महाभागस्त्रिभुवने)।

अरु—ददात्युत्तरं पद्मिनी ते।

भास्क—वयस्य! जीमूताय दास्यति कासारस्सारसाक्षीमेनामिति श्रूयते।

पद्मि—महाभाअ जणओ मं जदि जीमूदस्स वितरस्सइ सज्जो ण जीविदं धारइस्सम्। (महाभाग जनको मां यदि जीमूताय वितरिष्यति सद्यो न जीवितं धारयिष्यामि)।

अरु—वयस्य! किं सुधाकरं विना विभावरी कामयते धूमकेतुम्?

भ्रम—मा चिन्तेहि, जीमूअवसं ण गमिस्ससि, जदो सो राअकुमारो एत्त समाअदो सुणीअदी। (मा चिन्तय, जीमूतवशं न गमिष्यसि, यतः स राजकुमारः अत्र समागतः श्रूयते।)

भास्क—स [illegible] नाम राजकुमारः?।

पद्मि—(चित्रं प्र[illegible] मं एव्व लोअपदीवो (त्वमेव लोकप्रदीपः)।

अरु—सखे! भव[illegible] किं परोक्षमुचितमालपाव इति प्रतिजानाथे स्म।

पद्मि—तुह हि!—(तव खलु!)।

> **मुहं राआचन्दं परिहसइ णेत्तं जलरुहं**
> **भुओ सुण्डादण्डं दसणवसणं विद्दुमफलम्।**
> **गलो सङ्खाआरं करअलजुअं पल्लवदलं**
> **णहो जोण्हं जाणू मुउरअलसोहं पिअतम॥**

> [मुखं राकाचन्द्रं परिहसति नेत्रं जलरुहं
> भुजश्शुण्डादण्डं दशनवसनं विद्रुमफलम्।
> गलश्शङ्खाकारं करतलयुगं पल्लवदलं
> नखो ज्योत्स्नां जानू मुकुरतलशोभां प्रियतम॥]

भास्क—सखे! को नाम तादृशः।

भ्रम—(चित्रं प्रति) तुमं एव्व सरिसो सहीए। (त्वमेव सदृशस्सख्याः)।

अरु—मया भणितव्यं भ्रमरिकेयमभाणीत् ।

भास्क—सखे! मामेव किं मन्यसे चित्रविन्यस्तम्?

अरु—न शङ्का मम ।

भास्क—(स्वगतम्) यदीयमाकृतिः पद्मिनीमनोहरा, ततः को नाम युवा भास्करादन्यः ।

(प्रकाशम्) अम्भोरुहेण वदनं विततान वेधा
नीलोत्पलेन नयनं स्तबकेन कौचित् ।
दन्तांश्च कुन्दमुकुलैरधरं जपाभि-
र्नोचेत्कथं मम लगेदिह चित्तभृङ्गः? ॥

पद्मि—हला, चित्तपडदस्सणप्पहुदि (चित्रपटदर्शनप्रभृति)

परुसो परहुदणादो पवणो मन्दो पवाइ अच्चुण्णो ।
जोह्ला आदवसरिसी किं कादव्वं सहेमि णो दावम् ॥

(परुषः परभृतनादः पवनो मन्दः प्रवाति अत्युष्णः ।
ज्योत्स्ना आतपसदृशी किं कर्तव्यं सहे न तापम् ॥)

भास्क— यस्मिन्नियं वहति मानसमीदृशेन
प्रेम्णा भृतं हरिणलक्ष्मणि रोहिणीव ।
दामोदरेऽर्णवसुतेव शशाङ्कचूडे
दाक्षायणीव स हि पुण्यवदग्रगण्यः ॥

भ्रम—(चित्रं प्रति) तुमं एव्व पुण्णलोअग्गगणणिज्जो । तहा णो जदि कहं एव्वं तुमस्सिं एदाए हिअअं पच्चुत्तं भवे ।

(त्वमेव पुण्यलोकाग्रगणनीयः । तथा नो यदि कथमेवं त्वय्येतस्या हृदयं प्रत्युप्तं भवेत्) ।

पद्मि—भो मअण! दुल्लअजणणिमित्तं मं किं पीडेसि,? अहवा जेण सरेण णिहओ विरहिजणो सज्जो लोअन्तरं गच्छेत् तं ममस्सिं मुंचेहि ।

(भो मदन! दुर्लभजननिमित्तं मां किं पीडयसि? । अथवा येन शरेण निहतो विरहिजनो सद्यः लोकान्तरं गच्छेत्, तं मयि मुञ्च) ।

भ्रम—भअवं तसारदाणंदसंदिट्ठमग्गेण देविं लच्छिं जदि आरहेसि किं दुल्लहो सो दयिदो।
(भगवच्छारदानन्दसन्दिष्टमार्गेण देवीं लक्ष्मीं यद्याराधयसि किं दुर्लभस्स दयितः)।

भास्क—सखे! मनोरथो मे पल्लवित इव। यतोऽस्मद्गुरोश्शारदानन्दस्य प्रसादपात्रमेषापि! किञ्च दर्शनप्रभृति सुदत्याः स्फुरति मे वामेतरलोचनम्। अपि च।

> साधारणीह गमने चरतां विमार्गे
> सद्योऽङ्गना शशिमुखी सुपयोधराभा।
> तारावलीविलसिता पुरतो ममासी-
> त्स्वीयात्पदान्मयि विनिस्सरति प्रयातुम्[1]॥

पद्मि—हला! पाओ जीमूदो मं (हला! पापो जीमूतो माम्—) (इत्यर्धोक्ते मूर्च्छति)।

भ्रम—हला! समस्ससिहि। (समाश्वसिहि)।

भास्क— मूर्च्छानिमीलिताक्षी स्तब्धाङ्गी वाचि मुद्रिता सुदती।
मुकुलितपद्मा भ्रमरारवरहितेवाब्जिनी निवातस्था॥

(पद्मिनीं निषिञ्चति हिमवारिणा भ्रमरिका)।

पद्मि—(आश्वस्य) हला! किं जीवेसि मं मन्दभाइणिं जीविदणिरासं?।
(किं जीवयसि मां मन्दभागिनीं जीवितनिराशाम्?)।

भ्रम—सहि! तुमं विणा कहं मह जीवणम्? (सखि! त्वां विना कथं मम जीवनम्?)।

पद्मि—केवलं अत्तणो सुहं अहिलसन्तो मं पीडेसि!। (केवलमात्मनस्सुखमभिलषन्ती मां पीडयसि!)

भास्क—सखे! अतिक्रामति सुभ्रुवो विरहसन्तापः। तथाहि,

> सख्या तापनिवारणाय करयोरग्रे मृणालीलता
> विन्यस्ता वलयीकृता हरिमणीक्लृप्तेव संदृश्यते।
> शय्याऽम्भोजदलैः कृताऽऽतपभरम्लानेव सञ्जायते
> धूमो देहनिषेचनप्रसृमरप्रालेयतोयादपि॥

1. विमार्गे चरतां विटानाम्। पक्षिपथचारिणाञ्च। साधारणी स्वर्गवेश्या नभोरूपयुवतिश्च। प्रयाणकाले वेश्याभिगमनं शुभनिमित्तमिति प्रसिद्धम्। तारावली हारविशेषः नक्षत्रपंक्तिश्च।

पद्मि—हला ! एत्थ विणोदकिदे आअदं मं अहिअं पीडेइ उज्जाणं कण्णकठिणेहिं कोइलणादेहिं णअणदुद्दस्सेहिं पुप्फणिअरेहिं, देहतावकरेहिं सुरहिवादेहिं वि ।

(अत्र विनोदकृते आगतां मां अधिकं पीडयति उद्यानं कर्णकठिनैः कोकिलनादैर्नयनदुर्दर्शैः पुष्पनिकरैः देहतापकरैः सुरभिवातैरपि) ।

भास्क—सत्यमेतत् !

पुष्पेषोस्तरवारिसञ्चयरुचिं चूतद्रुमे पल्लवो
धत्तेऽयं स्तबको नवोऽत्र नलकाभां नालिकेरद्रुषु ।
तत्रैवाकलनीयवृत्तगुलिकाशोभाश्च धात्रीफलं
सज्जेष्वासधुरामगस्त्यमुकुलं भल्लश्रियं कैतकम् ॥

अरु—(ऊर्ध्वमवलोक्य) सखे ! किमिदं धूमधूसरितं गगनं लक्ष्यते ।

भास्क—(विलोक्य) पश्य ! मायाकल्पितं व्योमयानं आपतति ।

अरु—सखे ! पद्मिनीविप्रलम्भाय समुत्पतितमेतदिति मन्ये ।

भास्क—तत् त्वरितं निवेशनाच्छरासनमानय ।

अरु—तथा ! (इति निष्क्रान्तः) ।

(आकाशे यन्त्रयानारूढो हिमान्या सह तुहिनमण्डलः) ।

तुहि—प्रिये ! दृश्यते पद्मिनीयमुद्याने । भवती भवतु अवहितचित्ता, यावदेतामपहरामि । (धरण्यामवरुह्य)

हिमानी—होदु (भवतु) ।

पद्मि— हला ! कोवि पुरिसो अत्थिमालाभूसणभीसणो तुवरिअं गअणादो अहिधावइ । (कोऽपि पुरुषोऽस्थिमालाभूषणभीषणस्त्वरितं गगनादभिधावति) ।

भ्रम—हद्धि हद्धि । (हा धिक्, हा धिक्) ।

पद्मि—दाणिं मं को णाहो रक्खिस्सदि ? । (इदानीं मां को नाथो रक्षिष्यति ?)

(इति पलायिते)

भास्क— **कः पद्मिनीं गुणवतीं परिभावयितुं सुवीह शक्नोति ।**
तां भास्करे निकामं रक्षितुकामे विरोधिनां भीमे ? ॥

(इति निवारयति तुहिनमण्डलम्)

भ्रम—हला ! मा धावेहि । समाअदो सो महाणुहावो तुमं रक्खिदुम् ।
(मा धाव ! समागतस्स महानुभावस्त्वां रक्षितुम्) ।

पद्मि—(परावृत्य पश्यति)

भास्क— वित्रस्तमुग्धहरिणीनयनां भयेन
तां कम्पमानकुचकुम्भयुगां प्रियां मे ।
सम्पश्यतो हृदयमप्यभियातिमेनं
शृङ्गारवीररसयोः समुपैति काष्ठाम् ॥

तुहि—किं मां रुणत्सि ? पश्य मे प्रतापम् ।

भास्क—तुच्छ ! किं जल्पसि दीनजनमात्रदुस्सहप्रसर ?

पद्मि—हला ! इदो परं णत्थि भअम् । तदो रुक्खन्तरे लीणाओ पेक्खम्मो दइदविलसिदम् ।
(इहः परं नास्ति भयम् । ततो वृक्षान्तरे लीने प्रेक्षावहे दयितविलसितम्) ।

भ्रम—दिट्ठिए दिट्ठो महाप्पहाओ ! । (दिष्टा दृष्टोयमहाप्रभावः ?) (इति पादपान्तर्हिते स्थिते)

हिमा—हद्धि ! हे । को वि बालो मह दइदं अहिक्खिवइ । (हा धिक् ! कोऽपि बालो मम दयितमधिक्षिपति) ।

तुहि—रे जाल्म, किं कथयसि ?

उद्वेजयामि जनतां यदि सम्प्रवृत्तो
भूमीभृतोऽत्र महतोऽपि तिरस्करोमि ।
पीडामतीव जनयामि च विप्रयोगि-
चित्तेषु कोऽस्ति सदृशो भुवनत्रये मे[1] ? ॥

हिमा—मन्द ! पिओ मे किं तुमं विमुञ्चे ? । (मन्द ! प्रियो मे किं त्वां विमुञ्चेत् ?) ।

पद्मि—हला ! मम किदे पियस्स किं वि भवेत्ति वाउलंहि । (हला ! मम कृते प्रियस्य किमपि भवेदिति व्याकुलाऽस्मि) ।

भ्रम—न किं वि भवे । (न किमपि भवेत्)

1. भूमीभृतः गिरिन् राज्ञश्च । विप्राश्च योगिनश्च, तेषां चित्तेषु ।

भास्क—रे [1]कापालिकापशद! लोकाधरमात्रणकारिन्! नाथवियुक्ताबलाजनहिंसक! हसन्तीवञ्चितप्रभाव! तिष्ठ पुरतो मे।

[2]करप्रतापः प्रकटीभवेच्चेत् कश्शक्नुयाद्धीरतरोऽपि सोढुम्।
तमोमयोऽग्रे मम भास्करस्य स्थातुं भवादृक्तमोऽतितुच्छः? ॥

पद्मि—(सहर्षम्) हला! आकिदिसरिसो से पहावो। (हला! आकृतिसदृशोऽस्य प्रभावः)।

हिमा—हा! किं एदं अच्चाहिदं। (हा! किमेतदत्याहितम्)।

(प्रविश्य)

अरु—सखे! गृह्यतां [3]स्वधर्मः (इति ददाति चापम्)।

भास्क—(आदाय तमानमयन्)। हतक! पश्य, लभस्व भास्कराभिगमनफलम्।

हिमा—णाह! मा साहसं करेहि (नाथ! मा साहसं कुरु)।

पद्मि—अच्चरिअम्। (आश्चर्यम्)।

अरु— यावच्छरासनमसौ विनमय्य वेगात्
तीक्ष्णस्वगोनिकरमत्र किरत्यमन्दम्।

हिमा—हा! पिअ, किं गदोऽसि विवक्खवसम्? (हा! प्रिय, किं गतोऽसि विपक्षवशम्)।

पद्मि—सहि! दइदो दाणिं भीमो विअ। (सखि! दयित इदानीं भीम इव)।

अरु— तावत् पलायनपरो न्यपतद्विभिन्नः
पापस्स वज्रनिहतः शिखरीव भूमौ॥

पद्मि—(सामोदम्) हला! संवुत्तो दाणिं एसो मह जीविअदाई। (संवृत्त इदानीमेष मम जीवितदायी)।

हिमा—हा! णाह! असरणं मं उज्झिअ किं गदोऽसि लोअन्तरम्?
(हा नाथ! अशरणां मां उज्झित्वा किं गतोऽसि लोकान्तरम्। (इति रोदिति।)

पद्मि—हला! संभावेम णाहम्। (हला संभावयाव नाथम्)। (इति भास्करमुपसरतः।)

1. कापालिकत्वात्, ब्राह्मणयोगिपीडाकरत्वम्। विप्रयोगिनो विरहिणश्च। लोकेऽधराः, अपकृष्टाः। लोकस्य दन्तच्छदश्च। हसन्ती हासकारिणी वनिता, हसन्तिकायन्त्रञ्च।

2. करः किरणः, हस्तश्च। तमोमयः जडः, ध्वान्तरूपश्च।

3. स्वधर्मः = निजचापः, हिमनिवारणरूपश्च।

हिमा—(सकोपम्) मुद्धे, पदुमिणि! तुह किदे मह णाहो जदो मिच्चुं गदो तदो जहाकहं वि तुमं ओहरिअ संहरिस्सम्। (मुग्धे पद्मिनि! तव कृते मम नाथो यतो मृत्युं गतः ततो यथाकथमपि त्वामपहृत्य संहरिष्यामि)।

भास्क—किं प्रलपसि?। (इति गृह्णाति बाणम्)।

पद्मि—अज्ज, इत्थिआ खु!। (आर्य स्त्री खलु!)।

हिमा—(यन्त्रयानेन पलायमाना निष्क्रान्ता)।

भास्क—(चापमवरोपयन्) सखे! सफलमासीदिहाभिगमनम्।

अरु—लब्धं भवता रमणीजनरक्षणपुण्यम्।

भास्क—सर्वं शारदानन्दमहिम्ना।

पद्मि—(अप) सहि! कहिदव्वं कहेहि। (सखि! कथयितव्यं कथय)।

भ्रम—अज्ज! तुए जीविदं पाविदा मह पिअसही कं दे पच्चुपआरं करिस्सदि। (आर्य, त्वया जीवितं प्रापिता मम प्रियसखी कं ते प्रत्युपकारं करिष्यति)।

अरुणः—यत्कन्यकाजनेन महोपकारिणो यूनः कुलीनस्य करणीयं तत्करोतु तव प्रियसखी। (इति भास्करहस्ताच्चापं आदाय मन्दमपसरति)।

भ्रम—सहि! संभमादो तत्त णिक्खित्तं चित्तपडं गहिस्सम्। (सखि संभ्रमात्तत्र निक्षिप्तं चित्रपटं ग्रहीष्यामि)। (इत्यपसरति)।

पद्मि—(स्वयमपि गन्तुमिव प्रवर्तते)।

भास्क—भद्रे! मा भैषीः। (इत्युपसरति)।

पद्मि—(सलज्जमपसरतीव)।

भास्क—(अनुसृत्य गृह्णाति वसनाञ्चलम्)।

(नेपथ्ये कलकलः)

पद्मि—अज्ज! आअच्छदि विअ मं रक्खिदुं तुहिणमण्डलादो चउरङ्गसेना। तदो मं मुंचेहि। (आर्य! आगच्छतीव मां रक्षितुं तुहिनमण्डलात् चतुरङ्गसेना। ततो मां मुञ्च)।

(इति निष्क्रान्ता)

भास्क—(मदनबाधां निरूपयन्)

विसृज मयि यथेच्छं मन्मथ त्वं पृषत्कान्
त्वयि कथमपराधो दैवमेवाद्य वाच्यम् ।
त्वरितममृतवापीं द्राङ्मिमंक्षाऽवतीर्णे
मयि हि तिरयति स त्यक्तकारुण्यमेनाम् ॥

(सानुस्मरणम्) प्रयान्त्या तया मयि समाविष्कृतोऽनुरागः ।

तथाहि—गत्वा पदानि कतिचित्कमलायताक्षी
नेत्रातिवर्तिपदसन्निहितैकपादा ।
आसिञ्चति स वलितं गलमारचय्य
तादृक्कटाक्षसुधया प्रणयादियं माम् ॥

भवतु भावज्ञं सखायमुपगम्य केनाप्युपायेन लब्धप्रियतमाभूयोदर्शनो भविष्यामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति पद्मिनीपरिणये पद्मिनीभास्करावलोकनं नाम तृतीयोऽङ्कः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति मधुव्रता । परिक्रम्यावलोक्य च) ।

मधुव्रता—दिट्ठिए विइदा सहि आअच्चइ। (दिष्ट्या विचिता सखी आगच्छति) ।

(प्रविश्य)

भ्रमरिका— अच्चरिअम् । (आश्चर्यम्) ।

मधु—हळा ! मं सविहवंहिंगिं वि कुदो न पेक्खसि? अहवा तारिसो तुमस्सिं राअवुत्तीसिणेहो। (मां सविधवर्निनीमपि कुतो न पश्यसि ? अथवा तादृशस्त्वयि राजपुत्रीस्नेहः) ।

भ्रम—सहि मा कुप्पेहि । किं वि अच्चरिअम् पेक्खिअ परवसह्मि ।
(सखि ! मा कुप्य । किमप्याश्चर्यं प्रेक्ष्य परवशाऽस्मि) ।

मधु—किं दं? (किं तत् ?)

भ्रम—शारआणन्दसिस्सस्स तुहिणमण्डलंमि विक्कमविलसिदम् ।
(शारदानन्दशिष्यस्य तुहिनमण्डले विक्रमविलसितम्) ।

मधु—रण्णा पेसिदा खु तं कावाळिअं जेदुं सेणा! ।
(राज्ञा प्रेषिता खलु तं कापालिकं जेतुं सेना!) ।

भ्रम—गअणचारिणि तस्सिं तिरोहिअरूअे सेण्णं किं करिस्सदि ? ।
(गगनचारिणि तस्मिन् तिरोहितरूपे सैन्यं किं करिष्यति ?) ।

मधु—तत्थ गदा सेणा किं विफळा आसि । (तत्र गता सेना किं विफलासीत् ?)

भ्रम—सेणागमणादो पुव्वं एव्व कावाळिअं जेदूण रक्खिदा पिअसही तेण महाभाएण ।
(सेनागमनात्पूर्वमेव कापालिकं जित्वा रक्षिता प्रियसखी तेन महाभागेन) ।

मधु—हळा ! तं तारिसं पेक्खन्तीए पदुमिणीए मणं केरिसम् ? ।
(हळा ! तं तादृशं प्रेक्षमाणायाः पद्मिन्याः मनः कीदृशम् ?) ।

भ्रम—सुबाहुवहकारिणि रामभद्दे जानईहिअअं केरिसम् ! ।
(सुबाहुवधकारिणि रामभद्रे जानकीहृदयं कीदृशम् !)

मधु—जुत्तम् । (युक्तम्)

भ्रम—किं जीमूओ आअदो ? । (किं जीमूत आगतः ?)

मधु—सो पावो दहमुहो विअ परिणेदुं जाणइं अहिलसन्तो आअदो ।
(स पापः दशमुख इव परिणेतुं जानकीमभिलषन्नागतः) ।

भ्रम—अदो एव्व सही अहिअं वाउळा । (अत एव सखी अधिकं व्याकुला) ।

मधु—देव्वप्पसादादो ताए मणोरहो सिज्जउ । (दैवप्रसादात् तस्या मनोरथस्सिध्यतु ।

भ्रम—(सप्रत्यभिज्ञम्) दिट्ठिए सुमरिअह्मि सही ळच्छीसमाराहणे पउत्ता मं अन्तेउरट्ठिदं पडिमं आणेहित्ति आणत्तवई खु । ता गमिस्सम् । तुमं पुण कहिं पत्थिआ ? ।

(दिष्ट्या स्मारिताऽस्मि । सखी लक्ष्मीसमाराधने प्रवृत्ता मां 'अन्तःपुरस्थितप्रतिमां आन'येति आज्ञप्तवती खलु, तस्मात् गमिष्यामि । त्वं पुनः क्व प्रस्थिता ?)

मधु—तुए समं किंवि मन्तेदुम् । (त्वया समं किमपि मन्त्रयितुम्) ।

भ्रम—कहेहि (कथय) ।

मधु—जेणकेणवि उवाएण भक्खरो पदुमिणीए जोअणीज्जोत्ति पत्थिदह्मि अरुणेण । तत्थ को उवाओ कादव्वोत्ति ।

(येनकेनाप्युपायेन भास्करः पद्मिन्या योजनीय इति प्रार्थितास्मि अरुणेन । तत्र क उपायः कर्तव्य इति) ।

भ्रम—एदेण अरुणवअणेण सो तरुणो पदुमिणीनिमित्तं मअणेण अहिअं पहरीअदित्ति मुणेमि ।

(एतेन अरुणवचनेन स तरुणः पद्मिनीनिमित्तं मदनेनाधिकं प्रह्रियत इति जानामि) ।

मधु—को संसओ ? (कस्संशयः ?) । (संस्कृतमाश्रित्य) ।

एष खलु **श्वसिति दीर्घतरं परिताम्यति प्रतिवचः प्रददाति न चेरितः ।**
क्वचन दिश्यभिधावति मत्प्रिये दिश कटाक्षमवेति मुहुर्वदन् ॥

भ्रम—(विचिन्त्य) तत्थ एसो उवाओ । पुडमं सिविआए ळच्छीपडिमं आरोविअ तस्स पडिमादस्सणवव्वदेसेण नेदूण सविहं णिऊडं तं वि तत्थ णिवेसिअ परेहिं अविदिअं पूआघरं पावइस्सम् ।

(तत्रैष उपायः । प्रथमं शिबिकायां लक्ष्मीप्रतिमामारोप्य तस्य प्रतिमादर्शनव्यपदेशेन नीत्वा सविधं निगूढं तमपि तत्र निवेश्य परैरविदितं पूजागृहं प्रापयिष्यामि) ।

मधु—साहु चिन्दिअम् । तत्थ णिऊडं पूआसमए ठाऊण तदो ळहेदु मणोरहं भद्दो ।
(तत्र निगूढं पूजासमये स्थित्वा ततो लभतां मनोरथं भद्रः) । (इति निष्क्रान्ते)

॥ विष्कम्भः ॥

(ततः प्रविशति पद्मिनी)

पद्मि—हञ्जे! दीपजादं सव्वं उद्दीवेहि । (हञ्जे! दीपजातं सर्वं उद्दीपय) ।

चेटी—जहा आदिसइ भट्टदारिआ । (यथाऽऽदिशति भर्तृदारिका) ।

(उद्दीपयति दीपान्)

पद्मि—(स्व) देवीसमाराहणस्स किदे वल्लहादो णिवट्टिदं वि हिअअं पुणोवि धावइ तस्सिम् । किं करिस्सम्? । (देवीसमाराधनस्य कृते वल्लभान्निवर्तितमपि हृदयं पुनरपि धावति तस्मिन् । किं करिष्यामि ?) । (नेपथ्ये वाद्यरवः) ।

पद्मि—सही भमरिआ देवीपडिमं आणेदि । (सखी भ्रमरिका देवीप्रतिमां आनयति) ।

(प्रविशति शिबिकां पुरस्कृत्य भ्रमरिका)

पद्मि—हळा! कुदो विळंबो? । (हळा! कुतो विलम्बः ?) ।

भ्रम—तस्स राअउमारस्स पडिमासण्णिहावणकिदे ।
(तस्य राजकुमारस्य प्रतिमासन्निधापनकृते) ।

पद्मि—किं अत्थि तस्स कोऊहळं पडिमादस्सणे? । (किमस्ति तस्य कौतूहलं प्रतिमादर्शने ?) ।

भ्रम—ण केवळं पडिमादस्सणे? । किंदु पूआदस्सणे पूआफळळाहे अ ।
(न केवलं प्रतिमादर्शने किन्तु पूजादर्शने पूजाफललाभे च) ।

पद्मि—होदु, किं कादव्वम् । (भवतु किं कर्तव्यम्) ।

भ्रम—(संस्कृतमाश्रित्य)

अन्तर्हितोऽभूत्सखि भास्करोऽद्य त्वाहि प्रदीपं पुरतो निधाय ।
दिव्यासनेऽहं प्रतिमां निधाय माल्यैश्च भूषाभिरलङ्करिष्ये ॥

पद्मि—हळा! चित्तदस्सणेण किदबीअविण्णासो दइदस्स आअमणसवणेण अंकुरिदो पच्छक्खावळोअणेण पल्लविदो तुहिणमण्डलसंहारेण कुसुमिदो मह मणोरहरुक्खो कधं फळिस्सदि? । (सखि! चित्रदर्शनेन कृतबीजविन्यासः, दयितस्यागमनश्रवणेन

अङ्कुरितः,प्रत्यक्षावलोकनेन पल्लवितः, तुहिनमण्डलसंहारेण कुसुमितो मम मनोरथवृक्षः कदा फलिष्यति ?) ।

भ्रम—हळा ! देविं आराहेहि । तक्खणं तुह मणोरहो फळिस्सदि । (हळा ! देवीमाराधय, तत्क्षणं तव मनोरथः फलिष्यति) ।

पद्मि— अत्थु (अस्तु) । (इति स्नातुं निष्क्रान्ता) (भ्रमरिका शिबिकाद्वारमुद्घाटयति) ।

भ्रम—अज्ज, निग्गमिअ पूआभवणं पेक्ख । (आर्य निर्गम्य पूजाभवनं पश्य) ।

(भास्करः शिबिकान्तरान्निर्गत्य)

अहो पूजासदनरामणीयकम् ! ।

उपरि शुभविचित्रोल्लोचमध्यप्रलम्बि-
स्फुरदमलसुवृत्तोद्दीप्तमाणिक्यगोळैः ।
कनकमणिविलासिस्तम्भसंलग्नबिम्बै-
रिव सुजनितजीवैर्नैत्रमेतद्धिनोति ॥

अपिच, **मृगमदतुहिनाम्भोमिश्रिते स्निग्धरूपे**
नवमलयजपङ्के मालतीमल्लिकासु ।
विसरदगरुधूपे संलुठन् वातपोत-
श्चरति परित एष प्रीणयन् नासिकां मे ॥

(भ्रमरिका प्रतिमां गृहीत्वा प्रतिष्ठाप्य कनकपीठे परिष्करोति) ।

भास्क—अहो ! सर्वपथीना भ्रमरिकाचातुरी, यद्राजतेतरामनयाऽलङ्कृता भगवती गरुडध्वज-प्रणयिनी । यैषा,

उत्तानवामपदजानुकृतैकहस्ता
पाणौ परत्र दधती नलिनं तदन्यम् ।
पादं प्रसारितवती विनिकुञ्च्य किञ्चित्
सम्भूषिता मणिकिरीटमुखैरनर्घैः ॥

भ्रम— अज्ज ! इदो उत्तरभाअवट्टिसाळन्तरं पविसिअ तिरोहिदो वाताअणेण पिअसहीपउत्तिं आळोएहि । (आर्य ! इत उत्तरभागवर्तिशालान्तरं प्रविश्य तिरोहितः वातायनेन प्रियसखीप्रवृत्तिमालोकय) ।

भास्क— (तथा भूत्वा स्थितः) ।

भ्रम— (नेपथ्याभिमुखं पश्यन्ती स्थिता) । (पद्मिनी स्नाता धृतदुकूला प्रविशति) ।

भ्रम—सहि ! सव्वा पूआसामग्गी सज्जीकिदा । पीठे उवविसिअ पूएहि लोअजणणिम् ।
(सखि । सर्वा पूजासामग्री सज्जीकृता । पीठे उपविश्य पूजय लोकजननीम् ।

पद्मि—(उपविशति)

(भास्करः जालरन्ध्रेण विलोकयन् साञ्जलिबन्धं प्रणम्य)

देवीं सुपर्वपतिदिङ्मुखमीक्षमाणां
लक्ष्मीं धनाधिपहरिद्वदनं निषण्णा ।
भक्त्याऽर्चने प्रणिहिता प्रतिभाति सुभ्रू-
र्मूर्तिः श्रियो मुकुरदृश्यतया स्थितेव ॥

पद्मि—हळा ! मअणस्स विरहिजणं पहरिदुं किं काळणिअमो णत्थि । जं तस्स एव्व जणणिं पूएदुं पउत्तं मं णिस्संकं ताडेइ सरेहिम् । (हला ! मदनस्य विरहिजनं प्रहर्तुं किं कालनियमो नास्ति, यत्तस्यैव जननीं पूजयितुं प्रवृत्तां मां निश्शङ्कं ताडयति शरैः) ।

भ्रम—पणिहिअचित्ता होहि । (प्रणिहितचित्ता भव) ।

पद्मि—(तथा भूत्वा पूजयति)

भास्क—अहो सर्वत्र नैपुणी हरिणीदृशः !

उदधिदुहितृपूजाकर्म संकल्प्य पूर्वं
शिरसि वदनपद्मे वक्षसि न्यस्तहस्तम् ।
किमपि किमपि चञ्चत्पक्वबिम्बाधरोष्ठं
स्फुरितरुचिरमन्त्रं पीठमभ्यर्चतीयम् ॥

परस्पराभिश्रितशुद्धवर्णं प्रत्यक्षरार्थानुगतान्तरङ्गम् ।
मन्त्रं जपन्ती महिलाग्रणीयं मुहुः कराभ्यां विवृणोति मुद्राः ॥

(पद्मिनी ध्यानं नाटयति)

भास्क— **रमणीयमर्धविनिमीलितेक्षणा कुसुमं समुद्धृतकरद्वयाञ्जलौ ।**
रमणीयगन्धसलिलेन संयुतं विनिधाय चिन्तयति चेतसेन्दिराम् ॥

पद्मि—(संस्कृतमाश्रित्य)

मणिमयमासनमम्ब प्रतिगृह्य त्वं मयाऽर्पितं साधु ।
मधुसूदनस्य दयिते मम हृदयं पादयोस्सदा कुरु ते ॥

भ्रम—मणोहरो सहिए देवीसमाराहणसंपदाओ । (मनोहरः सख्याः देवीसमाराधन-सम्प्रदायः)

पद्मि— प्रक्षालयामि पादावद्भिः पद्मे समर्चिते सद्भिः ।
प्रक्षालय कृपयाऽऽर्तिं त्वं मे मातः प्रदेहि सत्कीर्तिम् ॥

अम्बुधिशायिकुटुम्बिन्यम्बु गृहीत्वा मयऽर्पितं न परम् ।
आचामतु तद्भवती वाचाऽगण्यं ममारिदर्पमपि ॥

स्नपयामि तेऽद्य मूर्तिं पयसाऽपाङ्गेन मे मनः स्नपय ।
मार्ज्मि मृदुवाससा त्वां मार्जय मे त्वं व्यथां प्रसादेन ॥

भास्क— आशैशवमिवाचार्यैरर्चनामात्तशिक्षिताम् ।
एतामवैमि पूजायां समीक्ष्य करकौशलम् ॥

पद्मि— परिकल्पयामि मातः परिधानं ते सदा धृतानन्दे ।
प्रतिगृह्य त्वं प्राप्यं कुरु मे पानाय दयितदन्तपटम् ॥

सुरभिलमपि ते गात्रं भूयस्सुरभीकरोमि गन्धेन ।
सुरभयनाशिनि देहं सुरभय मे[1] मे प्रियाङ्गसङ्गेन ॥

भास्क—सुदत्या भगवत्युपचारपरिपाटी प्रमोदयति मां प्रेमभरं प्रकाशयन्ती मयि सुतराम् ।

पद्मि— लाक्षारसेन पादौ रक्तावपि तेऽद्य रञ्जयामि पुनः ।
मातर्मयि रक्तमपि प्रियहृदयं कलय तूर्णमतिरक्तम् ॥

भास्क—हन्त । न जानाति प्रेयसी चेतो मे रतिभावस्य कोटिं परां यातम् ।

पद्मि— मञ्जीरं पादाब्जे मञ्जुलकाञ्चीं नितम्बबिम्बे ते ।
अम्ब करे कलयेऽहं कङ्कणमेतन्ममावनाय धर ॥

1. हे मे = हे रुक्मि ।

भ्रम—साहु पत्थणम् । (साधु प्रार्थनम्)

पद्मि— हारं हरिदयिते ते ग्रीवायामर्पयामि सुग्रीवे ।
अङ्गदमपि दोर्मूले मां गदहीनां विधेह्यनङ्गाम्ब ॥

कर्णे सुवर्णपत्रं कलयाम्यर्णोजमन्दिरेऽद्य तव ।
श्रवणं भूषय मे त्वं दयितकरोद्यत्सुवर्णपत्रेण ॥

चूडारत्नं नूत्नं शिरसि तवाहं समर्पयामि रमे ।
साभयमुद्रं कुरु मे मूर्ध्नि करं ते समुद्रशयकान्ते ॥

मृगमदतिलकं निटिले मृगमदहारिणि विलोचनप्रभया ।
कलयामि जलधिकन्ये कुलतिलकं तं कुरुष्व मदधीनम् ॥

मल्लीमाला मातर्धम्मिल्ले ते समर्पिताऽद्य मया ।
एषा भ्रश्यतु रहसि स्मरजनकस्यैव पाणिसंसर्गात् ॥

सुरभिं गृहाण धूपं सुरवन्द्ये मत्प्रदत्तमनुरूपम् ।
अम्बार्पयामि दीपं दीपय मे विद्विषि स्वकं कोपम् ॥

भास्क—साम्प्रतमभूतपूर्वशोभं पूजाभवनम् ।

सुरभि सुरभिसर्पिस्स्नेकदीप्तप्रदीपै-
रपि रुचिरसुगन्धापूरकर्पूरदीपैः ।
हरति हृदयमुच्चस्निग्धसाम्ब्राणिधूपै-
र्विविधसरसभक्ष्यैश्चाज्यदुग्धैरपूपैः ॥

पद्मि— भोज्यं भक्ष्यं लेह्यं प्राज्यं पेयश्च देवि मन्दोष्णम् ।
तुभ्यं निवेदयेऽहं लभ्यं सर्वं विधेहि दयितगृहे ॥

क्रमुकफलनागवल्लीमयवीटीयं सचूर्णकर्पूरा ।
दत्ता मुखे मया ते वदने शौरेरियं ततो लगतु ॥

भास्क—अहो मदिरेक्षणायाः श्रृङ्गारव्यतिकरमनोहरो हरिप्रणयिनीचरणसरोजभक्तिभावः ।

पद्मि—(उत्थाय)

दनुभवरिपुवक्षोनित्यवासैकदीक्षे
जननि सुजनसम्पद्दानजाग्रत्कटाक्षे ।

भवतु नतिरियं मे त्वत्पदाब्जे रमस्व
स्वजन इह मयि त्वं सर्वमागः क्षमस्व ॥

(इति प्रणमति) ।

भ्रम—सहि! पेक्ख पेक्ख, तुह सज्जो मणोरहसिद्धिसूअअं सुहणिमित्तं णिपदइ दीवादो तेओपुप्फम् । (सखि! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व, तव सद्यो मनोरथसिद्धिसूचकं शुभनिमित्तं निपतति दीपात्तेजःपुष्पम्)

भास्क—समाप्तैव सपर्या विपर्यासरहिता देव्याः मङ्गलदेवतायाः, यदियं वामेक्षणा निपीय पादोदकं निर्माल्यमादाय न्यस्यति चक्षुषोरुत्तमाङ्गे च ।

भ्रम—हळा! करेहि देविं परिदो जवणिअम् । (हला! कुरु देवीं परितो यवनिकाम्)

पद्मि—(तथा करोति)

भ्रम—हळा! मुहुत्तं एत्थ उवविसिअ विस्समदु होदी । (हला! मुहूर्तं अत्रोपविश्य विश्राम्यतु भवती) ।

पद्मि—मह कहं विस्समो तं पिअजणं अपेक्खन्तीए । (मम कथं विश्रमः तं प्रियजनमप्रेक्षमाणायाः) ।

भ्रम—देवीपसादादो अविळम्बेण पिअं देक्खसि । (देवीप्रसादादविलम्बेन प्रियं द्रक्ष्यसि)

पद्मि—एत्तिअं काळं पूआपरत्तणेण विरहतावो ओसरिओ । दाणिं अदिरमणिज्जं एदं घरं पेक्खंतीए मह अहिओ होइ । (एतावन्तं कालं पूजापरत्वेन विरहतापोऽपसृतः । इदानीमतिरमणीयमेतद्गृहं प्रेक्षमाणाया अधिको भवति)

भ्रम—मा चिन्तेहि । (मा चिन्तय)

पद्मि—कहं चिन्ताविरामो मह? पावो जीमूओ पाणिं गहिस्सदि । (कथं चिन्ताविरामो मम । पापो जीमूतः पाणिं ग्रहीष्यति) (इति अश्रूणि मुञ्चति)

भास्क— यावन्तमानन्दमियं विधत्ते प्रेमातिरेकं मयि संवहन्ती ।
शताधिकं तं वितनोति तस्मादन्यत्र कृत्वा पुरुषे विरक्तिम् ॥

भ्रम—हळा! समस्ससिहि । अत्थि सारआणन्दो । (समाश्वसिहि । अस्ति शारदानन्दः)

पद्मि—सोवि एत्थ दाणिं ण वट्टइ । (सोऽप्यत्रेदानीं न वर्तते)

भ्रम—जदो कुदोवि समए आअमिस्सइ । (यतः कुतोऽपि समये आगमिष्यति)

पद्मि—हळा! जामिणीवि संकुइदा। (यामिन्यपि सङ्कुचिता) (इति मूर्च्छति)

भ्रम—(वीजयित्वा) कुदो ण उच्छसिइ। (कुतो नोच्छ्वसिति?। हा विहे! पदुमिणिं विणासिअ भमरिआजीविअं ओहरिदुं पउत्तोसि। (हा विधे! पद्मिनीं विनाश्य भ्रमरिकाजीवितमपहर्तुं प्रवृत्तोऽसि। (इति सिञ्चति शीतवारिणा) (निरूप्य) हा! ण उम्मीळेइ लोअणम्। (हा! नोन्मीलयति लोचनम्)।

भास्क—अयमेवावसरो ममाविर्भवितुं, यतः प्रभातप्राया विभावरी। तथाहि

वियति तुहिनरश्मिर्मध्यभागात्प्रतीचीं
दिशमधिकमुपेतो दृश्यते पूर्णबिम्बः।
मुहुरयमनुकूजत्युत्थितस्ताम्रचूडो
मुखरयति दिशः श्रीकान्तनाम द्विजानाम्॥

कोकाङ्गनाविरहतापनिवृत्तिकालो
मौनव्रतक्षतिकरः करटावलीनाम्।
नेत्रव्रजे तिमिरकृत्खलु कौशिकानां
कालो विकासिकविधीः समुपस्थितोऽद्य॥

यद्यधुनाऽऽविर्भूय नोच्छ्वासयामि पद्मिनीं मीलितैव स्यात्। (इति प्रकटीभवन्) अहो प्रमादः! कुतो नोच्छ्वसिति पद्मिनी?

भ्रम—अज्ज सअळळोअखेमंकरेण तुह करेण परिमसदु भवं पदुमिणिम्। (आर्य! सकललोकक्षेमङ्करेण तव करेण परिमृशतु भवान् पद्मिनीम्)।

भास्क—(करेण पद्मिनीं परिमृश्य स्पर्शसुखमभिनीय) (स्वगतम्)।

सुदती किमु वृन्तमोचितैर्नवमल्लीदलसञ्चयैः कृता।
उत बालसुधाकरप्रभारचिता सृष्टिकृतेक्षुधन्वना॥

पद्मि—(उच्छ्वसिति)

भास्क—(तिरोधत्ते स्तम्भे)

भ्रम—दिट्ठिए उज्जीविआ पिअसही। (दिष्ट्या उज्जीविता प्रियसखी)

पद्मि—हळा! किं सुहाधारासित्तं मह गत्तम्? (किं सुधाधारासिक्तं मम गात्रम्)

भ्रम—हळा ! तुह वल्लहकरपरिसादो अण्णं किं सुहासेअणं विअ । (तत्र वल्लभकरस्पर्शादन्यत्किं सुधासेचनमिव ।

भास्क—(स्वगतम्)

रोमोद्गमः समजनिष्ट मम प्रियायाः
संस्पर्शसम्भवसुखातिशयेन योऽङ्गे ।
तेनापि कञ्चुकितसर्वशरीरकं मां
कृन्तत्यतीव मदनस्य कथं पृषत्कः ॥

पद्मि—हळा ! किं असुळहं भाअहेअं संभावेसि । (किमसुलभं भागधेयं सम्भावयसि)

भ्रम—हळा ! सुळहं एव्व सम्भावेमि । जदो सो तुमस्सिं, तुमं तस्सिंवि समाणुराआ । (सुलभमेव सम्भावयामि । यतस्स त्वयि त्वं तस्मिन्नपि समानुरागौ)

पद्मि—(सौत्सुक्यम्) हळा ! तस्स ममस्सिं अणुराओ मह वअ अहिओत्ति कुदो जाणीअदि । (तस्य मयि अनुरागो ममेवाधिक इति कुतो ज्ञायते ।

भ्रम—तुहिणमण्डळं जेदूण जअळच्छीसमाळिंगिदोवि सो तुमं तहा पेक्खिअवन्तो । (तुहिनमण्डलं जित्वा जयलक्ष्मीसमालिङ्गितोऽपि स त्वां तथा प्रेक्षितवान्)

भास्क—सत्यमेतत् !

तस्याः कटाक्षालिकलिन्दकन्यास्रोतो मुखं मे विशति स्म यावत् ।
तावन्मदीयेक्षणमत्स्ययुग्मं वेगोत्प्लुतं तद्वदनं व्यगाढ ॥

पद्मि—तं पुणोवि दट्ठूण एक्कवारं वा किं सुहं अणुहविस्सम् ? । (तं पुनरपि दृष्ट्वा एकवारं वा किं सुखमनुभविष्यामि ?)

भ्रम—सहि ! सज्जो एव्व देवीपसादादो तारिसं सुहं अणुहविस्ससि । (सखि ! सद्य एव देवीप्रसादात् तादृशं सुखमनुभविष्यसि)

पद्मि—कहं असम्भावणिज्जं संभावेसि ? (कथमसम्भावनीयं सम्भावयसि) ।

भ्रम—संभावणिज्जं एव्व । (सम्भावनीयमेव) ।

भास्क—(स्वगतम्) हन्त कालो याप्यते वृथालापेन सख्या ।

स्फुरति मम भुजोऽयं द्राक्समालिङ्गितुं तां
रदनवसनपाने सम्भ्रमं याति जिह्वा ।

मणितरणितमाप्तुं श्रोत्रमुद्युक्तमास्ते
वदनपरिमलाप्तौ घ्राणमावेगमेति ॥

भ्रम—हळा! माळईमाळं करे धारअन्ती पडिवाळेहि तस्स आअमणम् ।
(मालतीमालां करे धारयन्ती प्रतिपालय तस्यागमनम्)

पद्मि—मं परिहससि ! । (मां परिहससि)

भ्रम—णो परिहासो । सो आगमिअ तुह माळं गळे गहिस्सइ ।
(नो परिहासः । स आगत्य तव मालां गले ग्रहीष्यति) (इति मालां ददाति)

पद्मि—(गृहीत्वा) हळा! पदारेसि माम् । (प्रतारयसि माम्) ।

भ्रम—ण पदारेमि । माळं उद्धारेहि करेहिम् । (न प्रतारयामि । मालामुद्धारय कराभ्याम्)

पद्मि—(मालामुद्धृत्य) हळा! तुह एसो कोवि विणोओ । (तव एष कोऽपि विनोदः)

भास्क—हन्त ! कामिजनस्य मनोरथप्राप्तौ सहचरजनवशंवदता ।

भ्रम—ण विणोओ । माळं गअणे णिक्खिव । तस्स कण्ठे पडिस्सइ । (न विनोदः । मालां गगने निक्षिप । तस्य कण्ठे पतिष्यति)

पद्मि—(मालामुत्क्षिपन्ती) सहिवअणविस्सासादो माळं णिक्खिवेमि णिराहारम् । को वा पुण्णजणो देवीमालाए भूमिपअणादोसादो मं रक्खिस्सदि कण्ठे गह्णीय ।

(सखीवचनविश्वासान्मालां निक्षिपामि निराधारम् । को वा पुण्यजनः देवीमालायाः भूमिपतनदोषान्मां रक्षिष्यति कण्ठे गृहीत्वा । (इति विसृजति मालाम्) ।

भास्क— एषोऽस्मि यद्भुलतलाधिगमाय मालां
निक्षिप्तवत्यसि सखीवचनादरेण ।
तां धर्तुमत्र तव दासजनात्किमस्मा-
दन्योऽस्ति भास्कर इति प्रथितान्मृगाक्षि ॥

(इति सत्वरं निर्गत्य कण्ठे गृह्णाति मालाम्)

पद्मि—(स्वगतम्) किं एदं अच्चरिअं? अहवा संकप्पकप्पिदो एसो? उद सिविणअं पेक्खेमि?
(किमेतदाश्चर्यम्! अथवा सङ्कल्पकल्पित एषः? उत स्वप्नं प्रेक्षे?)

भ्रम—हळा! किं मह वअणं सच्चं आसि । (किं मम वचनं सत्यमासीत्?)

पद्मि—(सम्भ्रान्ता तिष्ठति)

भ्रम—इदो वरं अहं एत्थ ठिदा जदि तुम्हाणं अणहिमदा भविस्सम् ।
(इतः परं अहमत्र स्थिता यदि युवयोरनभिमता भविष्यामि) (इति मन्दमपसरति)

पद्मि—हळा! किं गच्छेसि मं एआइणिं विसज्जिअ। (किं गच्छसि मामेकाकिनीं विसृज्य)

भ्रम—पिअसहाआ खु होदी। मए किंकादव्वम् ? अत्थि भअवतीए समप्पिअं सव्वं पुप्फादिअं वत्थुजाअम् । (प्रियसहाया खलु भवती, मया किं कर्तव्यम्। अस्ति भगवत्यै समर्पितं सर्वं पुष्पादिकं वस्तुजातम्) । (इति निष्क्रान्ता)

भास्क—(कण्ठादवमुच्य मालां पद्मिनीग्रीवायामर्पयति) ।

पद्मि—जणकवसो हि एसो जणो । (जनकवशो ह्येष जनः)

भास्क—प्रिये ! तदीयाशयोऽस्मदनुकूल इति विदितमेव । (इति पाणिं गृह्णाति)

पद्मि—(धून्वतीव) जीमूतस्स मं विदरिदुं पवट्टइ खु सो । (जीमूताय मां वितरितुं प्रवर्तते खलु सः) ।

भास्क—तत्र भवान् शारदानन्दः स्वोपायेन जीमूतं प्रतारयिष्यतीति प्रत्ययेन ।
(इति वसनाञ्चलं गृह्णाति)

पद्मि—(मोचयन्तीव)

भास्क—भद्रे! तव वदनकमले कोऽयं केतकीपरागः ? (इति सफूत्कारं चुम्बितुं प्रवर्तते) ।

पद्मि—(मुखं परावर्तयति) ।

भास्क—प्रेयसि ! सन्ध्याकालात् पूर्वमेव प्रतीचीसङ्गस्तूर्णं कार्यं इत्येव चन्द्रः आवेगेन स्रंसमानांशुको[1] द्राक् धावति । आवां नो विलम्बं विदध्वः ।

देव्यै समर्पिततया रुचिरं निकामं
भुक्त्वाऽद्य भोज्यमुचितश्च निपीय पेयम् ।
माल्यानुलेपनधरावुपयोज्य वीटी-
मन्योन्यमत्र मुदितौ शयनं भजावः ॥

(इति निष्क्रान्तौ)

॥ इति पद्मिनीपरिणये गान्धर्वविवाहो नाम चतुर्थोऽङ्कः ॥

1. स्रंसमानांशुकः, विगतकिरणः, विगलितवस्त्रः ।

॥ अथ पञ्चमोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति अरुणः)

अरुणः—फलिता मधुव्रताश्रयवर्धिता मम प्रज्ञावल्लरी ।

यस्मिन्नेदीयसि मम वपुः स्विन्नतां पूर्वमाच्छे-
च्चेतोजन्मप्रसवशरसन्तप्यमानाखिलाङ्गे ।
सख्यौ तस्मिन् शुभविधिवशात्पद्मिनीयोगभाजि
प्राप्ते सम्प्रत्यहह सविधं स्नातवन्निर्विशामि ॥

(पुरो वीक्ष्य) आगच्छति मधुव्रता, एषा प्रष्टव्या समनन्तरवृत्तान्तम् ।

(प्रविश्य)

मधु—अय्य ! सफलं आसि तुह मह अ किच्चम् ? (आर्य ! सफलमासीत् तव मम च कृत्यम्)

अरु—भद्रे ! कीदृशी जीमूतप्रवृत्तिः ।

मधु—आअदो हदओ वाउळीकुणइ कासारम् । (आगतो हतको व्याकुलीकरोति कासारम्)

अरु—कासारः प्रयतते वा पद्मिनीं जीमूताय प्रदातुम् ।

मधु—किं करिस्सदि महप्पा । वाउळेण हिअएण विवाहकज्जे पवट्टन्तो विअ णिस्ससिइ पुणो पुणो । (किं करिष्यति महात्मा । व्याकुलेन हृदयेन विवाहकार्ये प्रवर्तमान इव निःश्वसिति पुनः पुनः)

अरु—पद्मिनी किमाचरति ?

मधु—हा देवि ळच्छि, मंगळदेवए, मं दइदेण मेळाअंती कि रक्खिस्ससि ? उद जीमूअकरे णिक्खिविअ मारइस्ससित्ति पळवंती अळंकिदापि मिळाणमुही कादव्वं अमुणंती वट्टइ । (हा देवि लक्ष्मि! मङ्गलदेवते! मां दयितेन मेलयन्ती किं रक्षिष्यसि ? उत जीमूतकरे निक्षिप्य मारयिष्यसीति प्रलपन्ती अलङ्कृताऽपि म्लानमुखी कर्तव्यमजानती वर्तते ।

अरु—जीमूतः कीदृशः ?

मधु—
आसण्णे समए विवाहसरिसाळंकारसोहं गओ
हत्थे धारिअकोदुओ सहरिसं सो मदवेईहिदो ।

संभारेइ णवव्वहूमणिकिदे चेळं मणीभूसणं
पुप्फं साहु हिमम्बुचंदणरसं कत्थूरिअं णूअणम् ॥

[आसन्ने समये विवाहसदृशालङ्कारशोभां गतो
हस्ते धारितकौतुकस्सहर्षं स भद्रवेदीस्थितः ।
संभारयति नववधूमणिकृते चेलं मणीभूषणं
पुष्पं साधु हिमाम्बुचन्दनरसं कस्तूरिकां नूतनाम् ॥]

अरु— मा चिन्तय । भगवानस्ति शारदानन्दः पद्मिनीं भास्करेण योजयितुं समुत्सारयितुं जीमूतञ्च कृतसङ्कल्पः ।

मधु — सो वि एत्थ ण दीसइ । (सोऽप्यत्र न दृश्यते)

अरु— आगमिष्यति समये । आवां प्रयावः समीपं सुहृदोः । (इति निष्कान्तौ)

॥ मिश्रविष्कम्भः ॥

(ततः प्रविशति कासारो विदूषकश्च)

कासा— सखे ! सम्प्रत्यहं इतिकर्तव्यतामूढोऽस्मि ।

विदू— वअस्स ! मा चिंतेहि, मळीमसं तं जीमूदं उस्सारेमि दंडं उक्खिविअ ।
(वयस्य ! मा चिन्तय । मलीमसं तं जीमूतं उत्सारयामि दण्डमुत्क्षिप्य) ।

कासा— (विहस्य) सखे ! दण्डनिक्षेपेण कथं जीमूतोत्सारणम् ।

विदू— किं उण से उस्सारणकारि ? (किं पुनरस्योत्सारणकारि ?)

कासा— शारदानन्दागमनमेव ।

विदू— जदि, सो सुमरणिज्जो होदा । (यदि, स स्मरणीयो भवता ।

कासा— स्वामिन् !

सन्मार्गस्थद्विजाधीशमित्रमण्डलशोभनम् ।
कुर्वन्तं शारदानन्द भवन्तं संस्मराम्यहम् ॥

(प्रविश्य)

शार — मा स्म चिन्तयः । अयमहमागतः ।

1. सन्मार्गः = साधुपथः, आकाशश्च । द्विजाधीशः = विप्रः, चन्द्रश्च । मित्रं = बन्धुः । मित्रः = सूर्यश्च ।

कासा—(प्रणम्य) सखे ! समुपाहर विष्टरम्।

विदू—(विष्टरमुपहरति)

शार—(उपविश्य) राजन्! अपि कुशलम् ?

कासा—कुशली भवामि, यतो भवन्तं पश्यामि ।

शार—कीदृशी प्रवृत्तिरिहत्या ।

कासा— प्रायो निस्सृतकीलालभावेन धवलाकृतिः ।
पद्मिनीप्रेप्सया हन्त जीमूत इह बाधते ॥

शार—उपायेन जेतव्यः स पापः ।

विदू—अय्य ! आअछइ पुरोवाओ । (आर्य ! आगच्छति पुरोवातः) ।

कासा—(अपवार्य) अहह ! पुरोवाते पुरो भवति चलतीव ममान्तरम्।

(प्रविश्य)

पुरो—राजन् ! कुतोऽयं विलम्बः पद्मिन्या जीमूतस्य घटने ? ।

शार—न सम्भ्रमः कार्यः। समये नातिक्रमणीयः कर्तव्यताक्रमः ।

पुरो—उपदिश्यतां भवता सर्वमुपदेष्टव्यम् ।

शार— अभ्यक्ता सुभगा कवोष्णसलिलस्नाता दुकूलं शुभं
धत्तां भूषितमूर्तिरस्तु महितैः सर्वैर्मणीभूषणैः ।
आलीभिः फलपुष्पपल्लवविलसत्पाणिद्वयाभिः सती
गत्वा सागरनन्दिनीगृहमियं क्षेमाय तां वन्दताम् ॥

पुरो—इदं निवेदयामि स्वामिने । (इति निष्क्रान्तः)

शार—भद्रे ! भेरीमृदङ्गपणवानकमङ्गलादि-
वादित्रवृन्दनिनदैः परिपूर्यतां द्यौः ।
मन्दं चरन्तु गणिकाश्चरणप्रवल्ग-
न्मञ्जीरनादविवशीकृतषिङ्गचित्ताः ॥

1. कीलालम्—रक्तम्, जलञ्च ।

किञ्च, तरवारिकरा वीरा धीराः कञ्चुकिनोऽधुना ।
रुन्धन्तु मन्दिरद्वारे इन्दिराया जनं द्रुतम् ॥

कासा—सखे ! तथा आदिश्यताम् ।

विदू—तह (तथा) (इति निष्क्रान्तः)

शार—भद्र ! वत्सो भवतः कुमुदाकरः सह वयस्येन मिलिन्देन समायातु ।

कासा—कोऽत्रभोः । (प्रविश्य कञ्चुकी) एषोऽस्मि ।

कासा—आहूयतां वत्सः सहवयस्यः ।

कञ्चु—तथा (इति निष्क्रान्तः) । (प्रविश्य विदूषकः) किदो णिदेसो । (कृतो निदेशः)

कासा—कथं सखे ?

विदू—गोवणिज्जं गूहिदुं जाणेमि अहम् । मुणइ मह घरिणी अ ।
(गोपनीयं गूहितुं जानाम्यहम् । जानाति मम गृहिणी च) ।

कासा—सखे ! यत्किञ्चिद्रहस्यं कथितं तव गृहिण्यां अवश्यं कथयिष्यसीति मन्ये ।

विदू—को संसओ । ताए ण कहिदं जदि णिद्दा मज्झ ण आअमिस्सइ ।
(कस्संशयः । तस्या न कथितं यदि निद्रा मम नागमिष्यति ।)

शार—(विहस्य) हन्त !

रहोवृत्ताम्बुपूरस्य गभीरान्मनसो नृणाम् ।
बहिर्निस्सृतये जज्ञे प्रणाली प्रमदाश्रुतिः ॥

कासा—सखे ! किं श्रुतं भगवतो वचः ।

विदू—मम घरिणी ण प्पमआ । (मम गृहीणी न प्रमदा)

कासा—किं पुमान् भार्या तव ?

विदू—रहस्सगोवणे परं पुरिसो एव्व मह घरिणी । (रहस्यगोपने परं पुरुष एव मम गृहिणी)

शार—राजन् ! विदूषकेण भार्यायामपि रहस्यमिदं गोपितं स्यात्तर्हि तिष्ठत्विह ।

विदू—तारिसपडिस्सुदंपि मोत्तूण एदं रहस्सं ण कहेमि । (तादृशप्रतिश्रुतमपि मुक्त्वा एतद्रहस्यं न कथयामि ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—आगतः कुमारः सवयस्यः । (प्रविशति समिलिन्दः कुमुदाकरः । गुरुं प्रणमति) ।

शार—भवान् सवयस्यो निगूढं प्रविश्य पद्मालयालयं वर्तताम् । अहमत्रागत्य कर्तव्यमुपदेक्ष्यामि ।

कुमु—तथा (इति निष्क्रान्तः) ।

(नेपथ्ये वाद्यध्वनिः)

कासा—स्वामिन् ! प्रतिष्ठते वत्सा समुद्रतनयां वन्दितुमिति मन्ये ।

शार—आवामपि यावः । (इति परिक्रामतः) राजन् ! भद्रायां भगवतीवन्दनाय निर्यान्त्याम्,

> इयं प्रतिगृहाग्रभूप्रविलसन्मणीतोरणा
> शिरोभवनजालकोन्मिलितसुन्दरीलोचना ।
> जवग्रहतदुन्दुभिध्वनिसमुच्चलद्बर्हिणा
> झलज्झलितनूपुरोल्लसितवारयोषा पुरी ॥

कासा—आर्य ! वत्सा प्रविष्टा पङ्कजवासिनीभवनान्तःस्थलीम् । प्रविशावस्तावत् ।

शार—(कासारेण प्रवेशं नाटयति) (प्रविशति पद्मिनी भ्रमरिकया मिलिन्देन कुमुदाकरश्च) (पद्मिनी गुरुं प्रणमति)

शार—वत्से ! कुतो ग्लानवदनाऽसि ?

पद्मि—भअवं ! मह वअणस्स गळाणिकाळणं भवं किं ण वेत्ति ?
(भगवन् ! मम वदनस्य ग्लानिकारणं भवान् किं न वेत्ति ?)

शार—वेद्मि । भद्रे ! भगवतीं मधुसूदनप्रणयिनीं उपासीनायाः तव का वा विपत्तिः न नश्यति ? का वा सम्पत्तिः न सम्पद्येत ?

पद्मि—स्वामिन् ! तत्तवेइणो तुह अणुग्गहो एव्व अइलसेअसं णिआणम् ।
(स्वामिन् ! तत्त्ववेदिनस्तव अनुग्रह एव अखिलश्रेयसां निदानम्)

शार—वत्स मिलिन्द ! कुमुदाकर ! भवतोः प्रज्ञयैव वञ्चनीयो जीमूतः । ततो निखिलमनोरथस्य निरन्तरायमवाप्तये वन्दनीयाऽधिकं इन्दिराऽरविन्दमन्दिरा ।

कुमु—यथाऽऽज्ञापयत्यार्यः । (इत्युत्थाय देवीं प्रणम्य धृतमूर्धाञ्जलिः)

अम्ब रमे ! पालय मामम्बरवास्तव्यवन्दनीयपदे ।
शम्बररिपुजननि वशे तं परमं पूरुषञ्च कुर्वाणे ॥

पाहि सरोरुहसदने पार्विकशरदिन्दुसंस्फुरद्वदने ।
मुक्तामणिसमरदने मधुरिपुहृदये मदोदयन्मदने ॥

प्रणतजनदैन्यदावप्रशमनपटुदृष्टिवृष्टिपीयूषे ।
मातस्समुद्रतनये नेतः परमस्मि दीनतां सोढा ॥

शरणं भवतीं प्राप्तः करुणापाङ्गेन दुरितनाशकरीम् ।
पुनरपि यदि खिन्नोऽहं कमले मम लम्बनं किमस्ति परम् ॥

अवलम्बे तव चरणावव लङ्कापुरपतिद्विषो महिषि ।
नवनवसुखं ददाने नवनपराणां नृणां जगज्जननि ॥

नाथे दिनकरवंशे जाते जाते समुद्ररशनायाः ।
रक्षोलतासिधेनो रक्षाम्ब स्वीयभक्तसुरधेनो ॥

यदुकुलनाथीभूते ! दनुभवशलौ विदर्भराजस्य ।
अन्वयमतीव धन्यं तन्वति मातर्निधेहि कारुण्यम् ॥

श्रीस्त्वं यतोऽम्ब भवतीं श्रीमान् लब्ध्वा हरिस्ततो जयति ।
देवि त्वयैव कीर्त्या नाथो जगतां स कीर्तिमान् प्रथते ॥

यं जननि वीक्षितुं त्वं जनमिह दयया प्रवर्तसे देवि ।
स भवति भाजनमवनौ स्तुतेः कवीनां कुलीनतादिगुणैः ॥

शार—वत्स ! भवन्तं भक्तजनवत्सला भगवती द्रागवतीति निश्चिनोमि । तदिहागत्य क्रियतां करणीयम् ।

कुमु—उपदेष्टव्यमाचरणीयम् ।

शार— ऋजवोऽत्र विजेतव्या ऋजुमार्गेण धीमता ।
कुटिलाः कुटिलेनैव पथा द्राक् क्षेमकाङ्क्षिणा ॥

पुरा मुरारिः पुरुषः पुराणः सुरारिवर्गं खलु विप्रलब्धुम् ।
आदाय योषामणिवेषमीशः प्रादादशेषां वसुधां सुरेभ्यः ॥

विदू—मुणिअम् । कुमाळेण इथिआरूवं धरणिज्जम् ; वंचणिज्जो जीमूओत्ति ।
(ज्ञातम् । कुमारेण स्त्रीरूपं धरणीयम् । वञ्चनीयो जीमूत इति) ।

कासा—सखे! किं कथितं कुमारेण स्त्रीरूपं धार्यमिति गुरुणा?

विदू—वअस्स! केण उण धरणिज्जम्! (वयस्य, केन पुनर्धरणीयम्!)

कासा—भवतैवास्तु।

विदू—जदि मह घरिणी पुरुसरूवं धारेदुं संमण्णइ अहं इत्थिआरूवं धरिस्सम्। (यदि मम गृहिणी पुरुषरूपं धारयितुं सम्मन्यते, अहं स्त्रीरूपं धारयिष्यामि)

(सर्वे हसन्ति) (प्रविश्य)

कञ्चु—जीमूतप्रेषितानि भूषणानि वहन् कोऽपि प्रतिहारभूमिं गतः।

कासा—(शारदानन्दमुखं पश्यति)

शार—तान्यादाय स विसृज्यताम्।

कञ्चु—तथा (इति निष्क्रम्य, पुनः प्रविश्य) तानीमानि। (इति निधाय निष्क्रान्तः)

शार—वत्स! विमुच्य धार्यमाणं पुरुषानुरूपं भूषणं भवता ध्रियतामिदं वधूभूषणतया प्रेषितं जीमूतेन। भ्रमरिकालङ्कारमखिलमादायालङ्क्रियतां मिलिन्दः।

कुमु—(किमपि नम्रमुखस्तिष्ठति)।

शार—वत्स! किं चिन्तयसि?

कासा—आर्य! न जानीषे किमस्याशयम्।

शार—जानद्भिरेवास्माभिः कौमुद्यै कुमुदाकरप्रतिच्छन्दप्रदर्शनपूर्वकं पद्मिनीरूपायाः प्रतिमायाः समाराधनरूपं किमपि व्रतमुपदिष्टम्।

कासा—आर्य! तदाराधनीयायाः प्रतिमायाः पद्मिनीरूपताहेतुः नावगम्यते।

शार—अवगम्येत क्रमेण।

कासा—(स्वगतम्) दुर्ज्ञेयमस्य हृदयम्। (प्रकाशम्) वत्स!

उचितेऽनुचिते वाऽपि महतां वचनादरात्।
प्रविशन् पुरुषः क्वापि न स्खलेदिष्टलाभतः॥

विदू—मिलिन्द! तुमं पुढमं ओदारेहि आहरणाइ धारिआइम्। (मिलिन्द! त्वं प्रथममवतारयाभरणानि धारितानि। (इति मिलिन्दाङ्गाद्भूषणं विमोचयति)

भ्रम—अज्ज! सअं एव्व अहं भूसणं ओदारेमि। (आर्य! स्वयमेवाहं भूषणमवतारयामि)

विदू—(भ्रमरिकाभरणमादाय मिलिन्देन सह निष्क्रान्तः)। (कुमुदाकरः अङ्गात्स्वभूषणमवतार्य समादाय च जीमूतप्रहितमाभरणं निष्क्रान्तः)।

भ्रम—(कुमुदाकरमिलिन्दयोर्भूषणमादाय) हळा! जामो। (हला! यामः) (इति पद्मिनीं पाणौ गृहीत्वा निष्क्रान्ता) (प्रविश्य)

कञ्चु—सामात्यो जीमूतः प्रतिहारभूमिं गतः।

शार—प्रवेश्यतां शीघ्रम्।

कञ्चु—तथा (इति निष्क्रम्य–पुनः प्रविशति सामात्येन जीमूतेन सह)

जीमू—भोः! पुरोवात! विवाहवेलायां वन्दनीया खलु मयाऽप्यरविन्दाक्षसुन्दरी।

पुरो—अथकिम्।

कासा—(उत्थाय) आर्य! जीमूत! आसनमिदं समलङ्क्रियताम्।

विदू—विमळं एदं जदि अय्येण जीमूअमहाराएण आरूडं भवे समळं किदम्।
(विमलमेतत् यदि आर्येण जीमूतमहाराजेन आरूढं भवेत्समलं कृतम्)।

जीमू—(उपविश्य) आर्य! शारदानन्द! भवत्सन्निधिमहिम्ना भवाम्यहं विमलीभूतात्मा।

विदू—(अपवार्य) वअस्स! सारआणन्दसंणिहाणे इमस्स कह पदुमिणीळाहो भवे।
(वयस्य! शारदानन्दसन्निधाने अस्य कथं पद्मिनीलाभो भवेत्)।

शार—आर्य! वन्दस्व मातरं जगतां निर्विघातं पद्मिनीमनोरथस्य सिद्धये।

जीमूतः—तथा। (इति वन्दते देवीम्)

विदू—(अपवार्य) वअस्स! पदुमिणीए मणोरहसिद्धए वंदइ देविं जीमूओ।
(वयस्य! पद्मिन्या मनोरथसिद्ध्यै वन्दते देवीं जीमूतः)।

कासा—(अपवार्य) रक्षतु लक्ष्मीः वत्साम्।

शार—भद्रा कुतो विलम्बते नूत्नाभरणधारणाय गता।

विदू—अण्णारिसी खु भद्दाए दाणिं पसाहणरीई।
(अन्यादृशी खलु भद्रायाः इदानीं प्रसाधनरीतिः)

(प्रविशति पद्मिनीवेषधारी कुमुदाकरः भ्रमरिकाकृतिधारिणा मिलिन्देन सह। कुमुदाकरवेषधारिणी पद्मिनी च मिलिन्दाकृतिधारिण्या भ्रमरिकया सह)।

विदू—सरिसं एदाणं पसाहणं अपुव्वं सोहं उप्पादेइ। (सदृशमेतयोः प्रसाधनमपूर्वां शोभामुत्पादयति)

शार—सर्वं भवादृशानां प्रसादात्।

विदू—णो अह्मारिसाणं पसादादो ईरिसं खेमं होइ। अविदु तुह्मारिसाणं एव्व। (नो अस्मादृशानां प्रसादादीदृशं क्षेमं भवति। अपितु युष्मादृशानामेव)

जीमू—(कुमुदाकरं वीक्ष्य सकुतुकं) (स्वगतम्)

अरुणा रदनाम्बरे मृगाक्षी धवलाभा हसिते सितेतराऽक्ष्णि।
अकलङ्कसुवर्णवर्णगात्री लिखितेवात्मभुवा विभाति चित्ते॥

(पद्मिनीं दृष्ट्वा, स्वगतम्)

स्यालं कोमलवपुषं सालङ्कारं निरीक्षमाणं माम्।
आलिङ्गनप्रवृत्तं रुणद्धि पौंस्नं तदीयरूपमिह॥

शार—आर्य! जीमूत!

त्वद्दारभावं सम्प्राप्य कासारापत्यमीदृशम्।
विचिन्तयाविनाशं त्वां प्रापयिष्यत्यसंशयम्॥

कासा— **अपत्येन ममानेन भजन्नुपयमं भवान्।**
भुवनेऽस्मिन्नवाप्नोतु भूतानां सर्वनिष्कृतिम्॥

शार—भद्र! भर्तुः आयुष्मत्त्वादिगुणवृद्धये विवाहप्रभृति समाचरणीयं व्रतमस्मै तव कलत्राय मयोपदिष्टम्। तन्मासत्रयेण समाप्येत। तावदवधि व्रतभङ्गहेतुर्भवता न किमपि कार्यम्।

जीमू—यथाऽऽज्ञापयति गुरुः।

विदू—तदो भवं जहा ण रमिस्सइ जुवदीहिं पुव्वाहिं तह करिस्सदि महाराअस्स अवच्चम्। (ततो भवान् यथा न रंस्यते युवतिभिः पूर्वाभिः तथा करिष्यति महाराजस्यापत्यम्)

कासा—आर्य! चिरात्पद्मिनीमवस्कन्दितुं कामयते मत्तेभकः। ततो भवता भवितव्यं समवहितेन तद्रक्षणे।

जीमू—कः शक्नोति मदधीनामेनामवस्कन्दितुम्?

विदू—अय्य! सारआणंद! पदुमिणिं, वुदाअरणकाळे पुरिसो परिसइ जदि मोहेण, किंअत्थि खदी? (आर्य! शारदानन्द! पद्मिनीं व्रताचरणकाले पुरुषः स्पृशति यदि मोहेन, किमस्ति क्षतिः?

शार—तत्क्षणं स भस्मीभवेत्।

विदू—अहो वुदमहिमा। (अहो व्रतमहिमा)

कासा—आर्य! जीमूत! नितरां नियतेन भवितव्यं भवता।

जीमू—अवहितोऽस्मि।

कासा— यस्समाचरितो यस्य निर्विघ्नं श्रेयसे भवेत्।
नियमो विहतः सोऽयं तस्य हन्त विपत्तये॥

शार—तादृशो मन्त्रप्रभावः।

पुरो—(स्वगतम्) कथं कामुकानां युवतिषु स्वस्य दोषोत्पत्तिविचारः।

रघुपरिबृढपत्नीं स्वेन धर्मेण साध्वीं
पद्मपथनिविष्टं दग्धुमुच्चैर्विदित्वा।
अपि दशवदनो हा कामयामास जानन्
द्रुपदतनुभुवं तां कीचको वीरभार्याम्॥

(प्रकाशं) भगवन्! यदवशिष्टं तदप्युपदेष्टव्यम्।

शार—किमधिकेन। स्वप्राणरक्षणे सर्वथा भवितव्यं नियतेन।

कासा— मया प्रदीयते तुभ्यमिदं मे कुलभूषणम्।
स्त्रैणरूपं परं धत्ते कृत्येषु पुरुषो महान्॥

विदू—तहा ताए सही भमरिआ वि। (तथा तस्याः सखी भ्रमरिकाऽपि)

शार—भोः कासार! भवदीयमपत्यं सख्या विना क्षणमपि न वर्तेत खलु। ततो यातु तदनुगतमेव।

कासा—कः संशयः?

मिलिन्दः—कहं एदं विणा खणं वि जीविस्सम्। (कथमेतां विना क्षणमपि जीविष्यामि)

पद्मि—यथार्थमेतत्।

कासा—भगवन्! मम पद्मिनीव कुमुदाकरः, कुमुदाकर इव पद्मिनी प्रेमभाजनम्।

शार—जानामि खलु!

विदू—वअस्स! मा चिंतेहि। तुह सुओ पदुमिणीए करणिज्जं कज्जं वि णिव्वहइ।
(वयस्य! मा चिन्तय। तव सुतः पद्मिन्या करणीयं कार्यमपि निर्वहति)।

(नेपथ्ये)

निर्णीतः शोभनोऽस्माभिर्मुहूर्त्तस्समुपस्थितः।
क्व वधूः क्व वरो दाता क्व वृद्धः क्व पुरोहितः?॥

कासा—मौहूर्तिकाः शुभं समयं सूचयन्ति। तदविलम्बेन गच्छामो विवाहशालाम्।

शार—उपपन्नम्। शोभनेऽस्मिन् समये किञ्चित् वत्सान्तिके वक्तव्यमुच्यते। (इति (कुमुदाकरस्य कर्णे किमपि वदति)।

कुमु—भअवं! साहु तुए उपदिट्ठम् अवगअम्। तहा आचरिस्सम्।
(भगवन्! साधु त्वया उपदिष्टमवगतम्। तथा आचरिष्यामि)।

(इति निष्क्रान्तास्सर्वे)

॥ इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

கம்பர்.

(தொடர் கட்டுரை)

R. ஸ்ரீநிவாஸ ராகவசாரியார் M.A., (B.O.L.)

தமிழ் உதவி ஆராய்ச்சியாளர் S. V. O. ஆராய்ச்சிமன்றம், திருப்பதி.

கூனி மாளிகையின் மேலேறி அந்நகரம் அலங்கரிக்கப் பெறுவதைக் கண்ணுற்று அதன் காரணத்தைத் தன் தோழியிடம் கேட்டாள். தோழியும் மட்டற்ற மகிழ்ச்சியுடன் 'நாளை இராமனுக்கு மன்னன் முடி சூட்டப் போகிறான' என்று கூறினாள். என்று வான்மீகியில் உள்ளதெனக் கூறினோம்.

अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा । (अयो. 7 — 7)
विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ।
आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवे श्रियम् ॥ („ „ —10)
श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन चानघम् ।
राजा दशरथो रामं अभिषेक्ता हि राघवम् ॥ („ „ —11)

கூனியின் கொடுமையைக் கூறும் வான்மீகி கூனியின் தோழியின் உவகையைக் கூறும் வாயிலாகக் கூனியைத் தவிர மற்றையோர் யாவரும் இராமன் மன்னனாவதை மகிழ்ந்து வரவேற்றனர் எனக் கூறுகிறாரெனக் கொள்ளலாம். கூனியின் பெருமாட்டியாகிய கைகேயியும் இராமன் திருமுடி புனைவதைச் செவியுற்று மகிழ்ந்த மனத்தனள் ஆனாள் என்கிறார். கூனியின் தோழியும் மட்டற்ற மகிழ்ச்சியினளாய்ச் செய்தியறிவித்தாள் என்கிறார். இவர்கட்கிடையில் உள்ள கூனியும் மட்டற்ற மகிழ்வெய்த வேண்டியிருக்க அவ்வாறெய்தாது வெறுப்புற்றுத் தீமையு மிழைப்பதற்குப் போதிய காரணம் இராமன் இளமையில் இழைத்துவிட்ட சில விளையாட்டுக்களே. அவைகளைக் கூனி பொறாதவளாய்த் தக்க காலத்தில் தீங்கிழைக்க நினைத்திருந்தாள். வேளை வந்தது. வினையம் முற்றினாள். என்று கம்பர் கருத்துப் போலும்.

33. *"கூனி கீழே யிறங்கினாள். வெஞ்சினத்தினளாய்த் தீங்கிழைக்கவுன்னினாள். படுத்திருந்த கைகேயியினிடம் 'அறிவிலி!. படுத்துக் கொண்டிருக்கின்றாயே. அச்சம் உன்னை அணுகுகின்றதே., என்றெல்லாம் கூறினாள், கைகேயியோ வெனில் கூனியின் கொடிய சொற் கேட்டு வருத்த முற்றவளாய் 'நன்மை தவிர்ந்ததா? வருந்திய முகத்தினளாய்க் காண்கின்றனையே என்றாள்' என்று கூனியின் கலகத்தைத் தொடங்குகின்றார் வான்மீகி. பின்வரும் சுலோகங்கள் இதை யறிவிக்கும்.*

कैलासशिखराकारात्प्रसादादवरोहत ॥ (अयो. ,, —12)
सा दह्यमाना क्रोधेन मन्थरा पापदर्शिनी ।
शयानामेव केकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ (,, ,, —13)
उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते । (,, ,, —14)
एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः ।
कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् ॥ (,, ,, —15)
कैकेयीत्वब्रवीत् कुब्जां कच्चित् क्षेमं न मन्थरे ।
विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम् ॥ (,, ,, —17)

'शयानां' என்ற அடைமொழியிலிருந்து கைகேயி தூங்கிக் கொண்டிருந்தாள் என்று முடிவு கூறவியலாது. 'இவ்வாறு கொடிய சொல் கூறப் பெற்ற கைகேயி' என்று மேலே கூறுமிடத்துக் கைகேயி உறக்கத்திலிருந்து தெளிந்தாள் என்று கூறப் பெறுமையாலும் கைகேயி படுக்கையில் விழித்துக் கொண்டே படுத்திருந்தாள் என்று தான் கருத்துரைக்க வேண்டியிருக்கிறது.

கைகேயி படுக்கையில் படுத்துறங்கிக் கொண்டிருந்தாள் என்றும் கூனியவள் செம்பொற் சீறடிகளைக் கைகளால் தீண்டி யெழுப்பினாள் என்றும் கைகேயி உணர்ந்தெழுந்த பின்னரே கூனி தன் கட்டுரை சொல்லல் மேயினாள் என்றும் கம்பர் கூறுகிறார். பின் வரும் பாக்களில் இது காணலாம்.

எய்தி அக்கேகயன் மடந்தை யேடவிழ்
நொய்(து) அலர்தாமரை நோற்ற நோன்பினால்
செய்த பேருவமைசால் செம்பொன் சீறடி
கைகளில் தீண்டினாள் காலக்கோள் அனாள்.
(மந்தரை சூழ்ச்சிப் படலம். 43.)

(காலக்கோளனாள் - கூனி.)

தீண்டலும் உணர்ந்தவத் தெய்வக் கற்பினாள்
நீண்டகண் அனந்தரும் நீங்க கிற்றிலள்
மூண்டெழு பெரும்பழி முடிக்கும் வெவ்வினை
தூண்டிடக் கட்டுரை சொல்லல் மேயினாள். (ம. சூ. ப. 44.)

(தெய்வக் கற்பினாள் - கைகேயி. அனந்தர் - தூக்க மயக்கம். சொல்லல் மேயினாள் - கூனி கூறத் தொடங்கினாள்.)

3. 'எதற்காக வருத்த முற்றுக் காண்கின்றாய்? நன்மை யிழந்தனையா? எனக் கைகேயி கேட்டாள். அம்மொழி செவியுற்ற கூனி சோக முற்றாள். கைகேயியின் நிலைக் கிரங்கினாள். தயாதனிடத் [illegible] நம் இராமனிடத் [illegible] 'பெரு [illegible] அரசை [illegible] இராமனுக்கு முடி சூட்டப் போகின்

றான். அதற்கென்றே பரதனை உன் உறவினர் வீட்டிற்கு அனுப்பி விட்டான். நாளை பொழுது புலர்ந்ததும் முடி சூட்டு விழா நடந்துவிடப் போகின்றது. அரச குலத்தில் பிறந்தும் நீ அரசரின் தீயமுறை யறியாது உன் கணவனைப் பேணி மகிழ்வித்தனை. மன்னன் உனக்கழிவை ஆக்குகின்றான். விரைந்து உன் புதல்வனையும் உன்னையும் என்னையும் இவ்வபாயத்தினின்று காப்பாற்று" என்றெல்லாம் கூறினாள். இதுவரை படுத்திருந்த கைகேயி எழுந்தாள். மனம் மகிழ்ந்தாள். ஓர் சிறந்த வணியைக் கூனிக்குக் கொடுத்தாள். நீ யுரையின் னுரைக்கு வேறென்ன பெரும் கைம்மாறு செய்யவல்லேன். இராமனுக்கும் பரதனுக்கும் வேற்றுமையைக் காணகில்லேன். வேண்டிய வரம் கேள் கொடுக்கிறேன்' என்றாள். என்று வான்மீகியில் உள்ளது. பின்வரும் சுலோகங்கள் இதை யறிவிக்கும்.

कैकेयीत्वब्रवीत् कुब्जां कच्चित् क्षेमं न मन्थरे ।
विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम् (अयो. ,, —17)
सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्यां हितैषिणी ।
विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् ॥ (,, ,, —19)
अक्षयं सुमहद्देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ।
रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ (,, ,, —20)
अपवाह्य तु दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु ।
काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥ (,, ,, —26)
नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः ।
उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे ॥ (,, ,, —-3)
सा प्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव ।
त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥ (,, ,, —30)
मन्थराया वचः श्रुत्वा शयनात्सा शुभानना ।
उत्तस्थौ .... ॥ (,, ,, —31)
दिव्यमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम् ॥ (,, ,, —32)
एतन्मे प्रियमाख्यातं किंवा भूयः करोमि ते ॥ (,, ,, —34)
रामे वा भरते वाऽहं विशेषं नोपलक्षये । (,, ,, —35)
वरं परं ते प्रददामि तं वृणु .... ॥ (,, ,, —36)

"கூனி கைகேயியின் செம்பொற் சீறடி தீண்டலும் அவள் உணர்ந்தெழுந்தாள் 'உன் நிலையறியாது உறங்குகின்றாயே' என்று கூனி கூற 'என் சிறுவர் (நால்வரும்) செவ்வியாயிருக்கும் பொழுது, அறநெறிவழுவாதிருக்கும் பொழுது எனக்கு எவ்விடர் அடுக்கும்? இராமனைப் பயந்தவெனக்கு எவ்வகை யிடருண்டாகக் கூடும்.' என்று கைகேயி கூறினாள். மறுத்தும் கூனி நின்னலமும் திருவும் வீழ்கின்றது கோசலை வாழ்வுறப் போகிறாள். என்றுகூற வதற்குக் கைகேயி, மன்னவர் மன்னன் (தயரதன்) கணவனாகவும் பன்னரும் பெரும்புகழ்ப் பரதன் மைந்தனாகவும் இருக்கும்

இப்பொழுது எய்தாத வேறென்ன பெருவாழ்வைக் கோசலை எய்தப் போகிறாள்? என்றாள். 'இராமன் நாளை முடிசூடப் போகின்றான்' என்று மறுத்தும் கூனி கூறிய பொழுது கோசலையென வுள்ளம் குளிர்ந்து மகிழ்ந்த கைகேயி கூனிக்கு நாயக மணியதோர் மாலை நல்கினாள்." என்று கம்பன் கூறுகின்றார். பின்வரும் பாக்கள் இதை யறிவிக்கும்.

4. கைகளிற் றீண்டினாள் காலக் கோளனாள். (ம. சூ. ப. 43.)
(காலக் கோள் அனாள் - கூனி.)

1. தீண்டலும் உணர்ந்தவத் தெய்வக் கற்பினாள். (,, ,, 44)
(கற்பினாள் - கைகேயி.)

அணங்கு வாள்விடவரா(வு) அணுகு மெல்லையும்
குணம் கெடா(து) ஒளிவிரி குளிர்வெண் திங்கள்போல்
பிணங்கு வான்பேரிடர் பிணிக்க நண்ணவும்
உணங்குவாயல்லை நீ உறங்குவாய் என்றாள். (,, ,, 45.)

(நீ - கைகேயி யாகிய நீ. என்றாள் - என்று கூனி கூறினாள்.)

வெவ்விட மனையவள் விளம்ப வேற்கணாள்
தெவ்அடு சிலைக்கை என்சிறுவர் செவ்வியர்
அவ்வவர் துறைதொறும் அறம் திறம்பலர்
எவ்விடர் எனக்குவந்(து) அடுப்ப(து) ஈண்(டு)எனா. (,, ,, 46.)

(வெவ்விடமனையவள் - கூனி. வேற்கணாள் - கைகேயி. என்சிறுவர் - இராமன் இலக்குவன் பரதன் சத்துருக்கனன் நால்வர்.)

பார(வு) அரும்புதல்வரைப் பயக்க யாவரும்
ஊர(வு) அரும் துயரைவிட்(டு) உறுதிகாண்பரால்
வீர(வு) வரும்புவிக்கெலாம் வேதமே யனா
இராமனைப் பயந்தவெற்(கு) இடருண்டோ வென்றாள்.(,, ,, 47.)

(எற்கு - கைகேயி யாகிய எனக்கு. என்றாள் - என்று கைகேயி கூறினாள்.)

ஆழ்ந்த பேரன்பினாள் அனைய கூறலும்
சூழ்ந்த தீவினைநிகர் கூனி சொல்லுவாள்
வீழ்ந்தது நின்நலம் திருவும் வீழ்ந்தது
வாழ்ந்தனள் கோசலை மதியினால் என்றாள். (,, ,, 48.)

(ஆழ்ந்த பேரன்பினாள் - கைகேயி.)

அன்னசொல் அனையவள் கூற ஆயிழை
மன்னவர் மன்னன்ஏல் கணவன் மைந்தன்ஏல்
பன்னரும் பெரும் புகழ்ப்பரதன் பார்தனில்
ஏன் இதன்மேல் அவட்(கு)எய்தும் வாழ்வென்றாள்.(,, ,, 49.)

(அனையவள் - கூனி. ஆயிழை - கைகேயி. மன்னவர் மன்னன் - தயரதன். அவட்கு - அக் கோசலைக்கு.)

ஆடவர் நகையுற ஆண்மை மாசுறத்
தாடகை எனும்பெயர்த் தையலாள் படக்
கோடிய வரிசிலை யிராமன் கோமுடி
சூடுவன் நாளைவாழ்(வு) இதெனச் சொல்லினாள். (,, ,, 50.)

(சொல்லினாள் - கூனி கூறினாள்.)

1. மாற்ற மஃதுரைசெய மங்கையுள்ளமும்
2. ஆற்றல்சால் கோசலை யறிவு மொத்ததால். (,, ,, 51.)

(மங்கை - கைகேயி.)

ஆயபேரன்(பு) எனும் அளக்கர் ஆர்த்(து) எழத்
தேய்விலா முகமதி விளங்கித் தேசுறத்
தூயவள் உவகை போய்மிகச் சுடர்க்கெலாம்
நாயகம் அனையதோர் மாலை நல்கினாள்.

(தூயவள் - கைகேயி. நல்கினாள் - கைகேயி கூனிக்குக் கொடுத்தாள்.)

நலம் தவிர்ந்தது ஏன் வருந்தியவளாய்க் காண்கின்றாய் என்று கைகேயி கேட்ட பிறகு கூனி சொல்லத் தொடங்கினாள் என்று வான்மீகி.

கைகேயி உணர்ந்தெழுந்ததும் கூனி கூறத் தொடங்கி விட்டாள் என்று கம்பர்.

உனக்கழிவு வந்து விட்டது. அரசன் உன்னை ஏமாற்றி விட்டான். இராமனுக்கு நாளை காலை முடிவிழா நடக்கப் போகின்றது என்றெல்லாம் (பதினொரு சுலோகங்கள்; கூனி கூறக் கேட்ட பிறகு கைகேயி கூனிக்கு ஓர் உயர்ந்த அணி கொடுத்தாள் என்று வான்மீகி.

இராமன் முடி சூடப் போகிறான் என்ற சொற் கேட்ட வுடனேயே ஓர் ஒப்பற்ற மாலையைக் கொடுத்தாள் என்று கம்பர்.

ஓர் உயர்ந்த அணி என்று வான்மீகி.
மாலை (ஆரம்) என்று கம்பர்.

35. கைகேயி யன்புட னளித்த வாபரணத்தைக் கூனி கை நழுவ விட்டு விட்டாள் (அன்புடன் ஏற்றுக் கொள்ளவில்லை) என்று வான்மீகி கூறுகின்றார். मन्थरात्वभ्यसूयैनां उत्सृज्याभरणं हि तत्। (अयो. 8 — 1)

தரையின் மேல் விட்டெறிந்தாள் என்று பொருளாகும் வண்ணம் கம்பர் கூறுகிறார்.

தெழித்தனள் உரப்பினள் சிறுகண் தீயுக
விழித்தனள் வைதனள் வெய்(து) உயிர்த்தனள்

அழித்தனள் அழுதனள் அம்பொன் மாலையால்
குழித்தனள் நிலத்தை அக்கொடிய கூனியே. (ம. சூ. ப. 53.)

இங்கு வான்மீகி 'கைகேயி ஓரணி கொடுத்தாள்' என்று கூறிப் பின்னர் நான்கு சுலோகங்களால் கைகேயி கூனியிடம் கூறிய மற்றும் சில விஷயங்களைக் கூறிய பின்னர் சருக்கத்தை முடித்து விட்டு மேல் வரும் சருக்கத்தின் முதல் சுலோகத்தில் கூனி அவ் வாபரணத்தைக் கைநழுவ விட்டனளெனக் கூறுகின்றார்.

கம்பரோ வெனில் படலத்தை மாற்றுதலோடு 'மாலை நல்கினாள்' என்று ஐம்பத்திரண்டாவது பாட்டில் கூறி அடுத்த பாட்டிலேயே கூனி அம் மாலையைத் தரையின் மேல் விட்டெறிந்தாள் என்கிறார்.

36. அணியை ஏற்காது நழுவ விட்டுவிட்ட கூனி, கைகேயியின் மனதைத் திருப்புவதற்காக வேண்டி, இராமன் அரசன் ஆவனேல் வரும் இன்னல்களைப் பல்வகையாகக் கூறினாள். ஆயினும் கைகேயி "அரசர்க்குரிய பண்புகள் யாவும் பெற்றிருப்பதால் இராமன் முடிக்குரியவன். தாய் தந்தையரைப் போன்று இராமன் உடன் பிறந்தார் முதலியோரைக் காப்பாற்றுவான். இராமனுக்குப் பிறகு பரதனும் அரசாளலாம். இராமன், தன்னைப் பெற்ற கோசலையினும் எனக்கு மிக்க அன்புடன் தொண்டு புரிகிறான். இராமன் ஆண்டால் பரதன் ஆண்டது போல் தான்.' என்றெல்லாம் இராமனுடைய குணங்களைப் புகழ்ந்தாள் என்று வான்மீகி கூறுகிறார். பின் வரும் சுலோகங்களில் இது காணலாம்.

धर्मज्ञो गुणवान् दान्तः कृतज्ञः सत्यवान् शुचिः ।
रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति ॥ (अयो ,, —14)
भ्रातॄन् भृत्यांश्च दीर्घायुः पितृवत् पालयिष्यति । (,, ,, —15)
भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम् ।
पितृपैतामहं राज्यं अवाप्स्यति नरर्षभः ॥ (,, ,, —16)
कौसल्यातोऽतिरिक्तं च मम शुश्रूषते बहु ॥ (,, ,, —17)
राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तदा । (,, ,, —18)
रामस्यैव गुणान् देवी कैकेयी प्रशशंस ह ॥ (,, ,, —13)

கூனி மாலையைத் தரையில் விட்டெறிந்த பின்னர் கைகேயியிடம் பல கூறினாள். ஆனால் கைகேயி கூனியை மிகச் சினந்து, "தீயவளே! மனுகுல மரபு குற்றமுறும் வண்ணம் உன் இழிதகை மனமார வென்சொன்னாய்? எனக்கும், என் மகன் பரதனுக்கும், உன்னை நோக்கின் உனக்கும், நீ நல்லது செய்தவள் ஆகமாட்டாய். எது திறம்பினும் வான்முறை திறம்பல் தீது. இவ்விடம் விட்டுப் போ. உன் நாவைச்சேதியாது பொறுத்து விடுத்தனன். அறிவிலியே! வாயைமூடு." என்று கடிந்து கூறினாள் என்று கம்பர் கூறுகிறார். பின் வரும் செய்யுட்களில் இது காணலாம்.

வெயில்முறைக் குலக்கதிரவன் முதலிய மேலோர்
உயிர்முதற் பொருள்திறப்பினும் முறைதிறம் பாதோர்
மயில்முறைக் குலத்துரிமையை மனுமுதல் மரபைச்
செயிர்உறப் புலைசிந்தையால் என்சொனாய் தீயோய். (,, ,, 64.)

(தீயோய் - தீயவளான கூனி!)

எனக்கு நல்லையும் அல்லைநீ என்மகன்பரதன்
தனக்கு நல்லையும் அல்லை, அத்தருமமேநோக்கின்
உனக்கு நல்லையும் அல்லை, வந்(து)ஊழ்வினைதூண்ட
மனக்கு நல்லன சொல்லினை மதியிலாமனத்தோய். (,, ,, 65.)

(எனக்கு - கைகேயியாகிய எனக்கு. உனக்கு - கூனியாகிய உனக்கு. மனத்தோய்! - கூனியே !)

பிறந்(து) இறந்துபோய் பெறுவதும் இழப்பதும்புகழேல்
திறம்திறமபினும் நியாயமே திறம்பினும் நெறியின்
திறம்திறம்பினும் செய்தவம் திறம்பினும் செயிர்தீர்
மறம்திறம்பினும் வான்முறை திறம்புதல் வழக்கோ. (,, ,, 66.)

போதி என்எதிர்நின்று நின்புன்பொறி நாவைச்
சேதியா(து) இதுபொறுத்தனன் புறச்சிலர் அறியின்
நீதியல்லவும் நெறிமுறை யல்லவும் நினைந்தாய்
ஆதி ஆதலின் அறிவிலி! அடங்குதியென்றாள். (,, ,, 67.)

(என்றாள் - என்று கைகேயி கூறினாள்.)

37\. கூனி கைகேயியினிடம் சென்று சூழ்ச்சிக்குரியன பேசுகையில் முதல் தடவையிலேயே 'தயரதன் உன் மகனை உன் உறவினரிடத் தனுப்பி விட்டு அவனில்லாத பொழுதே இராமனுக்கு முடிவிழா நடத்திவிட வேண்டும் என்ற கெட்ட நினைவுகள் கொண்டுளான் என்று கூறினாள். இதன் பின்னரே கைகேயி கூனிக்கு ஒப்பற்றவோர் அணி யளித்தனள் என்று வான்மீகி கூறுகிறார்.

अपवाह्य तु दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु ।
काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥ (अयो. 7 —26)
अतीव सा तु सन्तुष्टा कैकेयी विस्मयान्विता ।
दिव्यमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम् ॥ (,, ,, —32)

கம்பரோ வெனில் கைகேயி தன் உள்ளம் உவந்தளித்த மணிமாலையை வெறுத்துதறிய பின்னரே கூனி கைகேயிடம் 'தயரதன் பரதனை யனுப்பிவிட்டு அவனில்லாத பொழுது இராமனுக்குப் பட்டம் சூட்ட வெண்ணியுளான்' என்ற இச் செய்தியைக் கூறினாள் என்று கூறுகிறார்.

3\. தூயவள் உவகை போய் மிகச் சுடர்க்கெலாம்.

4. நாயகம் அனைய(து) ஓர் மாலை நல்கினாள்.

(தூயவள் - கைகேயி.)

பாக்கியம் புரிந்(து) இலாப்பரதன் தன்னைப்பண்(டு)
ஆக்கிய பொலம்கழல் அரசன் ஆணையால்
தேக்(கு) உயர்கல்அதர்கடிது சேண்இடைப்
போக்கிய பொருள்எனக்(கு) இன்று போந்த(து)ஆல். (,, ,, 59.)

(அரசன் - தயரதன். சேண்இடை - தொலைதூரத்திலுள்ள கேகயநாடு.)

38. 'இராமன் அரசுரிமை பெற்றதும் உன் மகன் பரதனை நாட்டினின்று விரட்டி விடுவான். கொன்றாலும் கொல்லுவான். இது திண்ணம்: இராமனுக்குப் பரதனிடம் நல்லெண்ணம் இல்லை. நீ பரதனைச் சிறுவயதிலேயே மாமன் வீட்டிற்கனுப்பி விட்டதே அவ்விருவரும் ஒருவர்க் கொருவர் அன்புறாததற்குக் காரணம். இராமன் பரதன்பால் தீமையை இழைக்கவே இழைப்பான். யானையைக் காட்டில் தொடர்ந்தோடிச் சிங்க மடக்கி விடுவது போல் உன் மகனை இராமன் அடக்கி விடுவான். காப்பாற்றுவாயாக' என்று கூனி கடைசியில் கூறினாள் என்று வான்மீகி கூறுகிறார். பின்வரும் சுலோகங்கள் இதை யறிவிக்கும்.

ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टकम् ।
देशान्तरं नाययिता लोकान्तरमथापि वा ॥ (अयो. 8—27)
बाल एव तु मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया ।
सन्निकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्वपि ॥ (,, ,, —28)
रामस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः ॥ (,, ,, —32)
अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् ।
प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ (,, ,, —36)

"தன் தம்பி யிலக்குவனோடு இராமனே இப்புவியெலாம் வரம்பில் காலம் ஆளுவனேல் பரதனும் சத்துருக்கனனும் நாடு நீங்கிப் போய் தவஞ்செய விடுதல் நன்று. என்றும், பரதன் அரசனாகி மன்னர் வரிசையில் எண்ணப் பெறப் போவதில்லை யாதலின் இறத்தலே நன்று. என்றும் கூனி கூறினாள் என்று கம்பர் கூறுகிறார். பின்வரும் பாக்களில் இது காணலாம்.

சாதம் இப்புவியெலாம் தம்பியோடும் இவ்
வாதனை காக்குமேல் வரம்பில் காலமும்
பரதனும் இளவலும் பதியின் நீங்கிப்போய்
விரதமாதவம் செயவிடுதல் நன்(று) என்றாள். (,, ,, 57.)

(தம்பி - இலக்குவன். வாதன் - இராமன். இளவல் - சத்துருக்கனன். பதி அயோத்தி நகரம்.)

तस्मात् राजगृहादेव वनं गच्छतु ते सुतः । என்று வான்மீகியிலுள்ளது.

பண்உறு கடம்கரிப் பரதன் பார்மகள்
கண்உறு கவினர்ஆய் இனிது காத்தஅும்
மண்உறும் முரசுடை மன்னர் மாலையில்
எண்உறப் பிறந்திலன் இறத்தல் நன்(று) என்றாள். (,, ,, 58.)

(மன்னர்மாலை - மனு இட்சுவாகு முதலிய மன்னர் வரிசை.)

39. "உன் காதலன் ஆம் தயரதன் மனம் வருந்துவான் என்றோ தாட்சிண்ணியம் கெடும் என்றோ அல்லது உண்மையாகவோ அஞ்சிச் சனகன் இப்பொழுது உன் தந்தையைத் தாக்குகிறானில்லை. இராமன் அரசெய்திடின் சனகன் படையெடுத்து உன் தந்தையின் அரசைக் கைப்பற்றுவான் என்றும், உன் தந்தைக்கு மற்றும் பகையரசர் உளராதலின் அவர்கள் உன் தந்தையைத் தாக்ினாராயின் அப்பொழுது இராமன் உன் தந்தைக்கு உதவி புரியான். கோசல நாட்டரசர் உதவியின்றேல் உன் தந்தை யாட்சி வெற்றி யுடன் நிலை பெறாது. என்றும் கூனி கைகேயி யிடம் கூறியதாகக் கம்பர் கூறுகின்றார் பின் வரும் பாசுரங்கள் இதை விளக்கும்.

காதல் உன்பெரும் கணவனை அஞ்சிக்கனிவாய்ச்
சீதைதந்தை உன்தாதையைத் தெறுகிலன் இராமன்
மாதுலன் அவன் நுந்தைக்கு வாழ்(வு)இனிஉண்டோ ?
பேதை ! உன்துணை ஆர்உளர் பழிபடப்பிறந்தார். (,, ,, 74)

(உன்கணவன் - தயரதன். சீதைதந்தை - சனகன். உன்தாதை - கேகயர் கோன். பேதை - அறிவிலியான கைகேயி. உன்துணை - கைகியாகிய உன் போன்று.

மற்றும் நுந்தைக்கு வான்பகை பெரி(து)உள. மறத்தார்
செற்றபோ(து) இவர்சென்(று) உதவார் எனின்செருவில்
கொற்றம்என்ப(து) எவ்வழிஉண்(டு) அது கூறாய்
சுற்றமும் கெடச் சுடுதுயர்க்கடல் விழத்துணிந்தாய் !

(நுந்தை - கேகயர் கோன். இவர் - கோசல மன்னர். இராமனென்பது கருத்து.)

இப்பகுதி வான்மீகியில் இல்லை.

40. கைகேயியின் மனதைக் கலைப்பதற்காகத் தான் செய்யும் கலகத்தின் முடிவில் கூனி, 'ஆதலின் நீ உன் மகனுக்கு அரசுவரும் வகையையும் இராமன் நாட்டை விட்டு வெளி யேறுமுபாயத்தையும் உன்னி யறிந்து செய்வாயாக. என்று வாய்விட்டுக் கூறினாள் என்றும், கைகேயியும் மனம் கலைந்தவளாய், ஆயின் இப்பொழுதே இராமனைக் காட்டிற்கு அனுப்பி விடுகிறேன். பரதனை இளவரசாக்குகின்றேன். எவ் வுபாயத்தினால் இவ்விரண்டு

காரியங்களும் நிறைவேறுமோ அத்தகைய உபாயத்தை உன்னியறிந்து கூறுவாயாக என்று கேட்டாள் என்றும் வான்மீகி கூறுகின்றார். பின் வரும் சுலோகங்கள் இதை யறிவிக்கும்.

अतो हि संचिन्तय राज्यमात्मजे
परस्य चैवाद्य विवासकारणम् ।। (अयो. 8 —39)
एवमुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलितानना ।
दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत् ।। („ 9 — 1)
अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ।
यौवराज्येन भरतं क्षिप्रमद्याभिषेचये ।। („ „ — 2)
इदन्त्विदानीं संपश्य केनोपायेन साधये ।
भरतः प्राप्नुयात् राज्यं न तु रामः कथञ्चन ।। („ „ — 3)

கைகேயியின் மனம் நன்ருக மாறிப் போவதற்கு முன்னல் 'பரதன் அரசனுகு முபாயத்தைத் தேடு' என்று கூனி கைகேயியிடம் வாய்விட்டு வெளிப்படையாகக் கூறவில்லை என்பதும் ஆயினும் பரதனை நீ அரசனுக்க வேண்டு மென்ற கருத்து நன்ருக வெளியுறுமாறு கூனி கலகம் செய்ததாகவும் கம்பர் கவிகளில் காணக்கிடக்கின்றது. அது பின் வரும் பாக்களில் அறியலாம்.

மூத்தவற்(கு) உரித்(து)அர(சு) எனும்முறைமையின், உலகம்
காத்தமன்னனில் இளையன் அன்ருேகடல் வண்ணன்
ஏத்தும்நீள் முடிபுனைவதற்(கு) இசைந்தனன் என்ருல்
மீ(த்)தரும் செல்வம் பரதனைவிலக்குமா(று) எவனே.(„ „ 69.)

(முறைமையின் - முறைப்படி நோக்கினல். மன்னன் - தயாதன். கடல்வண்ணன் - இராமன்.

மூத்தவனிருக்க இளையவன் முடி சூடுவதற் குரியனல்லனெனின் தயரதனிருக்க இராமன் எவ்வாறு உரியனுவன். இராமன் உரியனுயின் பரதன் ஏன் உரியனுகான் என்று பொருள்.

கல்வியும் இளமையும், கணக்கில் ஆற்றலும்
வில்வினை உரிமையும், அழகும், வீரமும்
எல்லையில் குணங்களும் பரதற்(கு) ஏயது
புல்இடை உகுத்த(அ)மு(து) ஏயும்போல் என்ருள். („ „ 62.)

(என்ருள் - என்று கூனி சொன்னுள்.)

பரதன் அரசாக வில்லையாயின் அவன் பெற்றுள்ள இக் குணங்கள் வீணும் என்று பொருள். வீணுகா வண்ணம் செய்ய வேண்டாமா வென்பது கருத்து.

'பாக்கியம் புரிந்திலாப் பரதன்.' („ „ 59.)

என்பது கூனி சொல். அரசாவதற்கு வேண்டிய நல்வினை பரதன் இயற்றவில்லை, பாக்கிய முள்ளவனுய்ச் செய்வது உன் கடமை யென்று கருத்து.

‘பரதன் ....மன்னர் மாலையில் எண்ணுறப் பிறந்திலன்’ என்பது கூனி சொல். எண்ணுறும் வண்ணம் நீ (கைகேயி) செய்ய வேண்டாமா வென்பது கருத்து.

பரதன் அரசாக வேண்டுமென்ற கருத்தையே வாய் விட்டுக் கூறாது உள்ளுறை பொருளாகக் கூனி கூறினாள் என்று அமைக்கும் கம்பர் இராமன் நாட்டை விட்டேக வேண்டும் என்று கூனி கூறியதாக வமைக்காமை வியப்பன்று. ‘இராமன் அரசாகக் கூடாது;’ என்பதைக் குடைந்து கண்டெடுக்க வேண்டிய உள்ளுறை பொருளாய்க் கூனி கூறியதாகக் கம்பர் இங்கே அமைப்பது காண்க.

41. रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति । (अयो. 8—14)

என்று கைகேயி கூறியதற்குக் கூனி தகுந்த விடை யிறுத்ததாக வான்மீகியில் வெளிப்படையாகக் காணவில்லை. இதற்குக் கூனி விடை யிறுத்திருப்பது கம்பரில் காண்கின்றது.

மூத்தவற் குரித்தரசெனு முறைமையி னுலகம்
காத்த மன்னனில் இளையனன்றோ கடல்வண்ணன்
ஏத்தும் நீள்முடிபுனைவதற் கிசைந்தன னென்றால்
மீத்தரும் செல்வம் பரதனைவிலக்குமா றெவனோ. (,, ,, 69.)

(பொருள் 40-ஆம் பகுதியில் காண்க.)

42. கூனி கலைக்கக் கைகேயியின் மனம் மாறியது என்று கூறி மேல் நிகழ்ச்சியை வான்மீகி கூறிக் கொண்டு போகின்றார்.

உறுதியுட னிருந்த கைகேயியின் தூய மனம் மாறியதற்குக் கூனியின் கலகம் ஓர் பெரிய காரணமன்று என்று அறிவித்துக் கொண்டு அதன் உண்மைக் காரணத்தைக் கம்பர் பின் வரும் பாசுரங்களில் காண்பிக்கின்றார்.

தீயமந்தரை இவ்வுரை செப்பலும் தேவி
தூயசிந்தையும் திரிந்தது சூழ்ச்சியின், இமையோர்
மாயையும், பெற்றுளவரம் உண்மை யாலும்
மாயவந்தணர் இயற்றிய அரும் தவத்தாலும். (ம, சூ. ப. 77.)

(தேவி - கைகேயி.)

1. அரக்கர் பாவமும் அல்லவர் இயற்றிய அறமும்.

2. துரக்க நல்அருள் துறந்தனள் தூமொழி மடமான். (ம. சூ. ப. 78.)

(தூமொழி மடமான் - கைகேயி.)

43. கூனி கைகேயியின் மனதைக் கலைத்து விட்டாள். பிறகு கைகேயி ‘நான் இராமனை வனத்திற்கு அனுப்பி விடுகிறேன். பரதனை இளவரசாக்கு கிறேன். ஆனால் இவ்விரண்டு காரியங்களையும் நிறைவேற்றுவதற்குரிய வோர் உபாயத்தைக் கண்டறிந்து கூறுவாயாக.’ என்று கூனியைக் கேட்டாள். உடனே கூனி ‘சம்பராசுர யுத்தத்தில் நீ பெற்ற வரங்களிரண்டில் ஒன்றால்

பரதனுக்கரசையும், மற்றொன்றால் இராமனுக்குப் பதினான்கு ஆண்டுகள் வனவாசத்தையும உன் கணவனிடத்துக் கேட்டுப் பெற வேண்டும்.' என்று கூறி அதற்கு மேலும் இவ்வரங்களைப் பெறுவதற்காக நீ குரோதாகாரத்தில் நுழைந்து சினமடைந்தவள் போல் தரையில் புரண்டு கிடந்து உன் காரியத்தை நிறைவேற்றவேண்டும். அரசன் வேறு பயன்களைக் கொடுப்பதாகக் கூறினும் ஏமாந்து 'விடாதே' என்று கூறினாள். என்று வான்மீகி கூறுகின்றார். பின்வரும் சுலோகங்களில் இது காணலாம்.

अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ।
यौवराज्ये च भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये ॥ (अयो). 9 — 2।
इदन्त्विदानीं संपश्य केनोपायेन मन्थरे ।
भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथञ्चन ॥ (,, ,, — 3)
तव दैवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः ।
अगच्छत् त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥ (,, ,, —11)
तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने ॥ (,, ,, —17)
तौ वरौ याच भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् ॥
प्रव्राजनन्तु रामस्य त्वं वर्षाणि चतुर्दश ॥ (,, ,, —20)
क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वपतेः सुते ।
शेष्वानन्तर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ॥ (,, ,, —22)
मणिमुक्तं सुवर्णानि रत्नानि विविधानि च ।
दद्यात् दशरथो राजा मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ (,, ,, —27)

'சம்பர யுத்தத்தில் நீ கணவனிடம் பெற்ற வரமிரண்டால் உன் காரியங்களை நிறைவேற்றிக்கொள்' என்று கூனி கூறியதாகக் கம்பர் கூறுகின்றாரன்றிச் சினவறையில் படுத்துக் கிடத்தல் முதலியவைகளைக் கூனி கூறியதாகக் கம்பர் கூறவில்லை. இனிமேல் நடக்க வேண்டியவைகளைத்தான் பார்த்துக் கொள்வதாய்க் கூறிக் கைகேயி கூனியை அனுப்பிவிட்டாள். அந்தப்புரத்தில் அலங்கோலமாய்க் கிடந்தாள். (சினவறையைப் பற்றிய பேச்சில்லை) என்றே கம்பர் கூறுகின்றார். பின்வரும் பாக்களில் காண்க.

இருவரத்தினில் ஒன்றினால் அரசுகொண்(டு) இராமன்
பெருவனத்திடை யேழிரு பருவங்கள் பெயர்ந்து
திரிதரச்செய்தி ஒன்றினால் செழுநில மெல்லாம்
ஒருவழிப்படுத்(து) உன்மகற்(கு) உபாயம் ஈதென்றாள்.

(ம. சூ. ப. 82.)

(செய்தி - கைகேயியாகிய நீ செய். உன்மகன் - பரதன். என்றாள் - என்று கூனி கூறினாள்.

நன்றுசொல்லினை நம்பியை நளிர்முடிசூட்டல்
இன்றுகானகத்தில் இராமனைத் துரத்தல் இவ்விரண்டும்
அன்றதாமெனில் அரசன்முன் ஆருயிர் துறந்து
பொன்றிநீங்குதல் புரிவென்யான் போதிநீஎன்றாள்.

(ம. சூ. ப. 84.)

(நம்பி பரதன். அரசன் - தயரதன்· யான் - கைகேயி)

శ్రీ వేంకటాచలమందలి పుణ్యతీర్థములు

(1)

ఆర్. పార్థసారథి అయ్యంగార్

శ్రీ వేంకటాద్రిని అధిరోహించి వేంకటరమణుని దర్శింపబోయెడి సేవార్థులు పూర్వోక్తమహామహిమ మహితమగు శ్రీ వేంకటాద్రిని ముందుగా ప్రార్థించి యావల వేంకటరమణుని దర్శనము చేసికొనవలయునని స్కాన్దపురాణ నవమాధ్యాయమందు చెప్పబడినది.

'వేంకటాద్రిం గిరిం తం తు ప్రార్థయేత్పుణ్యవర్ధనమ్ ।
స్వర్ణాచల మహాపుణ్య సర్వదేవనిషేవిత ॥ ౧౦
బ్రహ్మాదయోఽపి యే దేవాస్సేవన్తే శ్రద్ధయా సహ ।
తం భవన్తమహం పద్భ్యామాక్రమేయం నగోత్తమమ్ ॥ ౧౧
క్షమస్వ తదఘం మేఽద్య దయయా పాపచేతసః ।
త్వన్మూర్ధని కృతావాసం మాధవం దర్శయస్వ మే ॥ ౧౨
ప్రార్థయిత్వా నరస్త్వేవం వేంకటాద్రిం నగోత్తమమ్ ।
తతో మృదుపదం గచ్ఛేత్పావనం వేంకటాచలమ్ ॥' ౧౩

'ఓ వేంకటశైలమా! నేను పాపిని. బ్రహ్మాదిదేవతలందరును శ్రద్ధతో నిన్ను ఆరాధించుచుండగా నేను కాలితో నడచి నీ దివ్యశరీరమునం, దపచారపడుచున్నాను. నా యపచారమును క్షమించి నీయందు నిత్యనివాసమేర్పరచికొనియున్న వేంకటరమణుని నాకు జూపి పురుషకారము చేయుము' అని ప్రార్థించుచు యాత్రకుబోవు మానవుడు పరిశుద్ధుడై మెల్లమెల్లగ పాదవిక్షేపము సేయుచు పర్వతము నధిరోహించవలయునని ఈ పద్యములకర్థము చెప్పవచ్చును.

ఈ పర్వతమందు అరువదియారుకోట్లు పుణ్యతీర్థములు కలవనియు అందు వేయిన్ని యెనిమిది ముఖ్యములనియు, అందును నూటయెనిమిది గొప్పవనియు, అందును అరువదియెనిమిది ఇంకను ముఖ్యములనియు, అందును యేడు తీర్థములు సర్వోత్తమములనియు బ్రహ్మపురాణమం దిట్లు చెప్పబడినది.

దుర్వాసాః—

'షట్షష్టికోటితీర్థాని పుణ్యాన్యత్ర నగోత్తమే ।
అష్టోత్తరసహస్రం తు తేషు ముఖ్యాని సువ్రత ॥ ౪
తీర్థాని సమ్మతానీహ సద్ధర్మరతిదాని వై ।
అష్టోత్తరసహస్రాచ్చ ముఖ్యతీర్థాని వై తతః ॥ ౫
సద్విజ్ఞానప్రదాన్యత్ర తీర్థాన్యష్టోత్తరం శతమ్ ।
తస్మాచ్చాష్టోత్తరశతాన్ముఖ్యతీర్థాని భూపతే ॥ ౬
భక్తివైరాగ్యదాన్యత్ర షష్టిమష్టోత్తరాం విదుః ।
ముక్తిదాన్యత్ర సప్తైవ ముక్తిదాన్యత్ర తే బ్రువే ॥' ౭

— స్కాందపురాణము 17_వ అధ్యాయము.

ఏడు తీర్థములియ్యవి :— 1. స్వామి పుష్కరిణి, 2. ఆకాశగంగ, 3. పాపవినాశనము, 4. పాండవతీర్థము, 5. కుమారధారిక, 6. తుంబురు తీర్థము, 7. కృష్ణతీర్థము ననునవి.

అరువదియెనిమిది తీర్థములనగా :— 1. చక్రతీర్థము, 2. వజ్రతీర్థము, 3. విష్వక్సేనతీర్థము, 4. పంచాయుధతీర్థము, 5. హలాయుధతీర్థము, 6. నారసింహతీర్థము, 7. కాశ్యపతీర్థము, 8. మాన్మథతీర్థము, 9. బ్రహ్మతీర్థము, 10. అగ్నితీర్థము, 11. గౌతమతీర్థము, 12. దైవతీర్థము, 13. దేవలతీర్థము, 14. మిత్రతీర్థము, 15. భార్గవతీర్థము, 16. అష్టావక్రతీర్థము, 17. దురారోహణతీర్థము, 18. భైరవతీర్థము, 19. గుహతీర్థము, 20. పాండవతీర్థము, 21. వాయుతీర్థము, 22. అసితీర్థము, 23. మార్కండేయతీర్థము, 24. జాబాలితీర్థము, 25. వాలఖిల్యతీర్థము, 26. జ్వరహరతీర్థము; 27. విషహరతీర్థము, 28. లక్ష్మీతీర్థము, 29. ఋషితీర్థము, 30. శతానందతీర్థము, 31. సుతీక్ష్ణకతీర్థము, 32. వైభాండకతీర్థము, 33. బిల్వతీర్థము, 34. విష్ణుతీర్థము, 35. శర్వతీర్థము, 36. శరభతీర్థము, 37. బ్రహ్మతీర్థము, 38. ఇంద్రతీర్థము, 39. భారద్వాజతీర్థము, 40. ఆకాశగంగాతీర్థము, 41. ప్రాచేతసతీర్థము, 42. పాపనాశనతీర్థము, 43. సారస్వతతీర్థము, 44. కుమారధారికాతీర్థము, 45. గజతీర్థము, 46. ఋష్యశృంగతీర్థము, 47. తుంబురుతీర్థము, 48_57. దశావతారతీర్థము,

58. హలాయుధతీర్థము, 59-65. సప్తర్షితీర్థము, 66. గజకోణతీర్థము, 67. వైష్వక్సేనతీర్థము, 68. యుద్ధసరస్తీర్థము అనునవి.

అష్టోత్తరశతతీర్థము లనిన :— 1. మనుతీర్థము, 2. ఇంద్రతీర్థము, 3. వసుతీర్థము, 4-14. రుద్రతీర్థము, 15-26. ఆదిత్యతీర్థము, 27-35. ప్రజాపతితీర్థము, 36. ఆశ్వినతీర్థము, 37. శుక్రతీర్థము, 38. వారుణతీర్థము, 39. జాహ్నవీతీర్థము, 40. కావేయతీర్థము, 41. కాణ్వతీర్థము, 42. ఆగ్నేయతీర్థము, 43. నారదతీర్థము, 44. సోమతీర్థము, 45. భార్గవతీర్థము, 46. ధర్మతీర్థము, 47. యజ్ఞతీర్థము, 48. పశుతీర్థము, 49. గణేశ్వరతీర్థము, 50. భామాశ్వతీర్థము, 51. పారిభద్రతీర్థము, 52. జగజ్జాడ్యహరతీర్థము, 53. విశ్వకల్లోలతీర్థము, 54. యమతీర్థము, 55. బార్హస్పత్యతీర్థము, 56. కామహూషణతీర్థము, 57. అజామోదతీర్థము, 58. జనేశ్వరతీర్థము, 59. ఇష్టసిద్ధితీర్థము, 60. కర్మసిద్ధితీర్థము, 61. వటతీర్థము, 62. ఔదుంబరతీర్థము, 63. కార్తికేయతీర్థము, 64. కుబ్జతీర్థము, 65-74. దశప్రాచేతసతీర్థము, 75. గరుడతీర్థము, 76. శేషతీర్థము, 77. వాసుకితీర్థము, 78. విష్ణువర్ధనతీర్థము, 79. కర్మకాండతీర్థము, 80. పుణ్యవృద్ధితీర్థము, 81. ఋణవిమోచనతీర్థము, 82. పార్జన్యతీర్థము, 83. మేఘతీర్థము, 84. సాంకర్షణతీర్థము, 85. వాసుదేవతీర్థము, 86. నారాయణతీర్థము, 87. దేవతీర్థము, 88. యక్షతీర్థము, 89. కాలతీర్థము, 90. గోముఖతీర్థము, 91. ప్రాద్యుమ్నతీర్థము, 92. అనిరుద్ధతీర్థము, 93. పితృతీర్థము, 94. ఆషేయతీర్థము, 95. వైశ్వదేవతీర్థము, 96. స్వధాతీర్థము, 97. స్వామితీర్థము, 98. అస్థితీర్థము, 99. ఆంజనేయతీర్థము, 100. శుద్ధోదకతీర్థము, 101-108. అష్టభైరవతీర్థము నను నివి.

ఈ తీర్థముల కీపేరులు కలిగిన కారణము మొదలగు విశేషముల నా యా తీర్థమహిమమును చెప్పు ప్రకరణమున విస్తరించి తెలియజేయబడును. విశేష కథలు లేనప్పుడా యా పేరులుగలవార లచ్చట స్నానాదులజేసి సిద్ధిబొందినట్లు గాని తత్సంబధము గల్గినట్లుగాని యెరుగదగినది.

— బ్రహ్మపురాణము 4-వ అధ్యాయము.

మరియు

'తీర్థవైభవమాకర్ణ్య సమ్యక్తేనైవ నిర్వృతః ।
తీర్థయాత్రాం ప్రకుర్వీత భక్తిశ్రద్ధా సమన్వితః ।
తేన నిర్ధూతపాపస్సన్ స యాతి పరమాం గతిమ్ ॥'

— బ్రహ్మపురాణము 9-వ అధ్యాయము.

అని చెప్పినట్లు శ్రద్ధాభక్తియుతుడై భగవత్కథలనే మననము సేయుచు తీర్థయాత్రల జేసి తరింపవలయునని దూర్వాసుడు దిలీపున కుపదేశించిన విధ మీయధ్యాయమందు విస్తరించి చెప్పబడినది. తీర్థయాత్రలకు సాద్గుణ్యసంపాదనమునకై విశేషముగ దానములు చేయుటకూడ యవసరమని దశమాధ్యాయమందు చెప్పబడినది.

'ధనుర్మాసే సితే పక్షే ద్వాదశ్యామరుణోదయే
ఆయాన్తి సర్వతీర్థాని స్వామి పుష్కరిణీజలే ౨౦
తత్ర స్నాత్వా నరస్సద్యో ముక్తిమేతి న సంశయః ।
యస్య జన్మసహస్రేషు పుణ్యమేవార్జితం పురా ॥ ౨౧
తస్య స్నానం భవేద్విప్రా నాన్యస్య త్వకృతాత్మనః ।
విభవానుగుణం దానం కార్యం తత్ర యథావిధి ।
సాలగ్రామ శిలాదానం గాం దద్యాచ్చ విశేషతః ॥' ౨౨

— స్కన్దపురాణే ౧౭-అధ్యాయే ; బ్రహ్మపురాణే ౪- ధ్యాయే.

ధనుర్మాసమున శుక్లపక్ష ద్వాదశి అనగా ముక్కోటిద్వాదశినాడు శ్రీ స్వామిపుష్కరిణీస్నానము విశేషఫలప్రదమైనది. నేటికిని శ్రీ శ్రీనివాసమూర్తికి యీ దినము చక్రస్నానము జరుపబడుచున్నది. స్వామిపుష్కరిణి యనునది వరాహ పుష్కరిణితో కలసి వరాహస్వామిగుడియెదుట నున్నది.

బ్రహ్మపురాణమందు విస్తరించి భూదానమును చెప్పి,

'పితౄనుద్దిశ్య దాతవ్యం శ్రాద్ధాద్యం తత్ క్షణేన వై ।
అరుణోదయమారభ్య తత్ర షట్ ఘటికావధి ॥ ౩౨
సంగమస్సర్వతీర్థానాం తత్ర పుణ్య మనన్తకమ్ ।'

అని స్నానమునకు పుణ్యకాల మరుణోదయ మారంభించి యారు ఘడియలవర కుండుననియు పితృశ్రాద్ధాదుల జేయుటకు తగినదనియు చెప్పబడినది.

'స్వామిపుష్కరిణీ స్నానం వేంకటేశ్వర దర్శనమ్ ।
మహాప్రసాదస్వీకార స్త్రియం త్రైలోక్యదుర్లభమ్ ॥ ౧౫౬
స్వామిపుష్కరిణీతీర్థం సర్వౌషధరసాయనమ్ ।
వైద్యః శ్రీవేంకటేశోఽయం మృత్యురోగ నికృన్తనః ॥' ౧౬౧

— భవిష్యోత్తరే శ్రీ వేంకటేశ్వర రహస్యే ౧-వ అధ్యాయే.

స్వామిపుష్కరిణీస్నానమహిమ మీ శ్లోకములందు చెప్పబడినది.

సాక్షాత్సరస్వతీదేవియే స్వామి పుష్కరిణిగా యవతరించిన కథ బ్రహ్మపురాణ ద్వితీయాధ్యాయమం దిట్లున్నది.

సరస్వతీదేవి సకల తీర్థములకు ఉత్తమత్వమును బొందుటకై తపంబాచరించెను. అప్పు డచ్చటకు పులస్త్యఋషి వెళ్ళగా నాయమ ఋషిని గారవించక పోయినంత నాతడు ఆమెను శపించుచు తీర్థోత్కర్షము గంగకు తప్ప ఆమెకు లేకుండునట్లు చేసెను. ఆపెయు చింతించి ప్రతిశాప మిచ్చుచు యాతని కులపువారు రాక్షసచేష్టితు లగునట్లును, ఆవంశమునందు కట్టకడపట జన్మించెడి విభీషణుడు దైవసంపత్తును గల్గియుండునట్లును చేసెను. తిరిగి యామె తపంబుననుండి తన తపసు బ్రహ్మశాపముచే చెడిపోయినదనియు తన మొదటి కోరికెను తిరిగి పొందనాశ యున్నదనియు భగవానుని వేడగా భగవానుడు అనుగ్రహించి బ్రహ్మశాపముచే నదులలో నీకు గొప్పతనము రాజాలక పోవచ్చునుగాని పుష్కరిణులలో ఆ శాపము పారదనియు తాను శేషాద్రి నవతరించ బోవుచున్నాననియు సరస్వతిని శేషాద్రియందు శ్రీ స్వామి పుష్కరిణిగ నవతరించునట్లు అనుగ్రహించెననియు ఆ కథ సాగినది. అక్కడి భగవద్వచనములో సార మిది.

'గిరేర్దక్షిణభాగే తు మూర్ధదేశే సుఖం వస ।
స్వామిపుష్కరిణీనామ్నా వసేయం తవదక్షిణే ॥ ౩౦
తిస్రః కోట్యోర్ధకోటీ చ తీర్థాని భువనత్రయే ।
స్వస్వపాపవిమోక్షార్థం యాచయిష్యన్తి మాం శుభే ॥ ౩౧
తేషాం పాపవిమోక్షార్థం త్వయి స్నానం దదామ్యహమ్ ।
ధనుర్మాసే సితే పక్షే ద్వాదశ్యామరుణోదయే ॥ ౩౨

స్నానార్థమాగతం తీర్థజాలం ప్రేమ్యత్వమాప్నుయాత్ ।
తీర్థాధిరాజ్యే త త్తీర్థజాలం త్వామభిషేక్ష్యతి । 33
ఇతి దత్వా వరం దేవ స్తత్తీర్థేన్యవసత్ప్రభుః ॥ '

— బ్రహ్మపురాణే ౩_అధ్యాయే.

మరియు వామనపురాణమందలి నలుబదిమూడవ అధ్యాయమందు బ్రహ్మ వామదేవ సంవాదమున తీర్థతటమున దానఫల విశేషము చెప్పబడిది.

బ్రహ్మ : ' అస్యాస్తీరే పురా బ్రహ్మన్ చంద్రఃక్షీరోదసంభవః ।
సౌవర్ణం భూషణం దత్వా లావణ్యం పరమం యయౌ ॥ ౨౬
కన్యాం దత్వా పురా బ్రహ్మన్ కామః కామత్వమాప్తవాన్ ।
ధనదోపి ధనేశత్వం స్వర్ణదానాదవాప్తవాన్ ॥ ౨౭
ఇంద్రః షోడశదానాని స్వామిపుష్కరిణీతటే ।
కృత్వా వలాదీనసురాన్ దుర్జయానజయత్పురా ॥ ౨౮
అస్మిన్ గిరౌ పురా కశ్చిదాగత్య బ్రాహ్మణోత్తమః ।
జిజ్ఞాసుం కాన్యవిన్నామ బ్రహ్మజ్ఞానస్య మానద ॥ ౨౯
స్వయమాహూయ విప్రేంద్రం బ్రహ్మజ్ఞాన మనుత్తమమ్ ।
దదత్పరమధర్మాత్మా వాచస్పతిరభూన్మునే ॥ ' 30

చంద్రునకు లావణ్యము, మన్మథునకు కామత్వము, ఇంద్రునకు శత్రు పరాభవనశక్తి, బ్రహ్మకు వాచస్పతిత్వము ఇట్టి గొప్ప శక్తులు శ్రీ స్వామి పుష్కరిణీ తీర్థమందు వారువారు చేసిన ఆయా దానముల ఫలితమేనని యీ శ్లోకములు చెప్పుచున్నవి.

మరియు శతానందజనక సంవాదరూపమగు కథయందు మార్కండేయునకు చతుర్ముఖుడుపదేశించిన స్వామిపుష్కరిణీమాహాత్మ్యము పై వామనపురాణమందలి నలువదినాలవ యధ్యాయమం దిట్లు చెప్పబడనది.

మార్కండేయుడు తపంబొనరింప చతుర్ముఖుడు సాక్షాత్కరించి వరమును కోరుమన నాతడు ప్రపంచమందలి తీర్థములన్నిటిలో స్నానముచేయుటకు వలయు శక్తిని తన కనుగ్రహింపుమని కోరగా బ్రహ్మ చిరునగవుతో నట్టి కోరిక దీర్చు

కొనుట దుస్సాధ్యమనియు నట్టి సర్వతీర్థ స్నానమువలన నే ఫలమును మార్కండేయుడు కాంక్షించెనో యా ఫలమును పొందుటకు శ్రీ స్వామిపుష్కరిణీ స్నానమొక్కటి చాలుననియు చెప్పినంతట యాతడట్లుచేసి ఇష్టార్థసిద్ధి నొందెననియు నచ్చటి కథ నడచినది.

'అస్తి శ్రీవేంకటో నామ ప్రథితః పర్వతోత్తమః ।
ద్రమిడేషు మహాపుణ్యః సేవితస్త్రిదశైర్గిరిః ॥ ౧౧

తస్య శృంగేషు మహతీ పుణ్యా పాపవినాశినీ
స్వామిపుష్కరిణీ నామ సరసీ సర్వకామదా ॥ ౧౨

త్రైలోక్యవర్తినాం బ్రహ్మం స్తీర్థానాం స్వామినీ హి సా ।
మాసే తు మార్గశీర్షాఖ్యే ద్వాదశ్యాం పూర్వపక్షకే ॥ ౧౩

అరుణోదయవేలాయాం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతాః ।
తిస్రః కోట్యోఽర్ధకోటీ చ తీర్థానాం సుమహామతే ॥ ౧౪

సాన్నిధ్యం తత్ర కుర్వన్తి స్వామిపుష్కరిణీజలే ।
పాపం స్వేషు వినిర్ముక్తం లోకై రఘసమన్వితైః ॥ ౧౫

నిర్వారస్తిహ తీర్థాని తస్యాస్తీర్థ సమన్వయాత్ ।
మార్కండేయ మహాభాగ భువనత్రయవాసినామ్ ॥ ౧౬

తీర్థానాం తత్ర గత్వా త్వం సేవాఫలమవాప్నుహి ।
స్వామిపుష్కరిణీత్యేతన్నామధేయం చ తత్కృతమ్ ।
మార్కండేయ సమస్తానాం తీర్థానాం స్వామినీ యతః ॥' ౧౭

లోకమునందు పుణ్యతీర్థములందు పుణ్యప్రాప్తికై పాపులగువారు స్నానముచేసి తమ పాపములను తీర్థములలో వదలినప్పుడా తీర్థములా పాపములను సంవత్సరకాలము తమయందిమిడ్చికొని సంవత్సరమునకొకతూరి ముక్కోటి ద్వాదశీదినమున శ్రీ స్వామిపుష్కరిణికి తెచ్చి అందు స్నానముచేసి యా పాపభరమును బాపుకొనుచున్నవని యిందు చెప్పబడినది.

పైన చెప్పిన మార్కండేయోపాఖ్యానమును వినిన జనకచక్రవర్తియు స్వామిపుష్కరిణీస్నానముచేసి కృతకృత్యుడాయెనని యిచ్చటి కథ ముగింపబడినది.

మరియు భవిష్యపురాణ తృతీయాధ్యాయమున శంఖరాజవృత్తాంతమున శ్రీ స్వామి పుష్కరిణిని గురించి యిట్లు చెప్పబడినది.

'గంగాదిసర్వతీర్థానాం జన్మభూమిర్విరాజతే ।
తస్యాం యే స్నాన్తి మనుజాః తే ధన్యాః పుణ్యవర్ధనాః ॥ ౩
ధనుర్మాసే సితే పక్షే ద్వాదశ్యామరుణోదయే ।
కాంక్షంతి మనుజశ్రేష్ఠా మజ్జనం తజ్జలే శుభే ॥ ౪
కాంక్షన్తి మనుజాః స్నానమితి భోః కిం వదామి తే ।
శంఖో నామ నృపః కశ్చిత్స్నానమాత్రేణ రాజ్యగః ॥ ౫
పురా నారాయణో నామ బ్రాహ్మణోఽంగిరసస్సుతః ।
స్వామిపుష్కరిణీతీర్థే మహిమ్నా స్నానజేన హి ॥ ౬
వరం లబ్ధ్వా హరిం దృష్ట్వా జగామ హరిమందిరమ్ ।
రామోఽపి తత్ర స్నానేన హృతాం సీతామగాత్పురా ।
ఏవం తీర్థవరా తత్ర స్వామిపుష్కరిణీ శుభా ॥' ౭

శంఖుని వృత్తాంత మిది. హేహయకులమందు కర్మనిరతుడగు శ్రుతుడను రాజునకు శంఖుడను పుత్రుడుండెను. భగవద్భక్తికలిగి యజ్ఞాదుల నాచరించి భగవంతుని సాక్షాత్కరింప నాశపడెను. కాని అతని యాస ఫలించదాయెను. ఇట్లు చింతించెడి నృపుని ననుగ్రహించి భగవానుడు అశరీరియై యొక వాక్యము నానతిచ్చెను. ఓ రాజా ! నీవు నన్ను నారాయణగిరియందు దర్శించగలవు. ఆ పర్వతమందు స్వామి పుష్కరిణి యున్నది. అచ్చట తపంబుచేయుచు సహస్ర వత్సరములదనుక అగస్త్యమహర్షి తన యనుచరులతో ఆ ప్రదేశమందు నన్ను దర్శించును. ఆవ్యాజమున నీవును వారితోబాటుగ నన్ను చూడగలవు' అని యా యశరీరి చెప్పిన వాక్యములు. శంఖుడచ్చట తపస్సుచేసి భగవత్సాక్షాత్కారము చెందిన కథ విస్తారముగ నిచ్చట చెప్పబడినది. అచ్చటి స్వామి పుష్కరిణి మహిమమును చెప్పెడి శ్లోకములనుమాత్ర మిచ్చట చెప్పవలసి యున్నది.

'తత్ర పుష్కరిణీ దివ్యా విపులా పాపహారిణీ ।
ధనుశ్శతపరీణాహా వై దూర్వా విమలోదకా ॥ ౧౨

త్రైలోక్య విశ్రుతా పుణ్యా స్వామిపుష్కరిణీతి వై ।
గంగాద్యైస్సకలైస్తీర్థైస్సా సమా విమలోదకా ।
తస్యాం స్నాత్వా భవిష్యన్తి నరాః పాపవివర్జితాః ॥ ' ౧౩

— వామనపురాణే ౩౦-వ అధ్యాయే.

మరియు స్కందపురాణ ప్రథమాధ్యాయమందు కాశ్యపునకు పరీక్షిన్మరణమువలన కలిగిన దోషప్రాప్తి యనునది శ్రీ స్వామిపుష్కరిణీ స్నానముచే నివృత్తమైనట్లు చెప్పబడినది. అచ్చటి కథ ఇది.

పూర్వము పరీక్షిత్తను రాజు వేటాడుచు నొక్క మృగమును వెదకికొని పోవుచు ధ్యాననిష్ఠుడగు శమీకునిజూచి తనకా మృగముపోయిన మార్గమును జెప్పుమని ప్రశ్నించెను. ముని మారుబల్కకనంత రాజు కోపించి తన విల్లుచే సమీపమందు చచ్చిపడియున్న సర్పశవమునెత్తి మునిమెడలో వేసి నగరమున కేగెను. అరణ్యమునుండి తిరిగివచ్చెడి శృంగియను మునికుమారుడు తన సఖియగు కృశునిచే తన తండ్రికికల్గిన పరిభవమును విని కోపించి రాజును యేడుదినములలో సర్పదష్టుడై మృతిజెందుగాక యని శపించెను. ఆ శాపమునుగూర్చి శమీకుడు దుఃఖించి తన శిష్యుడగు గౌరముఖుని ముఖమున రాజున కా వృత్తాంతమెరింగించెను. రాజును గంగామధ్యమున నొక యొంటిస్తంభపు మేడను నిర్మించుకొని జాగరూకుడై గరుడాది మహామంత్రముల నేర్చిన దిట్టల దగ్గర నుంచికొని స్వరక్షణమందు అప్రమత్తుడై యుండెను. మునిశాపముచొప్పున తక్షకసర్పము రాజును కరచుట కేతెంచెను. మార్గమున రాజునకు చికిత్సచేయ నుద్యమించి వచ్చెడి కాశ్యపుడను మంత్రవేత్త తక్షకుని సంధింప వారలకిరువురకు తమతమ కార్యవ్యగ్రత నివేదించుకొనబడెను. తక్షకుడు కాశ్యపుని మంత్రశక్తిని పరీక్షించుటకై తా నొక వృక్షమును తన విషముచే భస్మముచేయగా కాశ్యపుడు దానిని తన మంత్రశక్తిచే జీవింపజేసినంతట తక్షకుడు శంకించి కాశ్యపునకు కోరిన ధనమునిచ్చి రాజునకు చికిత్స చేయకుండ తనయింటికి పోవునట్లు ప్రోత్సహించి నివృత్తునిజేసెను.

కాశ్యపుడు తక్షకుడిచ్చిన ధనముతో తృప్తిపడి తన గృహమునకుపోగా తక్షకుడును తన యనుచరులును మునివేషధారులై రాజునకుపాయనముగ ఫలములను దెచ్చి సమర్పించగా రాజును ఫలముల గ్రహించి యందొకదానిని తనచేత దీయగా అందుండి యొక కృమి బయలువెడలి రాజును కరచి చంపెను. అంతటనా కాశ్యపుడు పోయిన చోటులనెల్ల నితరశిష్యు లెవ్వరును ఆయనతో సంవ్యవహారమున కిష్టపడక మహాపాతకిని చూచినట్లు త్యజించిరి. కాశ్యపుడు దుఃఖితుడై తన గురువగు శాకల్యుని జేరి కారణమునరయ తాను ధనలోభముచే పరీక్షిత్తుకు సకాలమున చేయదగిన మంత్రచికిత్సను చేయక మరలిన మహాపాపముననే తాను పాతకియైనట్లు నివేదించి యందుకు ప్రతీకారము శ్రీ స్వామి పుష్కరిణియందు స్నానము చేయుట వలన నేర్పడునని చెప్పినంతట యతడట్లు చేసి పాపనిర్ముక్తుడైన కథ యచ్చట విస్తరించి చెప్పబడినది.

‘ శాకల్యేనైవముక్తస్తు కాశ్యపో మునిపుంగవః ।
గత్వా వేంకటశైలేంద్రం సురాసురనమస్కృతమ్ ॥ ౯౧
పుష్కరిణ్యాం శుభాయాం తు స్నాతో నియమపూర్వకమ్ ।
స్వస్థోఽభూత్కాశ్యపో విప్రో భిషగ్వేదాబ్ధిపారగః ॥ ’ ౯౨

మరియు శ్రీ స్వామిపుష్కరిణియందు స్నానముజేసినవారలకు తామిస్రాది నరకప్రాప్తి కలుగదని పై స్కందపురాణమున ద్వితీయాధ్యాయమందు మరియొకతూరి చెప్పబడినది.

‘ స్వామితీర్థం ప్రశంసన్తి స్నాన్తి వా కథయన్తి వా ।
అష్టావింశతిభేదాంస్తే నరకాన్నోపభుంజతే ॥ ౨
తామిస్రమన్ధతామిస్రం మహారౌరవరౌరవౌ ।
కుంభీపాకం కాలసూత్రమసిపత్రవనం తథా ॥ ౩
కృమిభక్షోఽన్ధకూపశ్చ సదంశశ్శాల్మలీ తథా ।
లాలాభక్షో హ్యవీచిశ్చ సారమేయాదనం తథా ॥ ౪
తథైవ వజ్రకణకః క్షారకర్దమపాతనమ్ ।
రక్షోగణాశనం చాపి శూలప్రోతవిరోధనమ్ ॥ ౫

తిరోధానాదనం విప్రాస్తథా సూచీముఖాభిధమ్ ।
పూయశోణితభక్షం చ విషాగ్నిపరిపీడనమ్ ॥ ౬

అష్టావింశతి సంఖ్యాతమేతన్నరకసంచయమ్ ।
న యాతి మనుజో విప్రాః స్వామితీర్థనిషేవణాత్ ॥' ౭

అని చెప్పి పుణ్యఫలమునుగూడ పొందుననియు చెప్పబడినది.

'పుష్కరిణ్యాం స కృత్స్నానాదశ్వమేధఫలం లభేత్ ।
ఆత్మవిద్యా భవేత్సాక్షాన్ముక్తిశ్చాపి చతుర్విధా ॥ ౩౭

న పాపే రమతే బుద్ధిర్న భవేద్దుఃఖమేవ వా ।
తులాపురుషదానేన యత్ఫలం లభ్యతే నరైః ॥ ౩౮

తత్ఫలం లభ్యతే పుంభిస్స్వామితీర్థనిమజ్జనాత్ ।
గోసహస్రప్రదానేన యత్పుణ్యం హి భవేన్నృణామ్ ॥ ౩౯

తత్పుణ్యం లభతే మర్త్యః స్వామితీర్థనిమజ్జనాత్ ।
ధర్మార్థకామమోక్షాణాం యం యమిచ్ఛతి పూరుషః ॥ ౪౦

తం తం సద్యస్సమాప్నోతి స్వామితీర్థనిమజ్జనాత్ । * *
ప్రజ్ఞా లక్ష్మీర్యశస్సమ్పత్ జ్ఞానం ధర్మో విరక్తతా ।
మనశ్శుద్ధిర్భవేన్నృణాం స్వామితీర్థనిషేవణాత్ ॥'

మరియు స్వామితీర్థవైభవమును ప్రశంసించెడి ధర్మగుప్త చరిత్రము స్కన్దపురాణమందలి తృతీయాధ్యాయ మందిట్లున్నది.

చంద్రవంశమందు నందనుడను రాజుకు ధర్మగుప్తుడను కుమారుడుండెను. తన తండ్రివెనుక పట్టాభిషిక్తుడై రాజ్యపరిపాలనమును ధర్మముతప్పక సేయుచుండెను. ఒక్కనాడు మృగయాసక్తుడై యాత డరణ్యమున కేగినంతట సాయంసమయమై తిరిగి పట్టణమునకు బోవలేకపోయి యొక వృక్షముపైన జేరెను. ఆ వృక్షముచెంత కొక యెలుగుబంటి సింహముచేత తరుమబడినదై పరుగెత్తివచ్చి చెట్టునెక్కెను. భల్లూకము రాజునుచూచి ఓదార్చి 'ఓ రాజా వృక్షమూలమున సింహము మనలను కాచియున్నది. నీవు భయపడకుము. నీవు సుఖముగ

గొంత దడవు నిద్రింపుము. నీవు నిద్రించుచుండ నిన్ను నే గాపాడెదను. ఆవల నీవు మేల్కాంచి నన్ను కాపాడుచుండ నేను నిదురింతును' అని చెప్పగా ధర్మగుప్తుడు నిద్రించెను. అంతట దిగువనుండు సింహము భల్లూకమును జూచి యారాజును దిగువకు త్రోయుమని కోరెను. భల్లూకము దుఃఖించి యా సింహమునకు విశ్వాసఘాతుకత్వము ద్రోహమను నీతిని గరపి తటస్థముగ నుండ సింహ మూరకుండెను. కొంతదడవునకు ధర్మగుప్తుడు మేల్కాంచినంత భల్లూకము నిద్రించెను. తిరిగి సింహము భల్లూకమును దిగువకు త్రోయుమని రాజును కోరెను. రాజు అజ్ఞానముచే నా భల్లూకమును క్రిందికి ద్రోయగా భల్లూకము మేల్కాంచి వృక్షశాఖనుబట్టికొని క్రిందపడకనే జాగరూకతతో నిలవద్రొక్కుకొని రాజునుజూచి కోపించి 'ఓ రాజా నేను భల్లూకమును కాను. భృగువంశమందు జన్మించిన ధ్యానకాష్ఠుడను పేరుగల మహర్షినై యుండి కామరూపధరణేచ్ఛతో ఋక్షరూపమును ధరించితిని. నిష్కారణముగ నాకు ద్రోహమొనరించిన పాపమువలన నీవు ఉన్మత్తుడవై భూమండలమున దివిరెదవు గాక' యని శపించెను. అట్లే సింహము నుద్దేశించి 'ఓ సింహమా! నీవు నిజముగ సింహమవు కావు. నీవు కుబేరుని సచివుడవై యుండి దైవయోగమున నొకప్పుడు గౌతమమునియొక్క యాశ్రమమున స్త్రీ సహాయుడవై వివసనుడవై సంచరించుచుండ నొక్కనాడు గౌతముడు సమిదాహరణముచేసి యాశ్రమమునకు మరలిన సందర్భములో నిన్నుజూచి గోపించి సింహమవగునట్లు శపించెను. నీవు కుబేరసచివుడవగు భద్రుడను పేరుగల యక్షుడవు. నేనును మహర్షిని. నీవు నన్నేల జంపెదవు. ఈ వృత్తాంతమంతయు నేను జ్ఞానదృష్టిచే నెరుగ గల్గితిని' అని చెప్పినంతట నా సింహమునకు శాపవిముక్తి కలిగి పూర్వరూపమగు యక్షరూపము రాగా నాతడు విస్మితుడై భల్లూక రూపియగు మహర్షిని దండప్రణామము లాచరించి 'అయ్యా నాకు శాపకాలమందు గౌతముడు ఆనతిచ్చిన శాపమోక్ష వృత్తాంతముగూడ స్మృతి పథమునకు వచ్చినది. నీకు ధ్యానకాష్ఠుడను మహర్షియొక్క దర్శనాలాపములవలన శాపాన్తమగునని గౌతము డనుగ్రహించెను' అని చెప్పుచు దివ్యవిమానారూఢుడై యలకాపురికి జేరెను. ఉన్మత్తుడై తిరుగుచుండెడి రాజును మంత్రులుచూచి దుఃఖించి వానప్రస్థాశ్రమమున రేవాతీరమందు తపంబుసేయు ధర్మగుప్తుని తండ్రి

యగు నందనున కీ వృత్తాంతము నివేదింప నాతడు ధర్మగుప్తుని జైమిని మహర్షి సన్నిధానమునకు దోడ్కొనిపోయి తన కుమారు డున్మత్తుడగుటకు కారణమును తన్నివారణమునకు ఉపాయమును అనుగ్రహింపుమని ప్రార్థించగా జైమినియు జ్ఞానదృష్టిచే నంతయు దెలిసికొని ధర్మగుప్తుడు ధ్యానకాష్ఠుని శాప దోషముచే నున్మత్తుడాయెననియు అందుకు పరిహారము శ్రీ స్వామిపుష్కరిణీ స్నానముచే కల్గుననియు చెప్ప నాత డట్లాచరించి శాపాన్తము నొంది సుఖించె నని యచ్చటి కథ సాగినది. ఆ ఘట్టములోని ఫలశ్రుతి శ్లోకములను మాత్ర మిందు పొందుపరచెదను.

‘ సువర్ణముఖరీతీరే వేంకటే నామ పర్వతే ।
సర్వపాపహరే పుణ్యే నానాధాతువిచిత్రితే ॥ ౪౮

స్వామిపుష్కరిణీ చేతి తీర్థమస్తి మహత్తరమ్ ।
పవిత్రాణాం పవిత్రం హి మంగలానాం చ మంగలమ్ ॥ ౪౯

శ్రుతిసిద్ధం మహాపుణ్యం బ్రహ్మహత్యాదిశోధనమ్ ।
నత్వా తత్ర సుతం తేఽద్య స్నాపయస్వ మహామతే ।
ఉన్మాదస్తత్ క్షణాదేవ తస్య నశ్యేన్న సంశయః ॥ ’ ౫౦

— స్కన్దపురాణే 4 అధ్యాయే.

అచ్చటనే

‘ ఉన్మాదైరప్యపస్మారైర్గ్రహైర్దుష్టైశ్చ యే నరాః ।
గ్రస్తా భవన్తి విప్రేన్ద్రాస్తేపి చాత్ర నిమజ్జనాత్ ॥ ౫౯

పుష్కరిణ్యాం విముక్తాః స్యుః సత్యం సత్యం వదామ్యహమ్ ।
స్వామిపుష్కరిణీం త్యక్త్వా తీర్థమన్యద్వ్రజేత్తు యః ॥ ౬౦

స్నిగ్ధం సగోపయస్త్యక్త్వా స్నుహీక్షీరం ప్రయాచతే ।
స్వామితీర్థం స్వామితీర్థం స్వామితీర్థమితిద్విజాః ॥ ౬౧

త్రిః పఠన్తో నరా యే తం యత్ర క్వాపి జలాశయే ।
స్నాన్తి సర్వే నరాస్తే వై యాస్యన్తి బ్రహ్మణః పదమ్ ॥ ’ ౬౨

అని తీర్థమాహాత్మ్యము చెప్పబడినది.

మరియు నా స్కాందపురాణమునందే చతుర్థాధ్యాయమునందు సుమతి యను బ్రాహ్మణునికి అగమ్యాగమనము, బ్రహ్మహత్యల వలన కలిగిన దోషము స్వామిపుష్కరిణీ స్నానముచే పరిహృతమైన కథ ఇట్లు చెప్పబడినది. అచ్చటి కథ యిది.

పూర్వకాలమందు మహారాష్ట్రదేశమున యజ్ఞదేవుడను పేరుగల బ్రాహ్మణోత్తము డుండెను. ఆయనకు సుమతియను పుత్రుడు కల్గెను. అతడు వివాహితుడయ్యు తండ్రిని భార్యను పరిత్యజించి ఉత్కలదేశమం దొక కిరాత స్త్రీయం దనురక్తుడై యా యమతో కాలక్షేపము సేయుచుండ నొక్కనాడు తోడి కిరాతులతో గలిసి ఖడ్గపాణియై కిరాతవేషముతో నొక్క బ్రాహ్మణుని యింట దొంగతనమునకై పోయి యా గృహ యజమానుని కత్తితో జంపి యచ్చటి సర్వస్వమును అపహరించి కిరాతవసతియింటి కేగెను. వాని వెన్నంటియే బ్రహ్మహత్యయు భయంకరరూపముతో వచ్చుచుండెను. ఆ సుమతి యెచ్చ టెచ్చట బరువిడినను ఆతని వెనుకయే బ్రహ్మహత్యయు బరువెత్తి వచ్చుచుండగా దిక్కుతోచక దైవయోగమున నొక్కనాడు తండ్రియగు యజ్ఞదేవునియింటికి పోయి బ్రహ్మహత్యనుండి తనను రక్షింపుమని తండ్రిని శరణువేడెను. పుత్ర ప్రేమచే యాదరింపజూచెడి తండ్రి నుద్దేశించి వారించుచు ఆ బ్రహ్మహత్య 'ఓయీ, బ్రాహ్మణోత్తమా! ఈతడు సురాపానము జేయుచున్నాడు. బ్రహ్మహత్య నొనరించెను. మాతాపితరులను భార్యను త్యజించెను. అగమ్యాగమనము జేసెను. ఇట్టి మహాపాతకిని నీవు రక్షింపజూచెదవేని నిన్ను నీ భార్యను యీతని భార్యను వీనినికూడ నేను భక్షింపగలను. వీనిని విడచితివేని నీ వంశమంతయు సుఖవంతమై దోషియగు వీడుమాత్రము మృతినొందును. వీని కొక్కనికిగాను నీ వంశము నిర్వంశము గాకుండుగాక' యని చెప్పగా తండ్రి దుఃఖించి 'పుత్ర స్నేహము తన్ను బాధించుచున్న' దని బదులు చెప్పుచుండగనే బ్రహ్మహత్యయు తీవ్రకోపముతో వానిని వారించి సుమతిని తన యరచేతితో బలముగ చరచెను. సుమతియు దుర్భరవేదనతో యెలుగెత్తి దుఃఖించగా తనవా రందరును విషణ్ణులై కర్తవ్యము తెలియక చిత్తరవోయి చూచుచుండిరి. ఇంతలో ఆ ప్రదేశమునకు దైవవశమున దూర్వాసఋషి విజయముచేసినంత యజ్ఞదేవుడు పుత్రగృధ్నుడై పుత్రుని రక్షింపుమని దూర్వాసుని శరణమందెను. శంకరాంశ

సముద్భూతుడగు దుర్వాసఋషియు జ్ఞానదృష్టిచే యీ పాతకమును దుష్పరిహారమని చెప్పుచు తత్పరిహారము శ్రీవేంకటాద్రియందలి స్వామిపుష్కరిణీ స్నానము వలన మాత్రమే కలుగునని యుపదేశింప యజ్ఞదేవుడు తన పుత్రుడగు సుమతిని పుష్కరిణీస్నానము చేయించగా నాతడు బ్రహ్మహత్యావిముక్తుడై సుఖముండెనని చెప్పబడినది. అచ్చటి ఫలశ్రుతి యిట్లున్నది.

'వేంకటాద్రౌ మహాపుణ్యే సర్వపాతకనాశనే
స్వామిపుష్కరిణీచేతి వర్తతే మంగళప్రదా ॥ ౪౦
స్నాతి చేత్తవపుత్రోఽయం పాతకాన్మోక్ష్యతే క్షణాత్ । * *
ఏవం ప్రభావం తత్తీర్థం పాపవృక్షకుఠారకమ్ ॥' ౪౪

మరియు బ్రహ్మోత్తరఖండమందు సర్వాబద్ధోపాఖ్యానమున నిట్లు పుష్కరిణీమాహాత్మ్యము చెప్పబడినది.

'షట్షష్టి కోటితీర్థాని విద్యన్తే వేంకటాచలే ।
స్వామితీర్థమితి ఖ్యాతం సర్వతీర్థోత్తమోత్తమమ్ ।
తత్తీరే దక్షిణే విష్ణుర్లక్ష్మ్యాసహ వినోదతే ॥' ౩౫

(50_వ అధ్యాయము)

మరియు రాజ్యభ్రష్టుడగు శంఖణనృపతికి మరల రాజ్యప్రాప్తి ననుగ్రహించినట్లు స్వామిపుష్కరిణీ స్నానమహిమ వరాహపురాణమున నష్టత్రింశాధ్యాయమం దిట్లు చెప్పబడినది.

చంద్రవంశమందు పూర్వకాలమున శంఖణుడను రాజు కలడు. దైవయోగమున నాతని రాజ్యమును అతని సామంతరాజులే ప్రబలురై యాక్రమించికొనగా నాతడు కుటుంబముతో బయలుదేరి దక్షిణదిక్కుగ తీర్థయాత్రలజేయుచు రామసేతువును దర్శించెను. అక్కడ స్నానముచేసి మరలివచ్చుమార్గములో సువర్ణముఖరీ నదిని పద్మసరోవరమును దర్శించి కృతస్నానుడై తనకు కలిగిన దుఃఖపరంపరలను రాజ్యాపహారము మొదలుగ నొక్కొక్క యవస్థను జ్ఞాపకపరచుకొనుచు దుఃఖించుచుండెను. దుఃఖితుడగు రాజును జూచి యొక్కనాడు భగవానుడనుగ్రహించి రాజు నోదార్చుచు అశరీరవాక్కుగ నిట్లనెను. 'ఓ రాజా!

దుఃఖింపకుము. నీవు ఇచ్చటికి సమీపమం దుండెడి శ్రీ వేంకటాచలమున కేగి శ్రీ స్వామిపుష్కరిణియందు స్నానము చేయుము. స్వామిని దర్శించుము. నీ రాజ్యము నీకు లభించును ' అని చెప్పగా నాతడట్లు చేసి భగవదనుగ్రహమును బొంది స్వరాజ్యమునకు మరలెను. ఇంతలో వెనుకటి సామంతరాజులలో పరస్పరము ద్వేషములేర్పడి తమలో నైకమత్యము కుదురనందున శంఖణుని కొరకై వెదకుచు వెదకుచు రాగా గోదావరీ తీరమందు శంఖణుని జూచి రాజ్యమునకు రమ్మని వేడుకొని పిలచికొనిపోయి పట్టాభిషేకముచేసిరి. అచ్చటి తీర్థమహిమ ప్రస్తావముగల భగవద్వచనము లీ క్రింద పొందుపరుపబడినవి.

' మాశుచస్త్వం మయా దత్తం స్వామిత్వం పూర్వమాగతమ్ ।
యస్మాత్తవ మహాభక్తిః స్వామిపుష్కరిణీజలే ॥ ౩౭
యే కేచఽన సమాగత్య స్నానం కుర్వన్తి సంయతాః ।
స్వామిపుష్కరిణీ తీరే స్వామిత్వం ప్రాప్నుయుర్నరాః ॥ ౩౮
తేషాం వ్రతానుగుణ్యేన స్వామిత్వం భవతి ధ్రువమ్ ।
స్వాధ్ధితేషాం పరాధీనభావలేశః కదాపి న ॥ ౩౯
త్వం చ గత్వా మహీపాల కురు రాజ్యమకంటకమ్ ।
సమక్షం దేవదేవానామిత్యుక్త్వాఽన్తర ధీయత ॥ ౪౧
స్వామిపుష్కరిణీ శబ్దో రూఢస్తస్మిన్సరోవరే ।
వ్యుత్పత్తిః కథితా తస్యాస్తీర్థానాం స్వామినీ యతః ॥ ౪౨
స్వామిపుష్కరిణీత్యేవ తస్యాః పూర్వం పురాతనైః ।
ప్రోక్తేదానీం భగవతా వ్యుత్పత్తిస్తస్య సమ్మతా ॥ ౪౩
స్వామిత్వస్య ప్రదానాచ్చ స్వామిపుష్కరిణీ త్వియమ్ ॥ ' ౪౪

మరియు నీ పుష్కరిణి శ్రీ వైకుంఠమునందలి భగవత్క్రీడార్థమగు నడ బావి యనియు పంచత్రింశ్యాధ్యాయమున నున్నది.

' స్వామిపుష్కరిణీ పుణ్యా సర్వపాపప్రణాశినీ ।
వైకుంఠే భగవత్క్రీడావాపీ శ్రీభూమిలాలితా ॥
అప్రాకృతజలౌఘా చ సుగంధా సుమనోహరా ।
గంగాదిసర్వతీర్థానాం జన్మభూమిశ్శుభోదకా ॥ ౧౫

ఆనీతా వైనతేయేన క్రీడార్థం తత్ర తిష్ఠతి ।
విరజావద్రజోదోషప్రముఖాఘవినాశినీ ॥ ౧౯

స్వర్ణస్తేయసురాపానదోషప్రముఖనాశినీ ।
ఐహికార్థప్రదా నిత్యం స్నానమాత్రేణ సర్వదా ॥ ౨౧

దర్శనాత్స్పర్శనాత్స్నానాత్స్మరణాత్సర్వసిద్ధిదా ।
స్నానాదిష్టప్రదా చేతి కిమువక్తవ్యమంజసా ॥ ౨౧

స్వామిపుష్కరిణీస్నానం సద్గురోః పాదసేవనమ్ ।
ఏకాదశీవ్రతం చాపి త్రయమత్యన్తదుర్లభమ్ ॥ ౨౨

దుర్లభం మానుషం జన్మ దుర్లభం తత్ర జీవనమ్ ।
స్వామిపుష్కరిణీస్నానం త్రయమత్యన్తదుర్లభమ్ ॥' ౨౩

— వారాహపురాణము 1-వ భాగము.

ఇట్లే వారాహపురాణద్వితీయభాగమందును స్వామిపుష్కరిణి కొనియాడబడినది.

'త్రైలోక్యే యాని తీర్థాని సరాంసి సరితస్తథా ।
తేషాం సామిత్వమాపన్నం ధరే స్వామిసరోవరమ్ ॥ ౧౧

స్వామిపుష్కరిణీం పుణ్యాం సేవితుం దివ్యభూధరే ।
వసన్తి సర్వతీర్థాని తేషాం సంఖ్యాం వదామి తే ॥' ౫౨

యని చెప్పబడినది. పాద్మపురాణము 3౨-వ అధ్యాయమందు విస్తరించి అత్ర్యాది పంచాశన్మహర్షి కృతస్వామిపుష్కరిణి ప్రశంసయు చూడదగినది.

కుమారధారాతీర్థము:— సూర్యుడు కుంభసంక్రమణమున నుండగా మాఘమాస పూర్ణిమదినమందు మఘానక్షత్రమున కుమారాధారతీర్థముకోటి దినమగుటచే యాశుభదినమందచ్చట స్నానదానాదులు చేయుటను పురాణము విస్తరించి యిట్లు చెప్పుచున్నది.

'కుంభసంస్థే రవౌ మాఘే పౌర్ణమాస్యాం మహాతిథౌ ।
మఘానక్షత్రయుక్తాయాం భూధరేన్ద్రే సనున్ధరే ॥ ౬౧

కుమారధారికానామ సరసీ లోకపావనీ ।
యత్రాస్తే పార్వతీసూనుః కార్తికేయోఽగ్ని సంభవః ॥ ౬౨
దేవసేనాసమాయుక్తః శ్రీనివాసార్చకోఽమలే ।
తస్యాం యస్స్నాతి మధ్యాహ్నే తస్య పుణ్యఫలం శృణు ॥ ౬3
గంగాదిసర్వతీర్థేషు యస్స్నాతి నియమాద్ధరే ।
ద్వాదశాబ్దం జగద్ధాత్రి తత్ఫలం సమవాప్నుయాత్ ॥ ' ౬౪

మరియు నీ తీర్థమునకు కుమారధారిక యను పేరుకల్గిన చరిత్రమిట్లు అదే పురాణమున ప్రథమభాగమున 32-వ అధ్యాయమందిట్లు చెప్పబడినది.

పూర్వమొకప్పుడొక వృద్ధబ్రాహ్మణుడు అరణ్యమందు మార్గముదెలియక తనకుమారుని పేరున తప్పిపోయిన వానిని బిలుచుచు తిరుగుచుండెను. అంతట కుమార వేషధారియగు భగవానుడాతని సమీపించి 'ఓద్విజోత్తమా! నీవు వెదకెడి కౌండిన్యు డిచ్చట నెవ్వరు లేరు. నీవెవ్వడవు. నీవృత్తాంతమేమి' యని ప్రశ్నింప నా బ్రాహ్మణుడు నిశ్చేష్టుడై తానడవియందు మార్గముదెలియక తనయాశ్రమమును జేరలేకుంటిననియు తనవార్ధక్యమును నిందించుకొనియు బదులు చెప్పుచుండ భగవానుడు కృపజెంది 'ఓద్విజోత్తమా । నీవు జీవింప నిచ్ఛయింతువా లేక జీవితమందు నిరాశజెందుచుంటివా' యని యడుగ నా బ్రాహ్మణుడు 'ప్రభో నేను జన్మించినందుకు నే చేయదగిన వైదిక కర్మాచరణమును చేయలేక పోతిని. ఋషిపితృదేవ ఋణములను తీర్పక చచ్చుట న్యాయము కాదు. కొంతకాలము జీవించి నానిత్యకృత్యముల నన్నిటిని సక్రమముగ పరిపూర్తికావించికొని దేహత్యాగము జేయ నుత్సహింతు'నని విజ్ఞాపించగా నా కుమారవేషియగు పరమపురుషు డా ద్విజుని చేత బట్టుకుని యొక్క పుణ్యతీర్థము చెంతకుదెచ్చి యా సరస్సున స్నానముచేయుమని యాదేశించెను. బ్రాహ్మణుడును భక్తితో స్నానముజేసి లేచుటతో షోడశాబ్దవయస్కుడగు బాలుడై నిలచెను. వాని యెదుట నా కుమారుడు 'సహస్రశీర్షా పురుషః' యనునట్లు విశ్వరూపధారియై సేవనొసంగి బ్రాహ్మణుని కోరికె ననుసరించి నిత్యకర్మానుష్ఠానమును జేసికొనుమని యానతిచ్చి యంతర్హితుడాయెను. ఈ యాశ్చర్యమును చూచుచున్న దేవతలు 'వృద్ధుని కుమారునిగ జేసిన నీ తీర్థ

రాజము కుమారధారిక యను వ్యవహారముతో వెలయున ట్లనుగ్రహించిరి. అచ్చటి పురాణశ్లోకమిది.

'అయం వృద్ధః కుమారోఽభూద్యస్మాదస్మాదియం నదీ ।
కుమారధారేతి సదా లోకే ఖ్యాతిం గమిష్యతి ॥ ౫౦

త్రికాలమత్ర యస్స్నాతి త్రిమాసం విజితేంద్రియః ।
వలీపలితనిర్ముక్తో వజ్రకాయో భవేన్నరః ॥ ౫౧

సర్వపాపవినిర్ముక్తో యాతి విష్ణోః పరం పదమ్'

పై చరిత్రమే భంగ్యంతరమున మార్కండేయపురాణ తృతీయాధ్యాయ మందిట్లు చెప్పబడినది.

పూర్వకాలమందొక వృద్ధ బ్రాహ్మణుడు దారిద్ర్య దుఃఖ పీడితుడై ఐహికాముష్మిక ధర్మ కర్మాచరణములకు దూరుడై విలపించుచు దారపుత్ర గృహాదులను పరిత్యజించి యరణ్యమున కేగి పర్వతమునుండి భూమికురికి బల వన్మరణము జెంద యత్నించుచుండెను. అంతరంగ భక్తుడగు నా బ్రాహ్మణుని యందనుగ్రహించిన భగవానుడు ఒకరాజకుమారుని వేషముతో సాక్షాత్క రించి తనచేయి నాతని కందిచ్చి 'ఓ ద్విజోత్తమా క్రిందికి దిగుము, పర్వతము నుండి క్రిందికురికి మృతిజెందుట (భృగుపతనము) బ్రాహ్మణునకు విహితము కాదు, నామాట వినుము, నీయత్నమునుండి నివృత్తుడవు కమ్ము' అని నంతట యామాటవిని బ్రాహ్మణుడు దిగివచ్చి నాకుటుంబమును నన్ను రక్షించు మని రాజకుమారుని వేడెను. అంత నాతడు తనహస్తావలంబమునిచ్చి యాతని శ్రీ స్వామిపుష్కరిణికి వాయవ్యభాగమునను పాపనాశనమునకు ఉత్తరమునను ఉన్న కుమారధారిక యందుస్నానము చేయునట్లాదేశింప వృద్ధద్విజు డందు స్నాతుడై పదునారువత్సరముల బాలుడాయెను. భగవదనుగ్రహముచే సకలైశ్వర్య సం పన్నుడై భగవద్దత్త శారీరక వైషయిక సంపత్తిని సద్వినియోగ మగునట్లు శరీర బలముచే సకల ధర్మ కర్మాచరణమును ఐశ్వర్యసంపత్తిచే దానధర్మాదులను అనుష్ఠించి అంతమున భగవత్సాయుజ్యమందెను.

మరియు నదేపురాణమున చతుర్థాధ్యాయమున షణ్ముఖునకు తారకా

సురవధచే కలిగిన బ్రహ్మహత్యా మోక్షము పై తీర్థస్నానమహిమ వలన కలిగిన ఇథ కట్లు చెప్పబడినది.

తారకుని సంహరించి నంతట స్కందుని బ్రహ్మహత్యాపాపము వెంబడింప నాతడు దుఃఖితుడై తండ్రి చెంతకేగి తనదురవస్థను జెప్పికొనగా శంకరుడు పుత్రునుద్దేశించి సర్వపాప ప్రాయశ్చిత్తమగు శ్రీమన్నారాయణ నామస్మరణము నుపదేశించి శ్రీ వేంకటాచల మండలి పుణ్యతీర్థములలో స్నానముచేసి శ్రీనివాసు నారాధింపుమని చెప్పెను. శ్రీ వేంకటేశాష్టాక్షర మంత్రమును కూడ ఉపదేశించి పంపెను.. ఆతడట్లు వేంకటగిరికేగి చక్రతీర్థమున మునిగి స్వామిపుష్కరిణికి బోయెను. బ్రహ్మహత్యయు ఆతని విడిచి వేంకటాద్రికి క్రోశము దూరమున నుండి దుఃఖించుచు నిలచిపోయెను. స్కందుడు శ్రీనివాసుని సేవించి యొకానొక తీర్థధారయందు తపంబాచరించుచుండెను. ఇట్లుండిన కొంతకాలమునకు రమాపతి స్కందు ననుగ్రహించుటకై మఘానక్షత్రయుతమగు నొక మాఘమాస పూర్ణిమ దివసమందు మధ్యాహ్న సమయమున సాక్షాత్కరించి 'ఓ కుమారా! యని పిలచెను. కండ్లు తెరచిన స్కందుడు

'శంఖం చక్రం ధారయన్తం కరాభ్యాం ఫలప్రదర్శ్యూరుగ వామహస్తమ్
ప్రాప్యే ఇమే ఇత్యపరేణ పాదౌ సందర్శయన్తం కరపంకజేన ।
లక్ష్మీమహీభ్యాం లలితాకృతిభ్యామశేషభూషోత్తమభూషితాభ్యామ్
అతిప్రసన్నాననపంకజాభ్యాం నిషేవ్యమాణం నితరామ్ ప్రహృష్టః ॥ ' 30

అనునట్లు చతుర్భుజుడై లక్ష్మీ భూమీసమేతుడగు శ్రీ వేంకటేశ్వరప్రభుని దర్శించెను. ఈ దృశ్యమును చూచుటకు బ్రహ్మరుద్రాదులు ముక్కోటిదేవతలు ఆ తీర్థమునకు విచ్చేసి పరమపురుషుని పలువిధముల స్తోత్రము చేసిరి. స్కందుడును స్తుతించెను. స్కందుని స్తుతికి తుష్టుడైన భగవానుడు స్కందునుద్దేశించి 'ఓ కుమారా నా యష్టాక్షరమంత్రమును సర్వదా జపించుచు నీవు సర్వకాలమును సుఖముగ నుండుము. నా యీ పర్వతమును అధిరోహించవలయునను నాశ కలిగినంతట యెంతటి పాతకునకైనను ఆ పాపములంటక పాపములు నశించును. నాయందు నిరంతరభక్తిగల నీకేమి భయము! నీ బ్రహ్మహత్యా పాతకము నీ చెంతజేరదు. స్వామిపుష్కరిణీస్నానము కోటియఘముల నశింప జేయగలదు. మరియు

‘ కుమారధారికేత్యేవం త్వన్నామ్నేదం భవిష్యతి ।
తత్ర స్నాతి పుమాం స్త్రీ వాఽవశ్యం కోఽపి తు మానవః ।
తస్య పాపాని నశ్యన్తి సత్యం సత్యం వదామ్యహమ్ ॥ ౬౧

యో మాఘమాసే వరపంచదశ్యాం
మఘాయుతాయామథ వాపి కశ్చిత్ ।
స్నాత్వాఽత్ర భక్త్యా చ కుమారధారికా-
తీర్థే స వంద్యోఽవిధిరుద్రవిష్ణుభిః ॥ ౬౨

అనునట్లు స్కందుని పేరిట యీ తీర్థమును కుమారధారికయని పిలువబడునట్లు వరప్రదానముజేసి తీర్థస్నానమునకు ముఖ్యకాలము వెనుక జెప్పినట్లు మాఘ పూర్ణిమ మధ్యాహ్నసమయమని చెప్పబడినది. అచ్చట దానముజేసిన ఫలమును విశేషముగ వర్ణించి పర్వతమండలి తీర్థములలో స్వామిపుష్కరిణీ యుత్తమోత్తమమైనదైనను మాఘపూర్ణిమనాడు కుమారధారికయందు స్నానము స్వామిపుష్కరిణీస్నానమునకు మించిన ఫలముగలదని చెప్పబడినది.

‘ తత్ర సర్వేషు తీర్థేషు స్వామిపుష్కరిణీ వరా ।
తతోఽప్యేతద్వరం తీర్థం మదావిర్భావవాసరే ॥’ ౨౮

అని యచ్చటి ప్రమాణము.

మరియు కుమారధారాతీర్థ తటమున శ్రీ వేంకటాచలమాహాత్మ్యమును కుమారధారామాహాత్మ్యమును పఠియించుట పుణ్యప్రదమని యచ్చట నిట్లు చెప్పబడినది.

శ్రీ సూతః —

‘ వేంకటేశస్య మాహాత్మ్యం యశ్శృణోత్యపి వా సకృత్ ।
సర్వపాపవినిర్ముక్తః సర్వశ్రేయోనిధిర్భవేత్ ॥ ౩౧
వేంకటాద్రేస్తు మాహాత్మ్యం కుమారసరసస్తథా ।
శృణోతి వా పఠతి వా తస్య పుణ్యమనన్తకమ్ ॥ ౩౨
కుమారధారికాతీర్థతీరే పఠతి యస్త్విదమ్ ।
శృణోతి వా తస్య తస్య సర్వాభీష్టప్రదో హరిః ॥’ ౩౩

— మార్కండేయపురాణము ౨౫-వ అధ్యాయము.

'కుమారధారికావాసస్కందాభీష్ట ప్రదాయినే' అనియు 'కుమారాకల్ప సేవ్యాయ' అనియు అష్టోత్తరశతమం దీ తీర్థమును రెండుతూరులు ప్రశంసించి యున్నారు.

(౮) తుంబురుతీర్థము, తుంబుతీర్థము, ఘోణతీర్థము (ఫల్గునీతీర్థము) :—

'మీనస్థితే పవితరి పౌర్ణమాసీతిథౌ ధరే ।
ఉత్తరాఫల్గునీయుక్తే చతుర్థే కాలసత్తమే ॥ ౬౬
పంచానామపి తీర్థానాం తుంబేఽథ గిరిగహ్వరే ।
యస్స్నాతి మనుజో దేవి పునర్గర్భే న జాయతే ॥' ౬౭

— వారాహ. ౨-వ భాగము ౧-వ అధ్యాయము.

సూర్యుడు మీనసంక్రమణమందుండగా ఉత్తరఫల్గునీ నక్షత్రయుతమగు పూర్ణిమతిథియం దపరాహ్ణమున తుంబుతీర్థస్నానము ఫలప్రదమని చెప్పబడినది. ఈ యంశమే బ్రహ్మపురాణము ౪-వ అధ్యాయమందును కలదు.

మరియు తుంబుతీర్థస్నానమహిమచే యరుంధతి పతివ్రతాలలామమై యనుగ్రహ మొందినకథ గరుడపురాణమందు ౬౩-వ అధ్యాయమున నిట్లు చెప్పబడినది.

ఒకానొకప్పుడు మహాభాగ్యవతియగు అరుంధతి లోకహిత చింతతో భర్తయగు వసిష్ఠుని నమస్కరించి లోకమున నుత్తమమగు పుణ్యతీర్థ మెద్దియని ప్రశ్నించెను. వసిష్ఠు డనుగ్రహముతో శ్రీ వేంకటాచలమందలి తుంబుతీర్థమును కొనియాడి యా తీర్థమందు తప మాచరించుట కనుమతించి యామెను పంపెను. ఆమెయు వేంకటాద్రికేగి స్వామిపుష్కరిణి, పాపనాశనము, మొదలగు తీర్థములందు స్నానముచేసి శ్రీనివాసుని సేవించి తుంబుతీర్థమందు నిరాహారిణియై పండ్రెండు వత్సరంబులు తపంబుండెను. అరుంధతి తపంబునకు మెచ్చి పరమపురుషు డామె ననుగ్రహించుటకై యొకానొక ఫాల్గునమాస పూర్ణిమతిథియందు అపరాహ్ణ సమయమున సాక్షాత్కరించెను. అరుంధతియు భగవానుని ననేకవిధములుగ స్తుతించి తుంబుతీర్థమాహాత్మ్యము నుపదేశింపుమని ప్రార్థించెను. భగవానుడు తుంబుతీర్థమహిమను విస్తరించి చెప్పుచు నయ్యది సకలైశ్వర్యములను

వాంఛితములను ప్రసాదించుననియు ఈ తీర్థమాహాత్మ్యశ్రవణముచేకూడ స్నాన ఫలము కల్గుననియు యానతిచ్చెను. అచ్చట ప్రకృతమగు శ్లోకము లిట్లున్నవి.

‘ యే తుంబుతీర్థాభిషేకమాచరన్తి తదా తదా ।
తే నిష్పాపా మత్కృపయా లక్ష్మ్యాః పాత్రం న సంశయః ॥ ౫౩

ఫాల్గున్యాం పౌర్ణమాస్యాం తు ప్రత్యక్షదివసే మమ ।
స్నాస్యన్తి భక్తిమన్తో యే తేషాం శృణు ఫలోన్నతిమ్ ॥ ౫౪

యత్సర్వతీర్థస్నానేన తత్ఫలం భవతి ధ్రువమ్ ।
ఫల్గునీతీర్థమిత్యస్య నామ లోకే భవిష్యతి ॥ ౫౫

పతివ్రతానాం ముఖ్యా చ భవత్వం చ సుపుత్రిణీ ।
ఇతి సర్వం వరం దత్వాఽన్తర్దధే వేంకటేశ్వరః ॥ * * ౬౨

య ఇదం పఠతి ధ్యాయఞ్ఛృణుయాచ్చ సమాహితః ।
ఘోణతీర్థస్నానఫలం ప్రాప్నోతి హి న సంశయః ॥ ’ ౬౩

మరియు తుంబురుడను గంధర్వునకు శాపవిమోక్షము కలిగిన చరిత్రము స్కాన్ద పురాణ షోడశాధ్యాయ మందిట్లు చెప్పబడినది.

పూర్వ మొకప్పుడు గార్గ్యుడను మహాసీయుడు దేవలుని సమీపించి ఘోణతీర్థమాహాత్మ్యమును యెరిగించ గోరెను. అంతట దేవలు డాచరిత్రము నిట్లని చెప్పెను. ఒకప్పుడు తుంబురుడను గంధర్వుడు తన భార్యకు తనతో కూడి మాఘస్నానముచేసి భగవదారాధనముచేయుమని యుపదేశింప నాయమ శీతవాతములకు భీతిజెంది యట్లు చేయనొల్లక పోయెను. భర్త కోపించి

‘ వేంకటాద్రౌ మహాపుణ్యే సర్వపాతకనాశనే ।
ఘోణతీర్థసమీపే చ పిప్పలద్రుమకోటరే ।
తత్రత్వాం బురహితే మూఢే మండూకా భవ కేవలమ్ ॥ ’ ౫౩

అనుసట్లు యామెను ‘ ఘోణతీర్థ సమీపమందలి రావిచెట్టు తొర్రలో మండూకమవై జన్మింపు ’ మని శపించెను. ఆమె భర్త ననునయము సేయగా కరుణించి శాపాన్తమునుగూడ నిట్లు చెప్పెను. ‘ అగస్త్యమహాహిం తీర్థ యాత్రసేయుచు ఘోణతీర్థమున స్నానముచేసి పిప్పలవృక్షమూలమున ఘోణ

తీర్థమాహాత్మ్యమును చెప్పగా వినిననాడు నీకు శాపాన్తమగు 'నని చెప్పెను. శాపదోషముచే యీ యమ యట్లే మండూకమై జన్మించెను. కొంతకాలమునకు అగస్త్యముని యాగమనము తీర్థమాహాత్మ్య కథనము శ్రవణము జరిగి మండూకము గంధర్వస్త్రీ యాయెను. తన శాప శాపాన్తవృత్తాంతముల నగస్త్యున కాయమ నివేదింప నాత డాయమకు పతివ్రతా ధర్మములను విస్తరించి యుపదేశింపుచు నికమీద నీవట్టి అతిక్రమము చేయరాదని చెప్పిపుచ్చెను.

మరియు ఘోణతీర్థమాహాత్మ్యము వసిష్ఠ చతుర్ముఖ సంవాద రూపముగ బ్రహ్మోత్తరఖండమందలి పంచాశాధ్యాయమం దిట్లు వర్ణింపబడినది.

ఒకప్పుడు వసిష్ఠుడు తనకు రాజపౌరోహిత్యమువలన సంభావితమగు పాతకమును మనసున చింతించియు తన యాశ్రితుడగు సర్వాబద్ధుడను బ్రాహ్మణుని పాపమోక్షము చింతించియు బ్రహ్మలోకమున దేవతలందరుకూడిన సదస్సున చతుర్ముఖుని సంబోధించి తనకు పరిహారము నుపదేశింపుమని వేడెను. బ్రహ్మయు విచారించి ఆ యా పాపములకు ధర్మశాస్త్రములందు ప్రాయశ్చిత్తములు నిర్ణయింపబడిన వివరమును చెప్పగా తమ పాపము లట్టి సాధారణప్రాయశ్చిత్తములచే యపనోద్యములు కాజాలవనియు విశేషప్రాయశ్చిత్తములను విధించుమనియు మరల వేడుకొనెను. అందుకు ధ్యానయోగముచే విచారించి,

'తస్య వేంకటశైలస్య మధ్యే ఘోణమితి స్మృతమ్ ।
ఏకం తీర్థం పవిత్రం వై తత్ర స్నానతశ్శుచిస్సదా ॥ ౩౨
మీనసంస్థే సవితరి పూర్ణిమాస్యాం మహాతిథౌ ।
ఘోణస్నానేన సర్వాణి నశ్యన్తి దురితాని హి ।
త్వదాశ్రితస్త్వం చ తత్ర గత్వా వేంకటభూధరే ॥' ౩౩

అనునట్లు ఘోణతీర్థస్నానముజేసి పాపవిముక్తులరు కండని చెప్పెను. వారట్లు చేసి పాపనివృత్తిజెందిరి. వసిష్ఠుడు భగవానుని స్తుతింప తన నాశ్రయించిన సర్వాబద్ధుని పాపములుపోయి నేటినుంచి యాతడు సర్వసిద్ధుడై సదాచారసంపన్నుడు సర్వసంపత్సమన్వితుడు నగునట్లనుగ్రహించిన చందములు తీర్థమాహాత్మ్యమును విస్తరించి భగవాను డుపదేశించెను. అందలి ప్రస్తుతశ్లోకము లివి,

'కలౌ తు భారతే వర్షే మానుషం జన్మదుర్లభమ్ ।
తతో వేంకటయాత్రా తు దుర్లభా సుకృతం వినా ॥ ౯౩

తతోఽప్యస్మిన్ దినే పుణ్యే తీర్థే తుంబురునామకే ।
స్నానం దానం చ లబ్ధం చేత్తే కృతార్థా న సంశయః ॥ ' ౯౪

మరియు నీ తీర్థమందు తుంబురుడు తపస్సిద్ధినొందుటచే నీ తీర్థమున కాతనివెనుక నీపేరు కల్గినదనియు నిచ్చట చెప్పబడియున్నది. అచ్చటి శ్లోకమిది.

'మా ముద్దిశ్య తప స్తప్త్వా తుంబురుర్భగవానిహ ।
తీర్థస్య స్వస్య నామ్నైవ ఖ్యాతిం ప్రార్థితవానభూత్ ॥ '

మరియు తుంబురుడు తపస్సు చేయుటయు తదుపరి ఫలములలో నీ తీర్థమున కాతనిపేరిట వ్యవహారమునకు కారణమును అదే పురాణమున ఏకపంచాశాధ్యాయమున నిట్లున్నది.

ఒకప్పుడు తుంబురుడు నారదుడు నను నిరువురు బ్రహ్మవిత్తములు భగవన్నామమును పాడుకొనుచు నాకాశమున దిరుగుచుండిరి. నారదుడు తుంబురునిజూచి తుంబురునిచేతనున్న విచిత్రమగు వీణను క్రొత్తదిగా నెరిగి దాని యుదంతము నడుగ తుంబురుడు బదులుచెప్పుచు నది క్రొత్తదియే యనియు దానిని సమీపమున ప్రాచీన బర్హిషునిసభ యందాతనిని స్తుతింపగా తన కద్దాని నాతడు బహూకరించెననియు చెప్పెను. నారదుడు కోపించి నరుని స్తుతియించెడి స్నేహితుడు తనకు అనిష్టుడని చెప్పుచు తుంబురుని నాకాశయాన శక్తి నశించి తలక్రిందుగ భూమియందు పడునట్లు శపించెను. తుంబురు డట్లు శాపహతుడై క్రిందబడుచు అదృష్టవశమున వేంకటాచలమండలి ఘోణతీర్థ పరిసరముల బడెను. ధ్యాననిష్ఠుడై తానుపడిన ప్రదేశమును వేంకటాచలమని గుర్తించి శ్రీనివాసుడు రక్షించుగాక యని యాతనినే ధ్యానించెను. తీర్థమందు స్నానముజేసి నిశ్చలుడై భగవంతుని ధ్యానించుచుండ నొక్క ఫాల్గున మాస పూర్ణిమతిథియందు సమస్తపరిషత్పరివారయుతుడగు శ్రీనాథు డక్కడ యావిర్భవించి తుంబురునకు సేవ నొసంగి యచ్చటివారలందరును తీర్థమందు స్నానముసేయుడని యాజ్ఞాపింప వారట్లుచేసి కృతకృత్యులైరి. తుంబురుడును తనపేరిట తీర్థమునకు వ్యవహారము కల్గునట్లనుగ్రహింపుమని వేడగా భగవానుడట్లనుగ్రహించెనని చెప్పబడినది.

'భగవన్మమ నామ్నైవ తీర్థమేతత్ప్రసిద్ధ్యతు ।
తథాస్త్విత్యుక్తవాన్ విష్ణుస్తుంబురుం పునరబ్రవీత్ ॥' ౫౨

(4) ఆకాశగంగా మాహాత్మ్యము :—

'అగ్నివాహస్థితే భానౌ చిత్రానక్షత్రసంయుతే ।
పూర్ణిమాఖ్యే తిథౌ పుణ్యే ప్రాతః కాలే తథైవ చ ।
ఆకాశగంగా సలిలే స్నాతో మోక్షమవాప్నుయాత్ ॥' ౬౯

మేషమాసమందలి పూర్ణిమాతిథియందు ప్రాతఃకాలమున నాకాశగంగా తీర్థమందు స్నానముచేయుట మోక్షప్రదమని వారాహపురాణ ద్వితీయభాగమందు ప్రథమాధ్యాయమున చెప్పబడినది.

మరియు అంజనాదేవి పుత్రార్థినియై యాకాశగంగా తీరమున తపంబొనరించి హనుమానుని గనిన చరిత్రము స్కాన్దపురాణ ప్రథమద్వితీయాధ్యాయములలో చెప్పబడినది. అచ్చటి కథ యిది.

పుత్రసంతతిలేని యంజనాదేవి పూర్వమొకప్పుడు మతంగముని దృష్టికి గోచరయై యా మహర్షిచే యుద్బోధింపబడి వేంకటాచలమందలి యాకాశగంగయందు వాయునుద్దేశించి తపం బాచరించి వాయుదేవుని యనుగ్రహము వలన నాంజనేయుడను పుత్రుని గనెను. అచ్చటి తీర్థమహిమను చెప్పెడి వ్యాసభగవానుని సూక్తు లిట్లున్నవి.

'వేంకటాద్రేః సమం తీర్థం బ్రహ్మాండేనాస్తి కించ న ।
తత్రాప్యత్యన్త ముఖ్యా వై స్వామిపుష్కరిణీ శుభా ॥ ౬
తతోఽధికమిదం తీర్థం ప్రత్యక్షదివసే తవ ।
స్నానార్థం యే సమాయాన్తి చిత్రా ఋక్ష సమన్వితే ॥ ౭
మేషం పూషణి సంప్రాప్తే పూర్ణిమాఖ్యే శుభే దినే ।
శృణు తేషాం ఫలం దేవి వక్ష్యామి తవ సువ్రతే ॥ ౮
గంగాదిసర్వతీర్థేషు ద్వాదశాబ్దం వరాననే ।
యత్ఫలం విద్యతే దేవి తత్ఫలం భవతి ధ్రువమ్ ॥' ౯

— 2-వ అధ్యాయము.

మరియు రామానుజుడను నొక్క వైఖానసుడు ఆకాశగంగా తీరమున ఘోర తపమాచరించి సిద్ధుడై భగవదనుగ్రహము నొందెనను చరిత్రము స్కందపురాణమున పదునొకండవ యధ్యాయమున నున్నది. అందలి తీర్థమహిమానువర్ణనముగల శ్లోకము లిట్లున్నవి.

‘ మేషసంక్రమణే భానోశ్చిత్రానక్షత్రసంయుతే ।
పౌర్ణమాస్యాం చ గంగాయాం స్నానం కుర్వన్తి యే జనాః ।
తే యాన్తి పరమం ధామ పునరావృత్తివర్జితమ్ ॥ ’ ౩౨

మరియు పుణ్యశీలచరిత్రవర్ణనవ్యాజమున నారద సనత్కుమారసంవాదమునందు ఆకాశగంగామహాత్మ్యము పై పురాణమున ద్వాదశాధ్యాయమున నిట్లు చెప్పబడినది.

పూర్వము గోదావరీతీరమందు పుణ్యశీలుడను నొక బ్రాహ్మణుడు సదాచార నిరతుడై కాలక్షేపము జేసికొనుచుండెను. అతని తండ్రికి ప్రత్యాబ్దికశ్రాద్ధదినము తటస్థించిన నొక్కనాడు యాదృచ్ఛికముగ తన కతిథిగవచ్చిన నొక్క వేదవేదాంగపారంగతుడగు విప్రవర్యుని నిమంత్రణమునకు సంకల్పించి యథావిధిగ శ్రాద్ధముజేసెను. ఇట్లు కొంతకాలము గడచినంతట క్రమక్రమముగా పుణ్యశీలుని శరీరావయవములందు వైరూప్యమేర్పడి యాతని ముఖము గార్దభముఖముగ మారెను. ఆ బ్రాహ్మణు డందులకు దుఃఖించినవాడై యగస్త్యుని శరణుజొచ్చి తనకట్టి వైరూప్యము కల్గుటకు గత మెరింగించి పరిహారమునుజెప్పి రక్షింపుమని వేడెను. అగస్త్యుడు జ్ఞానయోగముచే కారణమరసి యాతడు శ్రాద్ధమందు వంధ్యాపతి (గొడ్రాలి పెనిమిటి)ని నిమంత్రణముజేసిన దోషముచే రాసభ ముఖము కలిగినట్లుచెప్పి యందుకు పరిహార మాకాశగంగా తీర్థస్నానముచే కల్గునని యుపదేశింప నాతడట్లుచేసి దోషనివృత్తి నందెనని చెప్పబడినది. అచ్చటి విశేషార్థముగల శ్లోకము లిట్లున్నవి.

‘ శుభకర్మణి వా విప్ర పైతృకే వాపి కర్మణి ।
వంధ్యాపతిం మహాపాపం కదాచిన్న నిమన్త్రయేత్ ॥ ౪౦
వంధ్యాపతిం మహాక్రూరం వృషలీపతిమేవ వా ।
శ్రేయస్కామీ తు విప్రేన్ద్ర శ్రాద్ధే తు న నిమన్త్రయేత్ ॥ ౪౧

వేదశాస్త్రాదియుక్తోఽపి కులీనః కర్మఠోఽపి వా ।
వంధ్యాభర్తా ద్విజశ్రేష్ఠ శ్రాద్ధే త్యాజ్యః కథం చ న ॥ ౪౨
జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞేషు జపేషు చ తపస్సు చ ।
సమర్థోపి ద్విజశ్రేష్ఠ శ్రాద్ధే వంధ్యాపతిం త్యజేత్ ॥ ౪౩
అలబ్ధే తు ద్విజే పాత్రే తంతుమాత్రోపజీవినమ్ ।
పుత్రవంతం సదాచారం శ్రాద్ధార్థం తు నిమన్త్రయేత్ ॥' ౪౪

(౫) పాండవతీర్థ మాహాత్మ్యము :—

'వృషభస్థే రవౌ రాధే ద్వాదశ్యాం రవివాసరే ।
శుక్లే వాప్యథవా కృష్ణే పక్షే భౌమసమన్వితే ॥ ౭౦
తీర్థే పాండవనామ్న్యత్ర సంగవే స్నాతి యో నరః ।
నేహ దుఃఖమవాప్నోతి పరత్ర సుఖమశ్నుతే ॥ ౭౧

— వారాహ. 2-వ భాగ, 1-వ అధ్యాయము.

వైశాఖమాసమందు (వృషభమాసమందు) భానువారముతో కూడిన ద్వాదశియందుగాని మంగళవారముతో జేరిన శుక్ల కృష్ణపక్షములయందే ద్వాదశి యందుగాని పాండుతీర్థమందు స్నానముచేయువారల కైహికాముష్మికములు సిద్ధించునని చెప్పబడినది.

మరియు పాండవు లొకప్పుడు శ్రీకృష్ణపరమాత్మచే యుపదేశమంది వేంకటాద్రికేగి మూడు వత్సరములు పాండుతీర్థమందు తపంబునేసి యుద్ధమందు జయమందుటచే యీ తీర్థమునకీ పేరు కల్గినదని వారాహపురాణ ప్రథమ భాగమున నలువదవ యధ్యాయమందున్నది.

మరియు పాండవులు భారతయుద్ధానంతరము జ్ఞాతివధచే కలిగిన పాప నివృత్తికై యీ తీర్థమందు స్నానముచేసి పాపరహితులైన కారణమున నీ తీర్థమునకు పాండుతీర్థము లేక పాండవతీర్థమనుపేరు కలిగినట్లును అట్టి పాపములను నశింపజేయగల్గినశక్తి యీ తీర్థమునకున్నట్లును పద్మపురాణ ద్వాత్రింశాధ్యాయమందు చెప్పబడినది. అందు ముఖ్యములగు శ్లోకము లిట్లున్నవి.

'పురా జ్ఞాతివధం కృత్వా పాండవాశ్చండవిక్రమాః ।
సమేత్య యత్ర తత్పాపనుత్తయే దీనమానసాః ॥ ౪౫

కాలీయవ్యాలకాలేన వాసుదేవేన బోధితాః ।
సంపూర్ణమానసాశ్చక్రురాప్లవం నిరుపప్లవాః ॥ ౪౬

మలప్రధ్వంసినీం మాయాం మహిషాసురమర్దినీమ్ ।
సంపూజ్య సంస్తూయతేఽపి శ్రీనివాసమధోక్షజమ్ ॥ ౪౭

అతీంద్రియం సమభ్యర్చ్య స్వామిపుష్కరిణీతటే ।
నిరేనసః శుద్ధధియో యయుస్తస్మాద్యథాగతమ్ ॥ ౪౮

విధిజ్ఞా విమలప్రజ్ఞా నానాజ్ఞానవిలాసినః ।
అమూముశన్తి సరితం తీర్థం పాండవమిత్యతః ॥' ౪౯

6. పాపనాశనతీర్థ మాహాత్మ్యము :—

'శుక్లే పక్షేఽథవా కృష్ణే యాఽర్కవారేణ సప్తమీ ।
యుక్తా పుష్యర్క్షసంయుక్తా హస్తర్క్షేణ యుతాపి వా ॥ ౨౨

తస్యాం తిథౌ మహాభాగే పాపనాశనసంజ్ఞితే ।
తీర్థే యః స్నాతి నియమాద్భూధరేన్ద్రస్య మస్తకే ।
కోటిజన్మార్జితైః పాపైర్ముచ్యతే స నరోత్తమః ॥' 23

ఇట్లే, 'ఆశ్వినే శుక్లపక్షే తు భానువారేణ సప్తమీ ।
యో(పూ)ర్వోత్తరాషాఢయా యుక్తా తస్యాం పాపవినాశనే ॥ ౨౪

ప్రాప్తాయాముత్తరాభాద్రాం ద్వాదశ్యాం వా సమాగమః ।
తదా పాపవినాశాఖ్యే స్నాతుర్ముక్తిర్భవిష్యతి ॥' ౨౫

— బ్రహ్మపురాణము 4-వ అధ్యాయము.

ఆశ్వయుజమాస శుక్లపక్షమందు భానువాసరముతో కూడిన సప్తమితిథియందు గాని, పూర్వోత్తరాషాఢలతో చేరిన శుక్ల ద్వాదశియందుగాని, శుక్లపక్ష కృష్ణపక్షములయందు యెందుగాని భానువాసరము కూడిన సప్తమియందు పాపవినాశనతీర్థస్నానము ప్రశంసించబడినది.

పాపనాశనతీర్థ మాహాత్మ్యమును దృఢమతీ యను శూద్రుని కథచే స్కాందపురాణ నవమాధ్యాయమందిట్లు చెప్పబడినది.

హిమవద్గిరి సమీపమున బ్రహ్మాశ్రమమను నొక యాశ్రమముండెను. అచ్చట నొకనాడు దృఢమతియను చతుర్థకులజుడువచ్చి తన కాశ్రమమును, ఆశ్రమస్థులను జూచినంతట తపంబు సేయవలయుననియు, యజ్ఞము చేయవలయుననియు ఆశకల్గినదనియు తన్ననుగ్రహింపుమనియు కులపతియగు సుమతి యను మునిని కోరెను. ముని యందు కంగీకరింపనంత నాతడు మున్యాశ్రమ సమీపమునకు సమీపమున నొక పర్ణశాలను నిర్మించుకొని నియమముతో తపంబాచరించుచుండెను.

ఇట్లుండ కొన్ని దినములకు సుమతియను బ్రాహ్మణుడా దృఢమతినిజూడ గోరి యాతని కుటీరమున కేగి వానిచే సత్కరింపబడి యాతనియందు ప్రీతికలవాడై అప్పటినుండి తరుచుగ నతని జూడబోవుచుండెను. ఈ యవకాశమును గని యా దృఢమతి యా బ్రాహ్మణునుండి హవ్యకవ్య కర్మముల ధర్మసూత్రములను ప్రశ్నప్రతివచనపూర్వకముగ నుపదేశము నందెను. కాలవశమున నా బ్రాహ్మణుడు కాలధర్మమునంది అయాజ్యయజన దోషమువలన నరకమునబడి యనేక కాలము నరకయాతనల ననుభవించి యావల స్థావరజన్మమును క్రమముగ గార్దభము, విట్టు, వరాహము, సారమేయము, కాకము జన్మములనెత్తి యావల చండాలుడై పుట్టి శూద్రుడై వైశ్యుడై క్షత్రియుడై కడపట బ్రాహ్మణుడుగ ఉపనీతుడై స్వాశ్రమధర్మముల నాచరించుచు కొలది కాలము కడచినంతట నొక్కనాడు బయట సంచరించుచుండగా నాతని నొక బ్రహ్మరక్షస్సు పట్టెను. ఆరాక్షసునిచే పీడింపబడెడి బ్రాహ్మణకుమారుడు దుఃఖించుచుండగా తండ్రి చూచి విచారపడి యాతని బిలచికొని శివాశ్రమమున తపం బొనరించెడి యగస్త్యముని యాశ్రమమునకు దోడ్కొనిపోయి తనపుత్రుని రాక్షసబాధనుండి విడిపింపుమని వేడెను. అగస్త్యుడు ధ్యానముననుండి యందుకు గతం బెరిగి యాతడు అయాజ్యయజన దోషముచే నీ గతికి పాల్పడెనని చెప్పి శ్రీ వేంకటాచలమందలి పాపవినాశనతీర్థమున స్నానము చేయించినచో పాపనివృత్తియగునని యుపదేశింప నాతడట్లుచేసి పాపనివృత్తిపూర్వకముగ సద్గతి జెందెను. ఆతని వలన ధర్మములను వినినట్టి దృఢమమతియు అనధికృతాధికారము నవలంబించిన పాపమున ననేకపాపయోనులయందు పుట్టి పుట్టి యొక్కనాటికి గృధ్ర జన్మము

నెత్తియుండి శ్రీ వేంకటాచలమండలి పాపవినాశనతీర్థమున మునిగి యందలి యుదకమును ద్రావి ముక్తిజెందెను. అచ్చటి ముఖ్యశ్లోకము లిట్లుకలవు.

'వర్తతే దైవతైస్సేవ్యః పావనో వేంకటాచలః ।
తస్యోపరి మహాతీర్థం నామ్నా పాపవినాశనమ్ ॥ ౭౯
అస్తి పుణ్యం ప్రసిద్ధం చ మహాపాతకనాశనమ్ ।
భూతప్రేతపిశాచానాం భేతాలబ్రహ్మరక్షసామ్ ॥ ౭౭
మహతాం చైవ రోగానాం తీర్థం తన్నాశకం స్మృతమ్ । ** ౭౮
పాపానాం నాశనాద్విప్రాః పాపనాశాభిధం హి తత్ ॥' ౮౧

— స్కందపురాణము ౧_వ అధ్యాయము.

మరియు భద్రమతియను బ్రాహ్మణుడు పాపవినాశనతీర్థ తీరమున భూమి దానముచేసి సద్గతి నొందిన చరిత్రము స్కన్దపురాణమున దశమాధ్యాయమందు చెప్పబడినది. ఆకథ ఇది.

పూర్వకాలమున వేదవేదాంగ పారంగతుడగు-భద్రమతియను బ్రాహ్మణు డుండెను. ఆయనకు కృతా, సింధు, యశోవతి, కామినీ, మాలినీ, శోభ యను నార్వురు భార్యలును వారలయందు రెండు నూరులు పుత్రులును కల్గిరి. ఆ బ్రాహ్మణుడు దారిద్ర్యముచే బాధపడుచుండెడివాడు. ఒకప్పుడు కామిని యను భార్య యాతని నోదార్చుచు పూర్వమొకప్పుడు తన తండ్రి దారిద్ర్య దుఃఖముతోనుండి శ్రీ వేంకటాచలమున భూమిదాన మహిమనువిని భూమిదానముచేసి సకలైశ్వర్యముల ననుభవించిన యుదంతమును చెప్పి భర్త నట్లే చేసి సుఖింపుమని కోరెను. అందు కాతడు సంతోషించి వేంకటాచల యాత్ర కుపక్రమించి దారపుత్రులతో కలసి సుశాలియను నగరమును జేరెను. అచ్చట సుఘోషుడను నొక సంపన్న బ్రాహ్మణగృహస్థుని సమీపించి యాతనికి భూమిదానఫలమును చెప్పి తన కొక పంచహస్తప్రమాణముగల భూమిని దాన మిమ్మని యడిగెను. ఆ బ్రాహ్మణుడును సత్పాత్రలాభతుష్టిచే యాతని నాద రించి యాతడు కోరిన భూమిని దానమిచ్చెను. అట్లు ప్రతిగ్రహముజేసిన భూమిని సంతోషముతో నప్పుడే యింకొక సత్పాత్రమును వెదకి భద్రమతియు దానముచేయసంకల్పించి ఇట్లు మార్గమధ్యమును నడచి వేంకటాద్రికేగి శ్రీని

వాసుని దర్శించి పుణ్యతీర్థములన్నిటియందును స్నానముచేసి పాపవినాశనతీర్థమందు స్నానముచేసి భూమి దానముచేసెను. అప్పుడే భూమిదానమహిమ వలన శ్రీనివాసుడు భద్రమతి కక్కడనే సాక్షాత్కరించి యనుగ్రహించెను. ఆ ప్రకారమిది.

> ' తాత తుష్టోఽస్మి భద్రం తే స్తోత్రేణ మహతా ద్విజ ।
> సర్వభోగసమాయుక్తః పుత్రపౌత్రాదిభిర్యుతః ॥ ౧౨
> ఇహ లోకే సుఖం ప్రాప్య దేహాన్తే ముక్తిమాప్నుహి ।' ౧౩

(7) దేవతీర్థమాహాత్మ్యము:—

> ' మద్దివ్యాలయవాయవ్యశిఖరే గిరిగహ్వరే ।
> దేవతీర్థమితిఖ్యాతం తటాకమతిశోభనమ్ ॥ ౭౫
> తస్మిన్ పుణ్యతమే దేవి స్నానకాలం వదామి తే ।
> గురుపుష్యే వ్యతీపాతే సోమశ్రవణకే తథా ॥ ౭౬
> దినేష్వేతేషు యస్స్నాతి తస్య పుణ్యఫలం శృణు ।
> యాని కానీహ పాపాని జ్ఞానాజ్ఞానకృతాని చ ॥ ౭౭
> తాని సర్వాణి నశ్యన్తి దేవతీర్థేఽతిపావనే ।
> పుణ్యాన్యపి చ వర్ధన్తే దేవతీర్థనిమజ్జనాత్ ॥ ౭౮
> దీర్ఘమాయురవాప్నోతి పుత్రపౌత్రైః సమన్వితః ।
> అన్తే స్వర్గం సమాసాద్య విష్ణులోకే మహీయతే ॥' ౭౯

(వారాహ. ౨-వ భాగ. ౧-వ అధ్యాయము.)

ఈ తీర్థమునందు పుష్యమీ నక్షత్రముతో జేరిన గురువారము వ్యతీపాతయోగము శ్రవణ నక్షత్రముతో గూడిన సోమవారము స్నానమునకు ప్రశస్తములు. ఈ తీర్థమునందు స్నానముచేయువారలకైహికాముష్మికములు సిద్ధించునని తెలియునది.

ఇట్లు స్వామిపుష్కరిణి, కుమారధారిక, తుంబురుతీర్థము, ఆకాశగంగ, పాండవతీర్థము, పాపవినాశనము, దేవతీర్థమునను నేడుపుణ్యతీర్థముల చరిత్రము శ్రీ వేంకటాచలమాహాత్మ్యగ్రంథము రీతిని ఈ వ్యాసమునందు సంగ్రహింపబడినది.

(8) కృష్ణతీర్థము, (రామకృష్ణతీర్థము):—

'కృష్ణనామా మునిః పూర్వం వేంకటాహ్వయభూధరే।
అవ ర్తత తపః కుర్వన్ విష్ణుం ధ్యాయన్ సమాహితః॥ ౪

తత్ర సంకల్పయామాస స్నానార్థం తీర్థముత్తమమ్।
తత్ర స్నాత్వా సకృన్మర్త్యః కృతఘ్నోఽపి విముచ్యతే॥' ౫

రామకృష్ణుడను పేరుగలయొక్క మహర్షి పూర్వకాలమందు వేంకటాద్రియందు ఘోరమగు తపంబాచరించెను. ఆతడు ఉండినచోటుననే చలింపక అనేక నూర్ల సంవత్సరములకాలము తపంబుసేయుచుండ బహుకాలమునకు ఆతనిపైన గొప్ప పుట్ట పట్టి స్వరూపము తెలియకుండ కప్పివైచెను. మహర్షియు తనపైన పుట్టపెరిగిన విషయము కూడ తెలియకనే పుట్టయందుండి తపస్సు చేయుచునే యుండెను. తాపసులకు సహజ వైరియగు దేవేంద్రుడు ముని తపస్సును విఘ్నపరచుటకై తనయనుచరులగు మేఘముల నాజ్ఞాపించి గొప్ప వర్షమును వర్షింపజేసెను. ఆ వర్షమునకు భీతిల్లెందక మహర్షి తపోనిష్ఠయందే మగ్నుడై యుండెను. ఆ వర్షపాతము చాలదనినట్లు దేవేంద్రుడా పుట్టపై పిడుగు పడునట్లు చేయగా ఆయశనిపాతముచే బ్రహ్మాండము నంతయు బధిరముచేయు గొప్పధ్వనితో వల్మీకము పగిలెను. ఆ ధ్వనినుండియే

'తదా ప్రాదురభూద్దేవః శంఖచక్రగదాధరః।
వినతానన్దనారూఢో వనమాలావిభూషితః॥' ౧౭

అనునట్లు శంఖచక్రగదాపాణియు వనమాలావిభూషితుడునై శ్రీ శ్రీనివాస మహాప్రభువు గరుడవాహనారూఢుడై రామకృష్ణునియెదుట నావిర్భవించెను. మునియందనుగ్రహించి ముందు చెప్పబడిన రీతిని తపశ్చర్యాకాలమందు స్నానుష్ఠానమునకై మునిచే నిర్మించికొనబడిన సమీపవర్తియగు సరస్సును చూచి 'ఓ రామకృష్ణా! ఇచ్చట నేనావిర్భవించి నీకుదర్శనమిచ్చిన శుభదివసమందీ తీర్థమందెవ్వరు స్నానమాచరింతురో వారల కధికమగు ఫలము కల్గును' అని వరమిచ్చియు భగవదావిర్భావకాలమును కూడ జ్ఞాపకపరచియు యంతర్హితుడాయెను. అచ్చటి భగవద్వాక్యము లిట్లున్నవి.

‘ తపోనిధే రామకృష్ణ సర్వశాస్త్రార్థపారగ ।
మదావిర్భావదివసే యస్స్నాతి మనుజోత్తమః ॥ ౧౮
తస్య పుణ్యఫలం వక్తుం శేషేణాపి న శక్యతే ।
మకరస్థే రవౌ విప్ర పౌర్ణమాస్యాం మహాతిథౌ ॥ ౧౯
పుష్యనక్షత్రయుక్తాయాం స్నానకాలో విధీయతే ।
తద్దినే స్నాతి యో మర్త్యః కృష్ణతీర్థే మహామతిః ॥ ౨౦
సర్వపాపవినిర్ముక్తః సర్వాన్ కామాన్ లభేత సః ।
మదావిర్భావదివసే కృష్ణతీర్థజలే శుభే ॥ ౨౧
‘ స్నాతుం తత్ర సమాయాన్తి సర్వపాపవిశుద్ధయే ।
దేవా మనుష్యాస్సర్వే చ దిక్పాలాశ్చ మహౌజసః ॥ ౨౨
ఏతే సర్వే మహాత్మానః కోటిసూర్యసమప్రభాః ।
తే సర్వే కృష్ణతీర్థేఽస్మిన్ స్నానాత్పూతా భవన్తి హి ॥ ౨౩
త్వన్నామ్నేదం మహాతీర్థం లోకే ప్రఖ్యాతిమేష్యతి ।
ఇత్యుక్త్వా శ్రీనివాసశ్చ తత్రైవాంతరధీయత ॥ ’ ౨౪

స్కాందపురాణము ౬-వ అధ్యాయము.

పై విషయమే బ్రహ్మపురాణ చతుర్థాధ్యాయ మందిట్లు చెప్పబడినది. అచ్చట రామకృష్ణముని తపశ్చర్యా ప్రస్తావము మాత్రము కానరాదు. ఐనను దాని నిచ్చట ననుసంధానము జేసికొనవలయును.

‘ మకరస్థే రవౌ రాజన్ పౌర్ణమాస్యాం మహాతిథౌ ।
పుష్యనక్షత్రయుక్తాయాం స్నానకాలో విధీయతే ॥ ౧౨
తద్దినే స్నాతి యో మర్త్యః కృష్ణతీర్థే మహామతిః ।
సర్వపాపవినిర్ముక్తః సర్వాన్ కామాన్ లభేత సః ॥ ’ ౧౩

స్కాందపురాణమందలి పదునేడవయధ్యాయమందు చెప్పబడినరీతిని

‘ ముక్తిదాన్యత్ర షట్చైవ వేంకటాచలమూర్ధని ।
స్వామిపుష్కరిణీ చైవ వియద్గంగా తతః పరమ్ ॥ ౭

పశ్చాత్పాపవినాశం చ పాండుతీర్థమతః పరమ్।
కుమారధారికాతీర్థం తుంబోస్తీర్థమతః పరమ్॥'

క్రమముగ స్వామిపుష్కరిణి, ఆకాశగంగ, పాపవినాశనము, పాండవ తీర్థము, తుంబతీర్థములా రింటితో బాటు మరియొక తీర్థము 'కృష్ణతీర్థము' ను చేర్చి బ్రహ్మపురాణమందు యేడుతీర్థములును కృష్ణతీర్థమును విడచిపెట్టి దేవ తీర్థమునుచేర్చి వామనపురాణమందు యేడుతీర్థములును పరిగణించబడియున్నవి. పరమ ముఖ్యములగు నారుతీర్థములలో కృష్ణతీర్థము (రామకృష్ణతీర్థము) ను గాని దేవతీర్థమునుగాని దేనినైనను ఒక్కదానినిచేర్చి సప్తతీర్థములను నిర్ణ యించుకొనునది.

పై తీర్థములందు స్నానవిశేషకాలములనిట్లు సంగ్రహింపవచ్చును.

శ్రీ స్వామిపుష్కరిణి: — ధనుర్మాసమందలి శుక్లపక్ష ద్వాదశి నాటి అరుణోదయ సమయము.

కుమారధార :— కుంభమాసమందలి మఘానక్షత్ర యోగము గల పూర్ణిమదినము.

తుంబుతీర్థము :— మీనమాసమందలి ఉత్తరఫల్గునీ నక్షత్రయుక్త పూర్ణిమదినము.

ఆకాశగంగ: — మేషమాసమందలి చిత్రానక్షత్రయుక్త పూర్ణిమదినము.

పాపవినాశనము: — ఆశ్వయుజ మాసమం దుత్తరా భాద్రా నక్షత్రముతో గూడిన సప్తమీ ఆదివారదినమును ఉత్తరాభాద్రయుక్త ద్వాదశియు.

పాండవతీర్థము: — వృషభమాసమందలి రెండు పక్షములలోని మంగళ వారముతో కూడిన ద్వాదశిదినము.

స్కందపురాణము 17వ అధ్యాయము.

దేవతీర్థము :— పుష్యమీ నక్షత్రయుక్త గురువారము, వ్యతీపాతము, శ్రవణనక్షత్రముతో కూడిన సోమవారము.

వరాహపురాణము ౨వ భా. ౧వ అధ్యాయము,

రామకృష్ణతీర్థము: — మకరమాసమందలి పుష్యమినక్షత్రముతో కూడిన పూర్ణిమ దినము.

స్కందపురాణం ౮వ అధ్యాయము.

పై జెప్పిన యెనిమిది తీర్థములుగాక శ్రీవేంకటాచల మాహాత్మ్యము నందు ప్రశంసింపబడిన మరికొన్ని తీర్థములు కూడ కలవు. వానిలో కొన్నిటిని ఈ దిగువున వివరించెదను.

(9) వరాహతీర్థము (వరాహపుష్కరిణి):—

దూర్వాసాః —

'తీర్థానాముత్తమం తీర్థం స్వామిపుష్కరిణీ శుభా।
స్మర్తవ్యా సర్వతీర్థేషు గంగేవాఘాపహారిణీ॥ ౨

తస్యా వాయవ్యభాగే తు వారాహం తీర్థముత్తమమ్।
యదా హృతం కాశ్యపేన భూతలం బ్రహ్మణా తదా॥ ౩

సంస్తుతో భగవాన్ విష్ణుర్భూమ్యుద్ధరణమిచ్ఛతా।
తన్నాసాపుటసంభూతః కిటిః పోత్రీ మహాబలః॥ ౪

గత్వా రసాతలం హత్వా హిరణ్యాక్షం మహాబలమ్।
ఉజ్జహార క్షితిం దంష్ట్రాక్రోట్యా చ పురుషోత్తమః॥ ౫

తద్రూపం లోకరక్షార్థం స్థాపితం వేంకటాచలే।
స్వామిపుష్కరిణీతీరే బ్రహ్మణా పరమేష్ఠినా॥ ౬

జలాధివాసనం తస్య వాయవ్యేఽస్యాం చకార సః।
మనుజ్ఞాఽథ ప్రతిష్ఠాన్తే దేవర్షిపితృభిస్సహ॥ ౭

ఉవాచ వచనం చేదం సర్వలోకస్య పశ్యతః।
వరాహతీర్థనామ్నా చ భాగోఽయం ప్రథితో భవేత్॥ ౮

యోఽత్రాఽయాతి హరిం సోఽత్ర నాస్నాత్వైవాశుచిర్నమేత్।
వరాహదర్శనాత్పూర్వం శ్రీనివాసం నమేన్న చ॥ ౯

దర్శనాత్ప్రాగ్వరాహస్య శ్రీనివాసో న తృప్యతి।
ఇతి కృత్వా వ్యవస్థాం స పరమేష్ఠీ పితామహః॥ * * ౧౦

తస్మాత్పుణ్యతమం తీర్థం వాయవ్యాం దిశి సంస్థితమ్॥' ౧౩

బ్రహ్మపురాణము ౭-వ అధ్యాయము.

పూర్వకాల మందొకప్పుడు రాక్షసులచే భూమి యపహరింపబడి పాతాలమునకు కొనిపోబడగా బ్రహ్మచే స్తుతియింపబడిన శ్రీనాథుడు వరాహరూపము నవధరించి రసాతలమునకేగి దానవప్రభువగు హిరణ్యాక్షుని సంహరించి తన కోరలతో భూదేవిని పైకితెచ్చి పూర్వమువలె స్థాపించెను. ఆ యవసరము నల్లే శిలతో విగ్రహమును చేయించి చతుర్ముఖుడు లోకోజ్జీవనమునకై యీ వేంకటాద్రియందు స్వామి పుష్కరిణీ తీరమున శాస్త్రవిధి ననుసరించి ప్రతిష్ఠింప జేసెను. మహాప్రతిష్ఠకు అంగముగ యాచరింపబడెడి జలాధివాస సంస్కారమును స్వామిపుష్కరిణీ తీరమునందు వాయవ్యభాగమున చేయించెను. జలాధివాసము చేయబడిన పవిత్రోదకములందు బ్రహ్మయు దేవర్షి పితృగణములతో కూడినవాడై స్నానముచేసెను. ఈ సంభవమును శాశ్వతముగ జ్ఞాపకపరచి కొనుటకై శ్రీవరాహునికి జలాధివాసముజేసిన స్వామిపుష్కరిణి వాయవ్య భాగమునకు వారాహతీర్థమను వ్యవహారము ప్రసిద్ధమగునట్లు వరమిచ్చి వేంకటాచలయాత్రకు పోయెడి జనులందరును ముందుగా వరాహపుష్కరిణి యందు స్నానము చేయక పవిత్రులుకాజాలరనియు శ్రీనివాసునికంటె ముందుగ వరాహస్వామిని దర్శనము చేయవలయుననియు శాసించెను. కాగా స్వామిపుష్కరిణి వరాహపుష్కరిణి (వరాహతీర్థము) యను రెండును వేరు వేరుగా తెలియక ఒకే కొలనుగా నున్నది. అఖండముగనున్న నీ కొలనులో వరాహదేవుని సన్నిధి యెదురుగనుండు సుమారు సగభాగము వరాహపుష్కరిణి యనియు దీనికి దక్షిణ భాగము స్వామిపుష్కరిణి యనియు తెలియదగినది. ఈ రెండును ప్రత్యేకముగ గూడ నుండి యుండిన వనుటకు గ్రంథాధారములేదు గాని రెంటికిని మధ్య ఒక కట్టయుండినట్లు తెలియుచున్నది. ఇదియునుగాక ప్రతిసంవత్సరము జరిగెడి శ్రీ శ్రీనివాసుని బ్రహ్మోత్సవములో కడపటి దినమగు అవభృథస్నాన దినమందు శ్రీ శ్రీనివాసమూర్తికి అలంకార తిరుమంజనము విశేషించి శ్రీవరాహుని మహామంటపమునందును చక్రస్నానము శ్రీవరాహపుష్కరిణి యందును జరుగుట యాచారమైయున్నది.

(10) అస్థిసరోవరతీర్థమాహాత్మ్యము: — (అస్థికూటము — అస్థితీర్థము)

తొండమానుచక్రవర్తి శ్రీనివాసుని యంతరంగభక్తుడై భగవానునకు

ప్రాకారగోపురాది కైంకర్యములజేసి రాజ్యపరిపాలనము చేయుచుండెను. ఆ కాలములో వీరశర్మయను బ్రాహ్మణుడు మార్గమందలి తీర్థయాత్రలజేయుచు గంగాస్నానమునకు బోవుచుండెను. తనతో తీర్థయాత్రకు అనుగమించెడి భార్య గర్భవతియై గర్భభారమధికముకాగా యీయమ తనతో రాజాలదని తలచి సాయమునకై రాజగు తొండమానుని జూడ నాతడు రాజు కడకేగి రాజుచే ప్రతినందితుడై ‘ఓరాజా! నేను సామశాఖాధ్యయన పరుడనగు వాసిష్ఠ వంశీయుడగు వీరశర్మయను బ్రాహ్మణుడను. ఈ యమ నాసహధర్మచారిణి. లక్ష్మియను పేరుగలది. నేను గంగాస్నానమునకై బయలుదేరితిమి. ఈ యమ గర్భవతియైనందున మార్గ శ్రమాదులకు ఓర్చి నాతో ప్రయాణము సాగింపజాలదు. నేను తీర్థయాత్రను నిర్విఘ్నముగ పూర్తి చేయవలసియున్నది. నేను నాయాత్ర పూర్తికావించుకుని మరలి వచ్చునంతదనుక నీయమ నీ యాశ్రయమున నుండగలదు. ఈమెకు వలయు నన్నపానాదులకు నీవు తగువసతిని కల్పించి కాపాడ వలయునని కోరెదను’ అని కోరినంత రాజు అందు కంగీకరింపగా బ్రాహ్మణుడు భార్యను రాజరక్షణమందు నిర్భయముగవదలి యాత్రకుబోయెను. రాజును ఆమెకు ఆరుమాసములకు చాలినంత భోజన పదార్థమును ద్రవ్యమును సేకరించిన ఒక ప్రదేశమును తనయంతః పురముననే కల్పించి యిచ్చి ఆమెనందు ప్రవేశింపజేసెను. బ్రాహ్మడు సక్రమముగ ప్రయాగ కాశీ గయా అయోధ్య బదరి సాలగ్రామము మొదలగు దివ్యక్షేత్రములను దర్శించి పావనములగు గంగా జలములలో స్నానముజేసి పితృశ్రాద్ధములు దేవపూజలు మొదలగునవి నిర్వర్తించికొని రెండుసంవత్సరములు కడచినవెనుక ఒకానొక వైశాఖ శుద్ధఏకాదశి శుభదినమున రాజును చూడవచ్చెను. ఇంతకాలమువరకు రాజు ఆ బ్రాహ్మణ భార్య యోగక్షేమములను తలపెట్టకుండుటచే ఆరుమాసములకు సేకరింపబడిన పదార్థజాతము అయిపోయినంతట ఆహారము లేక ఆయమ మరణించెను. బ్రాహ్మణుడు రాజును కుశలప్రశ్నలడిగి గంగోదకముతెచ్చిన యొకపాత్రము నాతనికి ప్రసాదముగ నిచ్చి తనభార్య కుశలమునడిగెను. రాజు బ్రాహ్మణ భార్యను గురించిన తత్త్వము పరామర్శింపకుండుటచే యాయనకు బదులుచెప్ప నొల్లక బ్రాహ్మణుని సాశ్వాసపరచి అన్తఃపురమునకుపోయి చూడగా బ్రాహ్మణ భార్య మృతినొందియుండుట చూచి దుఃఖించి యావృత్తాంతమును బ్రాహ్మణు

నకు చెప్పకనే తనయంతః పురమునుండి నిర్మించికొనిన బిలద్వారమార్గమున శ్రీనివాసుని సన్నిధికిపోయెను. ఏకాంతమున రాజాగమనమును శంకించి శ్రీ భూదేవులు ప్రక్కకుతొలగగా శ్రీనివాసుడు కరుణించి రాజా గమనకారణమును పృచ్ఛించెను. బ్రాహ్మణస్త్రీమరణమును తన యనవధాన జనితమగు నపరాధమును ప్రభుని యొద్ద విన్నవింపగా ప్రభువు దయాసముద్రుడుకావున రాజు నుద్దేశించి 'ఓ రాజా! ఆ బ్రాహ్మణి యస్థిపంజరమును పల్లకిలోనుంచి నీయంతః పురస్త్రీలు వెంటరాగా నాయాలయ పూర్వభాగమందుగల యస్థిసరోవరమందు రేపు ద్వాదశినాడు స్నానముచేయించుము. బ్రాహ్మణభార్య జీవించును. త్వరపడుము' అనిచెప్పిపంపగా మరలివచ్చి భగవదాజ్ఞమేరకు ఆ బ్రాహ్మణుని గూడ వెంటదీసికొని యవరోధజనసమేతముగ బ్రాహ్మణ స్త్రీ శవమును పల్లకిలోనుంచి తెచ్చి యస్థిసరోవరమందు ముంచగా నాయమ జీవించి పూర్వరూపముతో విలసిల్లెను. భార్యను భర్తకు నివేదించి తనకు బ్రాహ్మణ శాపమురాకుండ రక్షించిన దేవునకు కృతజ్ఞుడై బ్రాహ్మణునకును అనేకములగు దానములనిచ్చి పంపెను. బ్రాహ్మణుడును తన భార్యవలన జరిగినవృత్తాన్తమును సాకల్యముగ వినినవాడై శ్రీవేంకటేశుని దయామహిమను అస్థిసరోవరముయొక్క మహిమను విశేషించి కొనియాడి స్వగ్రామమునకు బోయెను.

(వారాహపురాణము ౨-వ భాగము. ౧౦-వ అధ్యాయము.)

అచ్చటి ప్రకృతశ్లోకములు.

భగవాన్

'(తచ్ఛ్రుత్వాదేవ దేవోఽపి) మా భీ రాజన్ ద్విజోత్తమాత్।
ఆందోలికాం తామారోప్య స్త్రీభిస్స్వభిస్సమన్వితామ్॥ ౨౦
మదాలయాత్పూర్వభాగే ద్వాదశ్యాం స్నాపయ ప్రభో।
అస్థినామ్ని సరస్తస్మిన్నపమృత్యునివారణే॥ ౨౧
ప్రాప్తజీవా సహ స్త్రీభిః బ్రాహ్మణేన చ మోక్ష్యతే।
శీఘ్రం యాహి నృపశ్రేష్ఠ యథోక్తం వచనం కురు॥ ౨౨

మరియు బ్రహ్మాండపురాణమున చోళచక్రవర్తి పరిపాలనమున జరిగిన యిదే రీతి సంఘటనము ప్రస్తావించబడియున్నది. ఆ చరిత్రము ఇది.

చక్రవర్తియును చోలరాజకుమారుడు శ్రీనివాసుని కైంకర్యములను భక్తిశ్రద్ధలతో జరిపించుచుండుకాలము. ఒక సంవత్సరపు బ్రహ్మోత్సవావసానమున నొక బ్రాహ్మణుడు భార్యాసమేతుడై రాజదర్శనమునకురాగా రాజాతని పూజించి యాగమన కారణమడిగెను. బ్రాహ్మణుడు బదులుచెప్పుచు 'ఓ రాజా దక్షిణ సముద్రతీరమున చంద్రపురియను నూరు కలదు. ఆ యూరధర్మాత్ముడగు కూర్మశర్మయను నొక మహానుభావుడుకలడు. నే నాయనకు పుత్రుడను. నాపేరు కృష్ణశర్మ. నాతో నున్న యీయమ సుధర్మిణియని పిలువబడెడి నాధర్మపత్ని. ఈమెతోనుండిన యీ శిశువు మూడుమాసముల చంటిబిడ్డడు. నేను ముక్తిక్షేత్రమగు కాశికిబోయి గంగాస్నానముచేసి కడతేరవలయునని ప్రయాణమైతిని. నాతో ప్రయాణముచేయుటకు ఈ నాభార్యయు బిడ్డయు శక్తులుకాకున్నారు. వీరలనొంటరిగ స్వగ్రామమందువిడచుట యుక్తమని తోచలేదు. నా యాత్ర నిర్విఘ్నముగ కొనసాగుటకును వీరలకు రక్షణము కల్గుటకును నీ సాయము నాకు కావలయును. నేను కాశికిపోయి మరలివచ్చువరకును ఈ యుభయులను నీ రక్షణమందుంచి కాపాడదగును' అనికోరెను. రాజందుకంగీకరింపగా బ్రాహ్మణుడు భార్యను బిడ్డను రాజాశ్రయమునునుంచి యాత్ర సాగించెను. రాజును బ్రాహ్మణభార్యను బిడ్డను ఒకప్రత్యేక గృహమందుంచి ఆరుమాసములకు సరిపడెడి యాహారపదార్థములనం దమర్చి యాయమను బైటపోకుండునట్లు కట్టుదిట్టముచేసెను. ఆరుమాసములలో బ్రాహ్మణుడురాదగునని కాని ఆరుమాసముల యనంతరము మరియొకతూరి పరామర్శించి వలయు పదార్థములను యీయవచ్చునని గాని రాజుతలచియుండవచ్చును. దైవమాయచే ఆరుమాసములలో క్లుప్తమగు పదార్థము ఖర్చుపడిపోగా రాజామాటను మరచినందున ఆహారములేక మాతా శిశువు లిరువురును మరణించిరి. కొంతకాలమునకు బ్రాహ్మణుడు తీర్థయాత్రనుండి మరలివచ్చి రాజునుచేరి కుశలమునడిగి భార్యను చూపుమనియడిగెను. రాజు స్మృతికిదెచ్చికొని తాను ప్రమత్తుడై బ్రాహ్మణభార్య కప్పటిలో యిచ్చిన యారుమాసముల గ్రాసము వెనుక యాయమ జ్ఞాపకమే తనకు రాకుండెననియు అట్టి యారుమాసము లెన్నియోగడచి యుండుననియు చింతించి యా బ్రాహ్మణయువతిని తానుంచిన చోటుకుబోయి చూచిరమ్మని సేవకునిబంపెను. సేవకుడుచూచివచ్చి వారిద్దరు మృతులైరని

చెప్పగా రాజుమిక్కిలి దుఃఖితుడై కర్తవ్యమును చింతించి యాశ్వాసపడి బ్రాహ్మణునిజూచి 'ఓ మహాత్మా! నీ భార్య నాయనుజ్ఞవడసి నేడే శ్రీవేంకటాద్రికి శ్రీ శ్రీనివాసుని సేవింపబోయినది. రేపటిదినము రాగలదు. ఒక్కదినము ప్రతీక్షించుము. రేపు నీభార్యను బిడ్డను తీసికొనిపోగలవు' అని సమాధానపరచి మనసున దిగులుతోడనే ఆ యుత్తరక్షణమే శేషాద్రినధిరోహించి సమయమును ప్రతీక్షించి ప్రభునితో 'ఓ మహాప్రభూ, నీవురక్షకుడవు. నేను అనన్యశరణుడను. నీవుతప్ప నాకెవ్వరు రక్షకులులేరు. అజ్ఞానముచేతను అనవధానముచేతను నేను చేయరాని పాపమునుజేసితిని. శరణాగతుడై నావద్ద యొప్ప జెప్పబడిన బ్రాహ్మణునియువతి యొక్క మరణమునకు నేను కారణమైతిని. భర్తయగు బ్రాహ్మణుడు యాత్రనుండి మరలివచ్చి తనభార్యను జూపుమనగా నాయవివేకమునకు గుంది భయపడి నీయండను నమ్మి బ్రాహ్మణునితో తనభార్య నీ సేవకై పోయియున్నదనియు రేపురాగలదనియు చెప్పియుంటిని. నాకపకీర్తిగాని బ్రాహ్మణునకు దుఃఖముగాని కలుగకుండునట్లు జేసి నన్ను కృతార్థునిజేయు' మని ప్రార్థించెను. భగవానుడును భీతుడగురాజును సాంత్వవాక్యములతో నోదార్చి భయపడవద్దని యాదరించి 'రాజా! దీనికొకయుపాయమున్నది. బ్రాహ్మణుడును బ్రాహ్మణభార్యయు యాత్రకుపోవుచు నాసన్నిధానమునకు వచ్చి నాయనుజ్ఞను వడసియే నీయొద్దికి వచ్చియుండి వారిమనసును నాయందర్పించిరి. వారిప్రాణములు యమునికధీనము చేయుబడలేదు. అవినావద్దనే కలవు. నాచేతనున్నవి. ఆప్రాణములంటే నాకుచాలా ప్రియములు' అని యూరడించి దేవసేనాపతియగు విష్వక్సేనుని బిలచి 'ఓ మహాభాగా! ఇచ్చటకు ఈశాన్యదిక్కున అస్థికూటమను సరోవరమున్నది. అందలి పవిత్రజలముల దెచ్చి బ్రాహ్మణ భార్యయొక్కయు బిడ్డయొక్కయు అస్థిపంజరములపై ప్రోక్షించుము. వారుజీవింతురు' అనిచెప్పగా వారుజీవించిరి. భగవానుడు రాజునకును బ్రాహ్మణునకును వేంకటాచలమహిమను విస్తరించి యుపదేశించెను. రాజు బ్రాహ్మణభార్యను బిడ్డను బ్రాహ్మణునకిచ్చి కృతకృత్యుడాయెను. అచ్చటి ప్రకృత శ్లోకములు.

'విష్వక్సేన మహాభాగ మదీయాజ్ఞామిమాం శృణు।
ఇత ఈశానదిగ్భాగే త్వస్తికూటాభిధం శుభమ్॥ ౩౭

తీర్థమస్తి తతస్తోయం సమాహృత్య సుపావనమ్।
సుధర్మిణ్యాస్సుతస్యాపి శరీరమభిషేచయ॥ ౩౮

సపుత్రా స్యాత్ర సుప్తేవ తత ఉత్థాస్యతి ధ్రువమ్।
విష్వక్సేనస్త థేత్యుక్త్వా తోయమాహృత్య తీర్థతః॥ ౩౯

సుధర్మిణ్యాశ్శరీరం తదభ్యషించత్సుతస్య చ।
ఉత్థితా ససుతా సాధ్వీ ద్విజభార్యా సుధర్మిణీ॥' ౪౦

(బ్రహ్మాండపురాణం ౧౦-వ అధ్యాయము.)

మరియు భవిష్యోత్తరపురాణ చతుర్దశాధ్యాయమందు యీ తీర్థమహిమము భ్యంగ్యంతరముగ నిట్లు ప్రశంసింపబడియున్నది. అందలి క్రమమిది.

తొండమాన్ చక్రవర్తి రాజ్యపరిపాలనముచేయు కాలమది. తొండమానుడు శ్రీ వేంకటేశునియం దంతరంగ భక్తిసంపన్నుడై దేశమును పాలించుచుండ నొక సంవత్సరము మామూలుమేరకు శ్రీనివాసుని బ్రహ్మోత్సవ మాశ్వీయుజ మాసమందు లక్షణోపేతముగ నడచినది. ఆ యుత్సవానంతరపు కార్తిక మాసమున నొకనాడు శ్రీరంగక్షేత్రమునుండి కూర్మశర్మయను నొక వాసిష్ఠ గోత్రజుడగు బ్రాహ్మణుడు రాజ సన్నిధానమున కేతెంచెను. ఆయనతో మహాలక్ష్మియను నాయన ధర్మపత్నియు రాఘవుడను నైదు వత్సరములు వయసుగల కుమారుడును నుండిరి. ఆ బ్రాహ్మణుడు తన తండ్రి యస్థికల (సంస్కృతములగు యెముకల)ను గంగాజలములందు సమర్పించి పితృదేవతలను తనను తరింపజేయు నాశతో గంగాతీర్థ స్నానమునకై బయలుదేరియుండెను. "యావదస్థి మనుష్యాణాం గంగాతోయేషు తిష్ఠతి—తావద్వర్ష సహస్రాణి స్వర్గే లోకే మహీయతే" అని యెవని అస్థికలు గంగయం దుంచబడినవై యెంతకాల మా గంగాజలములం దుండునో ఆ యస్థిగల పితరు లన్ని దివ్యసహస్ర సంవత్సరముల కాలము స్వర్గలోకవాసము సేయుదురని పురాణములందు చెప్పబడియుండుట యాస్తికు లందరకు క్రొత్తగాదు. అతనికి మార్గమందు గర్భవతియగు తన

భార్య యశక్తతనుజూచి భయసంకోచి ఆయమతో ప్రయాణము ముందుకు సాగించుట దుర్లభమని నిర్ణయించి యీ యంశమును రాజునకు విన్నవించి రాజ రక్షణమందు భార్యను బిడ్డను ఉంచిపోదలచి రాజదర్శనముచేసి రాజు ప్రతినందించినంతట తన యాత్రను చెప్పి మరియు నిట్లని చెప్పెను. ‘ఓ రాజా! స్త్రీలకు భర్తృగృహవాసము విహితము. రెండవది పుట్టినిల్లు. మూడవది అక్కచెల్లెండ్రచోటు. నాలవది మేనమామలయిల్లు. కడపటిది రాజశరణము. ఈ యార్వురును తండ్రితోతుల్యులు. స్త్రీశీలమును రక్షింపగలరు - ఈయమను నేను యాత్రనుండి మరలివచ్చువరకు నీవు నీ యాశ్రయమునునుంచి సంరక్షింపగలవు’ అని యర్థించి భార్యాబిడ్డలను అనునయించి వారల విడచి బయలు వెడలెను. రాజును పరదారలను రక్షించుటయందుగల యవధానము కలవాడగుటచే యొక యేకాంత మందిరము నాయమకై ప్రత్యేకించి యా మందిరమున ఆరు మాసములకు సరిపడు నాహారపదార్థములను సిద్ధపరచి మాతాశిశువుల నందుంచి, మందిరమందలి జనమును పరపురుషుల దృష్టి గోచరముకాకుండ బందోబస్తు చేయించెను. ఆరు మాసముల యనంతరము రాజ్య కార్యభరముచే దైవమాయవలన నాతనికి బ్రాహ్మణపత్ని రహోగృహమందు రక్షింపబడుచున్న యంశమును ఆయమకాహారపదార్థములు కావలసియుండుననను నంశమును మనసు నవగాహింపకుండెను. కాగా బ్రాహ్మణపత్ని బిడ్డతోకూడ మరణించెను. ఇట్లు రెండు సంవత్సరముల కాలము గతించినవెనుక బ్రాహ్మణుడు గంగాస్నానము చేసి గంగకావడితోకూడ రాజనగరుకు వచ్చి రాజాశీర్వాదముచేసి కుశలమడిగి తాను తెచ్చిన గంగోదకములను స్నానముచేయుటకై రాజుకుకూడ యిచ్చి స్నానము చేయుమని చెప్పెను. బ్రాహ్మణుని చూచినంతనే ఆయన భార్యమాట రాజునకు జ్ఞాపకమురాగా రాజు దిగ్భ్రమముజెంది స్తబ్ధుడై ఇతికర్తవ్యత తెలియక కంపించెను. కొంతదడవుకు ఆశ్వస్తుడైన రాజునుచూచి కుశలమడిగి ‘ఓ రాజా! గర్భముతో నుండిన నా భార్య పురుషశిశువును ప్రసవించినదా! స్త్రీ శిశువును ప్రసవించినదా! ఆమాటలునాకు వినవచ్చుటలేదేమి? నా ముందుటిబిడ్డ యెంతదడవు ఆటపాటలతో అల్లరిస్వభావము కలవాడగుటచే యే బావిలోనో గుంటలోనో పడలేదుగదా! వారల జీవితమునుగురించి నాకు సంశయము కలుగుచున్నది. త్వరితముగ వారల జూపుము’ అని తొందరింపగా రాజు ధైర్యము దెచ్చికొని బ్రాహ్మణుని జూచి

'ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా! భయపడకుము. నీ భార్య స్త్రీశిశువును ప్రసవించి మాతాశిశువులు సుఖమున్నారు. నీ కుమారుడు కుశలమే. నే నింతవరకు వారలను చూడనుకూడలేదు. నిన్నటిదినము శుక్రవారము. శ్రీవేంకటాద్రి యందు శ్రీనివాసమహాప్రభుని దివ్యాభిషేక పుణ్యకాలము. నా యాండుబిడ్డలతో కూడి నీ భార్యయు బిడ్డలును ప్రభుని సేవకై పోయిరి. రేపుమాపులో రాగలరు' అని చెప్పిపుచ్చెను. బ్రాహ్మణు నాశ్వాసపరచి రాజును తన పుత్రుని పిలచి బ్రాహ్మణపత్ని నుంచిన మందిరమును తెరచి యామెను దీసికొని రమ్మని యాజ్ఞాపింప నాతడట్లు మందిరమును తెరచి చూచి యందు కానవచ్చిన మూడు మృతకళేబరములను చూచి భయభ్రాంతులతో దుఃఖించి తండ్రి కా వృత్తాంత మెరింగించెను. రాజు బ్రాహ్మణునకు సదావర్తి నిచ్చిపంపి తోడుతనే వేంకటాద్రి కేగి తన యపరాధమును తత్కాలము కావలసిన పరిహారమును స్వామికి నివేదింప స్వామి భక్తపరాధీను డగుటచే భక్తులకై యెంతటి యసాధ్యములనైన నిర్వహించుట కుద్యమించి రాజు నోదార్చి ఆమృతప్రాణుల యస్థిపంజరములను తనయొద్దకు తెచ్చునట్లు రాజకుమారున కాదేశించునట్లు రాజుకు చెప్పెను. రాజట్లు తన కుమారునికి చెప్ప కుమారుడు త్వరితగతియై నగరమునకు వచ్చి యస్థిపంజరములను మనుష్యులచే పల్లకిలో మోయించి కొండకు తెచ్చి శ్రీనివాసునకు నివేదింపుమని తండ్రికి ఒప్పగించెను. రాజు ప్రభునకు విన్నవింప నాయస్థిపంజరములను శ్రీనివాసుడు తన స్వీయహస్తములచే దీసికొని తన ఉత్తరీయమున వానిని గట్టికొని స్వామిపుష్కరిణికి పూర్వభాగమున నున్న పాండుతీర్థము వరకు రాజు వెంబడి నడువగా స్వామి తానును నడచి పాండుతీర్థతీరమున రాజును రాజపుత్రుని విడచి ఆ తీరమున నింకొక కొలనుజేరి శ్రీనివాసుడు ఆ తీర్థములయందా యస్థికలను దడిపి తన చేతులతో కడిగి కొంత యుదకమును తిరిగి వానిపైన పోయగా యా యస్థిపంజరములకు చైతన్యముకలిగి చలింపసాగెను. ముగ్గురును జీవించిరి. అచ్చటియాశ్చర్యమునుగనిన యెల్లరును తీర్థమహిమమును ప్రశంసించిరి. బ్రతికిన ప్రాణులను భగవానుడు రాజునకిచ్చి రాజు నాశీర్వదించి పనిపెను. రాజును విప్రభార్యను బిడ్డలను విప్రున కర్పించి 'ఓ ద్విజోత్తమా! దైవానుగ్రహమున నీ బిడ్డలతో నీ భార్య నీకు లభించినది. స్వీకరింపుము' అని వేడగా బ్రాహ్మణు డాశ్చర్యచకితుడై వృత్తాంతమేమి యని భార్యనడిగెను. అందుకు

విప్రపత్ని బదులు చెప్పుచు తాను శ్రీనివాసుని యుదరమునుండి అనంతకోటి బ్రహ్మాండముల వివిధ విచిత్ర పరిణామముల దర్శించిన తీరును మహదానందభరముతో చెప్పెను. విప్రపుత్రులును భగవానుని విశ్వరూపవ్య వైరూప్యము ననుభవించిన తీరును మరింత వింతగ చెప్పిరి. బ్రాహ్మణుడా మధురాలాపములను వినివిని స్త్రీయొక్కయు బిడ్డలయొక్కయు యదృష్టము (భగవత్సేవ) తనకు లభింపనందుకు లజ్జితుడై రాజును అనునయించి స్వదేశమునకు పోయి భగవద్భక్తుడై యపరవయసును గడపెను. రాజును ఇతోధికముగ శ్రద్ధాలువై భగవదారాధనము చేసికొనుచుండెను.

అచ్చటి ప్రకృత శ్లోకము లిట్లు సంగ్రహింపదగినవి.

'యదా తీర్థప్రభావేన జీవితా మృతకాశ్చ తే ॥ ౧౫౨
తదా సర్వే సురా రాజన్ బ్రహ్మరుద్రేంద్రపూర్వకాః ।
అస్థితీర్థమితి ఖ్యాతం తస్య నామ దదుర్ముదా ॥' ౧౫౩

మహాలక్ష్మీః :—

'కిం వదిష్యామి హే స్వామిన్ దేవమాయాం దురత్యయామ్ ।
తస్యోదరే మయా దృష్టో విచిత్రో లోకవిస్తరః ॥ ౧౬౩
లోకాలోకో మయా దృష్టో దృష్టా బ్రహ్మముఖాస్సురాః ।
సాత్త్వికారా జనాశ్చైవ తమఃప్రకృతయస్తథా ॥ ౧౬౪

రాఘవః :—

'తాతాద్భుతం మయాదృష్టం త్రినేత్రాణాం గణాస్తథా

శిశుః :—

'సాగరాస్సప్త మే తాత దృష్టిమార్గముపాగతాః ॥ ౧౬౫
గుహాగిర్యటవీవృక్షా దేవదానవరాక్షసాః ।
ఇత్యుక్తో లజ్జితోఽహాదీత్పత్నీసుతశిశూన్ ద్విజః ॥ ౧౬౬
ధిఙ్మే జన్మ తపో ఘోరం ధిగ్వేదాధ్యయనం తథా ॥
నారాయణస్యాఖిలలోకధామ్నాం నివాసభూతస్య చరాచరాణామ్ ।
దృష్టం భవద్భిర్జఠరే విచిత్రం భూగోలముఖ్యాఖిలలోకజాలమ్॥ ౧౬౭

త్రినేత్రముఖ్యైస్సహ చీర్ణపూర్ణ -
పుణ్యైరపీదం మనుజైర్నలభ్యమ్ । ౧౬౮
ఇత్యేవం సంస్తువన్ స్వీయాన్ పత్నీసుతశిశూన్ ద్విజః ।
రాజానం చాపి సంస్తుత్య దేశం గన్తుం ప్రచక్రమే ॥ '

రాజా :—

'అహో భాగ్యమహో భాగ్యం త్వత్పత్నీ సుతయోః శిశోః ।
యద్దృష్టం శ్రీనివాసస్య జఠరే సర్వమద్భుతమ్ ॥ ౧౬౯
ఇత్యుక్తో నృపవర్యేణ సహభార్యః సుతాన్వితః ।
జగామ విప్రముఖ్యోఽసౌ రంగక్షేత్రం స్వమాశ్రమమ్ ॥ ౧౭౦
శ్రీనివాసప్రసాదేన తొండమాన్భక్తిసంభ్రమాత్ ।
స విప్రః సహితః పుత్రభార్యాభ్యాం భవనం యయౌ ॥ ౧౭౧
విసృజ్య విప్రం భూపాలః సకుటుంబం సపుత్రకమ్ ।
దధ్యౌ చిత్రం హరేః కర్మ నిగ్రహం తస్య చాఽత్మని ॥ ' ౧౭౨

— భవిష్యోత్తరపురాణము ౧౪ వ అధ్యాయము.

ఈ కథయందొక విచిత్రమైన భగవదనుభావము ప్రశంసింపబడియున్నది. తొండమానుడు స్త్రీహత్యకు భీతుడై స్వామి సన్నిధికి పోయినపుడు తన భక్తపరాయణత్వమునకు పరమ కాష్ఠను ఇట్లు తెలియపరచెను. 'ఓ రాజా నీవు ఆపన్నుడవై నా చెంతకు వచ్చిన యంశమును నే నెరింగితిని. నీవు భక్తుడవగుటచే నీవాచరించిన పాపమునకు నేను బాధ్యుడనై యున్నాను. నేనేమిచేతును. నీ పాపాచరణమువలన నేను పాపినైతిని. భక్తులనుద్దేశించి నాకు నిత్యగండముగనున్నది. భక్తరక్షణముకై నేనును వారిపుణ్య పాపముల ననుభవించవలసియున్నది. దురాత్ముడగు భక్తుని దౌరాత్మ్యమును దౌర్భాగ్యమును నేను అనుభవించదగునని పెద్దలు వచింతురు. నీవా నాయందు అంతరంగప్రేమ కల్గి వర్తించుచుంటివి. నీవు భక్తుడవు కాదను యే మిషతోగాని నిన్ను నేను పరిత్యాగము చేయగల యవస్థలో లేను. ఇప్పుడు నిన్ను పాపవిముక్తుని చేయక తప్పనిసరియైనది. దీనికై నేనేమి చేతును. చేయరాని పాపమును నీవు చేసితివి. నిన్ను కాపాడక నాకు గత్యంతరములేదు. ఈ మృతప్రాణులను నేను బ్రతికించి

నిన్ను పాపవిముక్తుని జేసెదను. ఈ పనిని నేను చేయనిచో నా భక్తపరాయణత్వమునకు కళంకము రాక తీరదు. నా స్వార్థమునకై గూడ నిన్నాదరించుట నాకవసరము' అని పలువిధముల యనవధానమును గర్హించుచు తన భక్తహితపరతనుఖ్యాపించెను. విప్రుని ననునయించి యూరికుపంపిన వెనుక రాజునకు భగవానుడు తనతో పలికిన నిష్ఠురవాక్యముల రహస్యము మరపుకు రాలేదు. భగవానుని యనుగ్రహము నిగ్రహగర్భముగనుండినట్లాతడు భయపడి యా కొరతను యాతడు తన యాచార్యుడగు బృహస్పతియొక్క సన్నిధానమందు సవినయముగ నివేదింప బృహస్పతియు రాజు నోదార్చి భగవత్ప్రీతిసంపాదనమునకై తుళసీగళములతో సహస్రనామ పూజ చేయుట మంచిదని యుపదేశించెను. రాజును బంగారుతో తుళసీదళములు చేయించి నిరంతరముగ మూడు మాసములకాలము స్వామిపాదములయందా సువర్ణ తుళసీదళములతో సహస్రనామార్చనము చేయించెను. కాని భగవానున కనుగ్రహము రాలేదు. రాజు దుఃఖించి తన యపరాధములను మన్నించి అనుగ్రహింపుమని దేవుని వేడెను. అంత భగవాను డశరీరవాక్కులతో 'ఓ రాజా! భక్తులు చాలమంది కలరు. బ్రాహ్మణ వధువును బిడ్డలను చంపిన నీకు విమోచన మెక్కడ? నీ పూర్వపురుషులయొక్క పుణ్యమువలన నీకు నే నుపకారముచేసి నీవు చంపిన ప్రాణులను బ్రతికించితి. నీయోగ్యత యెంత? అనిపలుక రాజు అజ్ఞానావిష్టుడై 'ఓ దేవా! సాధువు లెవ్వరును చేసినమేలును చెప్పుకొనరు. నీకిది తగదు. నాకంటె నీ కంతరంగ కైంకర్యముల నాచరించెడివా రెవ్వరు కలరు? నా సర్వస్వమును నీ కర్పించి నన్నే యాశ్రయించెడి నన్నవమతి చేసెదవా? యని గర్వోక్తుల బలికియు భగవదారాధనమును శ్రద్ధతోనే చేయుచుండెను. ఇట్లు కొంతకాలము గడువగా రాజు పూజచేసిన సువర్ణతుళసీదళములపై భీముడను కులాలునిచే వాని గుడిసెలో సమర్పింపబడిన మట్టి తుళసీదళము లుండుట చూచి రాజు దిగులొంది భగవన్నియమనముచే కులాలుని దర్శించి యాతని భక్తి కచ్చెరువొంది గతస్మయుడై కృతార్థుడైన చరిత్రము కలదు.

అచ్చటి ప్రకృతశ్లోకములు:

శ్రీభగవాన్ :—

'విదితం హృదయం రాజన్నాతురస్య తవాధునా।
త్వయా కృతమిదం పాపం మయైవాచరితం నృప॥ ౧౩౩

నివర్తస్వ చ పాపాత్మన్ కిం కరోమి నృపాత్మజ ।
అకార్యం కర్మభూపాల త్వయా కృతమరిందమ ॥ ౧౩౪
అహం పాపో దురాచారో నిత్యదుఃఖసమన్వితః ।
పాకకాలే కాలమేష్యామి క్రూరం వా నరకం నృప ౧౩౫
ఆదాతవ్యం హి దౌర్భాగ్యం స్వభక్తస్య దురాత్మనః ।
దరిద్రత్వం తథాభక్తస్యైవం ధర్మవిదో విదుః ॥ ౧౩౬
మయి తే భక్తిభావే చ లోపో నైవ త్వయా కృతః ।
కిం కరోమి క్వగచ్ఛామి క్రూరం పాపం త్వయా కృతమ్ ॥ ౧౩౭
తథాపి తవ సౌహార్దాత్కరిష్యే జీవితాన్ మృతాన్ ।
కలౌ వేంకటనాథేన నృపస్యాస్య విమోక్షణమ్ ॥ ౧౩౮
కృతం మహాపాతకిన ఇతి కీర్తిర్భవిష్యతి ’

—భవిష్యోత్తర పురాణము ౧౪-వ అధ్యాయము.

11. సనకసనందన తీర్థము :—

‘ అవిఘ్నయోగసిద్ధ్యర్థం వేంకటాహ్వయభూధరే ।
అస్తి కశ్చిత్సరః పుణ్యం నామ్నా సనకనందమ్ ॥ ౩౨
ఉత్తరే పాపనాశస్య క్రోశార్ధే సిద్ధసేవితే ।
అతిగోప్యేన తత్కేఽపి జానన్తి మనుజా భువి ॥ ౩౩
మార్గశీర్షే సితే పక్షే ద్వాదశ్యామరుణోదయే ।
స్వామిపుష్కరిణీ తీర్థే స్నాత్వా నియతమానసః ॥ ౩౪
త్రయోదశీం సమారభ్య స్నాయాత్సనకనందనే ।
స్నాత్వా తు తత్ర విమలే వేంకటాద్రిపతేః పునః ॥ ౩౫
శ్రీమదష్టాక్షరం మంత్రం జపేదయుతమన్వహమ్ ।
పశ్చాత్సమభ్యసేద్యోగం తతస్సిద్ధో భవిష్యతి ॥’ ౩౬

వరాహపురాణము ౧-వ భాగము ౬౦-వ అధ్యాయము.

Bibliography of Indian Philosophy

SAMKHYA SYSTEM

BY

Sri N. SUBRAHMANIA SASTRI, M.A.,
Curator, S. V. O. Institute, Library, Tirupati,

PREFATORY NOTE.

A good deal of spade work had been done in the cause of the History and Bibliography of Sāṁkhya System. Prof. R. Garbe, Dr. Keith, Dr. Radhakrishnan, Dr. Das Gupta—to name some among many—have rendered brilliant services to the cause of the History of Sāṁkhya Philosophy by their invaluable works.

As regards Bibliography F. Hall's work—' Contribution towards the Index of Indian Philosophy " is excellent; but its scope is narrow and it is a bit scrappy and is long out of print.

The following pages represent a further, but, humble contribution to the Bibliography of the Sāṁkhya System, made on the basis of available materials. The materials consists, among others, in the use of printed works and Mss. collections as reported in the various Catalogues and Notices of Mss. and learned articles that have appeared in various Journals.

N. SUBRAHMANIA SASTRI.

INTRODUCTION

The Sāṁkhya school is admitted to be the oldest system of philosophy in India. It was in the speculations of the Vedas and the Upaniṣads that the systems of Indian Philosophy had their origin, though they might have taken their present shape at a considerably later time. The Vedas and the Upaniṣads are not one consistent system of Philosophy. They are glimpses of spiritual vision, intuitive guesses at truths by seers; but in them are to be found the germs of most of the systems of Philosophy[1] that have subsequently developed. The Sāṁkhya school must be one of those systems which were inspired by the thoughts and utterances of our earliest thinkers, the Ṛṣis of the Vedas and the Upaniṣads. The Puruṣa Sūkta declares and reveals the supreme Puruṣa whereas the Śvetāśvatara and the Maitri Upaniṣads declare and reveal the Prakṛti[2] or Pradhāna[3] or Māyā[4] or Śakti acting subject to the will of God and evolving the rich manifoldness of creation. Again, the Kaṭha-Upaniṣad shows the Sāṁkhya categories in their true and proper Vedic setting. In the Kaṭha we meet with an enumeration of principles or categories[5] viz. *Puruṣa Avyakta. Mahān*, *Buddhi*, *Manas*, and the Indriyas which have become technical terms of and play much an important part in the developed Sāṁkhya Philosophy. We note first the absence, in the Kaṭha list, of the category of *Ahaṃkāra*. This however is not a serious difference for, as Keith remarks in dealing with the early Saṁkhya of the great Epic, "The distinction between intellect and individuation is a slight one and is not normally made. Rather it is assumed that intellect *per se* involves individuation".[6] We find the *guṇas*[7] and their names[8] in the Maitri

1. At the time of the Buddha, there were many confusing systems of Philosophy; the Brahmajāla sutra mentions *sixty-two* of them which the Buddha is said to have studied; and the Jaina scriptures mention even a larger number.
2. Śve. Upa. IV. 10
3. Śve. Upa. VI. 10
4. Śve. Upa. I, 3; IV, 9; 4, 10

It may be noted that the Prakṛti of the Sāṁkhya philosophy is independent whereas the Prakṛti mentioned in the Śvetāśvatara (IV. 10) is an entity dependent upon the Supreme Being in as much as the Śve. I, 3 speaks of Māyā, as God's own power and IV. 10, describes God as the Lord of Prakṛti or Māyā.

5. Kaṭha, Upa III, 10, 11.
6. Keith: Saṁkhya System, p. 35.
7. Mai. Upa. I, 3; III, 2.
8. Mai, Upa. V, 2.

and Svetāśvatara Upaniṣads. The five tanmātras (subtle elements) and the mahābūtas (gross elements) are mentioned in the Maitri Upaniṣad.[1] We have again in the same Upaniṣad all the twenty-five categories mentioned in the Sāṁkhya system. Thus the Sāṁkhya philosophy has taken the germinal ideas stated above and woven them into a system. But in them we have a synthesis showing the main Sāṁkhya concepts in their proper setting, just as we find a perfect synthesis in the Gītā. Keith is of opinion that the Sāṁkhya teachings can be gleaned from a hymn of the Ṛg-Veda (X. 121) and certain passages in the *Īśa*, Chāndogya, Kaṭha, and Praśna Upaniṣads and from those in a somewhat advanced stage in the Svetāśvatara from amongst the Upaniṣads of the early and middle periods.[3] The period following the Vedas and the Upaniṣads was an age of intense intelletual stir. It would seem that a host of thinkers busied themselves in working upon and systematising the pregnant thoughts thrown out in the Upaniṣads. The Sāṁkhya philosophy was first taught in a systematic form by Kapila and for this reason he is regarded as its founder. Kapila was the first to collect the different ideas that were taught under the Sāṁkhya system. It was he who systematised it and placed it upon a rational basis.

Significance of the word 'Sāṁkhya.'

The significance of the name Sāṁkhya[4] has been the subject of considerable speculation. Vijñāna Bhikṣu, in the Sāṁkhya-pravacana-bhāṣya, explains Sāṁkhya as discrimination of spirit from matter or of soul from nature.[5] Raghunātha Tarkavāgīśa makes it one with investigation or consideration.[6] Deva Tīrtha Swamin takes it to mean 'orderly.[7] Sankarācārya interprets the

1. Mai, Upa, III, 2.
2. ibid, VI, 10.
3. Keith : Sāṁkhya System, pp. 8—19.
4. Pro. Garbe has translated the word as enumeration and called the Samkhya system as the enumerative system. Dr. Roer says "The term Sāmkhya has two meanings—enumeration and investigation" Lecture on Sāmkhya Philośophy, p. 8.
5. सङ्ख्या सम्यग्विवेकेनाऽऽत्मकथनमित्यर्थः । Pravacana-bhāṣya.
6. पञ्चविंशति तत्त्वानां सङ्ख्या विचारः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः साङ्ख्य इति साङ्ख्यपदव्युत्पत्तिः सङ्गच्छते । Sāṁkhya tattva vilāsa.
7. कस्मात् साङ्ख्यमित्युच्यते । सम्यक् क्रमपूर्वकं ख्यानम् कथनं यस्यां सा सङ्ख्या, क्रम पूर्वा वीचारणा । यत् तामधिकृत्य कृतं तस्मात् साङ्ख्यमित्युच्यते शास्त्रम् । Sāṁkhya-taranga.

word 'Sāṁkhya'[1] as 'knowledge of the true nature of pure spirit.'[1] The Mahābhārata interprets the word Sāṁkhya as knowledge of the self as other than the twenty-four tattvas and different in nature from them.[2] Manibhadra Sūri, a Jaina, in his gloss on Haribhadrasūri's Ṣaḍdarśana-samuccaya, makes a statement with reference to the origin of the word *Sāṁkhya*, which as being altogether novel, deserves to be noted. While admitting the connection of Kapila with the Sāṁkhya, Manibhadra states, that the followers of the Sāṁkhya school receive their appellation from the first teacher of their school, Saṅkha or Saṅkha.[3] The word *Sāṁkhya*, as giving a variety of significations, is made the subject of laborious pun, in the opening verse of Bhāskarācārya's Bīja-gaṇita. Further Sāṁkhya has been said to be a variant of 'Saṁkhyā' meaning either wisdom in general[4] or that knowledge which consists in enumerating the categories.[5] There seems to be no means of deciding finally among the various suggestions.

Sāṁkhya and Buddhism.

The question of relative priority of Sāṁkhya and Buddhism is of some interest. The Sāṁkhya and Buddhism must have had a good deal of common points between them. (1) Both the schools are definitely opposed to the animal sacrifice in the name of religion enjoined in the Vedas; (2) both the schools are vehemently opposed to the doctrine of creation of the world by an Īśvara as illogical and untenable; (3) the general pessimistic outlook on life and the lack of positive teaching about the state of release

---

1 In Śankara's commentary on Viṣṇu-sahasranama we read महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः। महर्षिः कपिलाचार्य इति सविशेषणमेकं नाम .... कपिल श्चासौ साङ्ख्यस्य शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानस्याऽऽचार्यश्चेति महर्षिकपिलाचार्य. । 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते' इति व्यासस्मृते: ।

2\. साङ्ख्यदर्शनमेतावत् परिसङ्ख्यानदर्शनम् । सङ्ख्याः प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ॥
तत्त्वानि च चतुर्विंशत् परिसङ्ख्याय तत्त्वतः । साङ्ख्याः सह प्रकृत्या तु निस्तत्त्वः पञ्चविंशकः ॥

Mahā. Santī. ch 311

3\. सांख्याः कपिला इत्यर्थः । Elsewhere सांख्य इति पुरुषनिमित्तेयं संज्ञा । संख्यस्य इमे सांख्याः, तालव्यो वा शकारः ; शङ्खनामाऽऽदिपुरुषः । Ṣaḍdarśana-samuccaya, with Manibhadra's gloss, p. 31, 38 (Chow. S. S.)

4\. संख्या सम्यग्ज्ञानं सा अस्त्यत्रेति संख्या + अण् ।
cf. सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यक् ज्ञानं तस्यां प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सांख्यम् । Sridhara Swamin in his gloss on Bhagavat-gītā.

5\. सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते । Matsya Purāṇa, ch. III, 29

may be the common points. Further, the Sāṁkhya is more heretical than all the other orthodox schools. For the other schools accept the authority of the scriptures unquestioningly. But the Sāṁkhya, although it now and then refers to the Vedas—especially the Upaniṣads—rejects the authority of the Vedas (scriptures) when they clash with its own doctrines and quotes scriptures only when they accord with its teachings. The Sāṁkhya appears, in fact, to have been a philosophic reform, an attempt to construct a system of beliefs like Buddhism without god or revelation. Besides, both the schools agree in holding that the attainment of truth is independent of social privilege of birth or other distinctions and the highest knowledge cannot be imparted by the Vedas. But in respect of the metaphysical starting point of the two systems there would seem to be considerable difference.[1] Eminent Oriental scholars are unanimous in holding that Sāṁkhya as a philosophical school is presupposed by Buddhism. The Lankāvatāra sūtra, one of the pre-Mahāyāna sūtras of the Buddhist school mentions Sāṁkhya by name.[2] Aśvaghoṣa, one of the precursors of Mahāyāna school, bases the whole Buddhist system of thought on the teachings of Sāṁkhya school. He says that both the teachers to whom Buddha applied for the solution of the problem of life, were the followers of Kapila. The first teacher, Arāḍa[3] explained to him the system of Kapila and pointed out to him how the human soul in its upward march can reach Infinity of space without losing individuality. The second teacher, Udraka Rāmaputra,[4] led him still further. But Gautama Buddha was not

---

1. Though it must be admitted that Buddhism was merely a Protestant Reformation of the Vedic creed still it must be confessed that in fundamental matters there is difference between Buddhism and pre Buddhistic thought. In the pre-Buddhistic period, the most important concept was 'Ātmā' or Soul. But Gautama Buddha made his religion a religion of Anātmavāda as a protest against the earliar conception of Ātmavāda. In this respect his philosophical message is almost identical with that of Hume. Both admit only the series of conscious states and beyond the series of conscious states they would not admit a physical reality in the objective world or a self in the subjective world. Hume's famous declaration that "whenever I try to introspectively perceive what is called the Self, I merely stumble upon a particular idea or sensation," seems to be merely an echo of Buddha's message delivered to the world several centuries prior to Hume,

The Sāṁkhya school concentrated itself on the central principles of an inactive Puruṣa and an eternal Prakṛti and everchanging evolution of the Guṇas and helped to re-establish the soul as the caitanya (consciousness) and overthrew the subjectivism and nihilism of the Buddhistic school.

2. वेदे................ज्योतिषे सांख्ये योगे............सर्वत्र बोधिसत्व एव विशिष्यते स्म Lankānatāra sūtra. Lefman's edn. p. 156.

3. Aśvaghoṣa's Buddha-caritra, Ix, 6; X1, 69. XII, 1, 11. 15, 45, 83; XIV; 106.

4. ibid, XII, 84 to 88; XIV, 106.

satisfied. He contended that if individuality remained, one cannot attain absolute Nirvāṇa. So he studied and meditated under the Bo-tree at Gayā and at last succeeded in destroying individuality. He came to a state in which there would be no Saṁjña and no Saṁjñi. Thus, Buddha supplied as it were the copying-stone to the arch of Sāṁkhya system and brought it to a transcendental height never contemplated by the founder of the system, Kapila himself. It may be argued that this is the idea of Aśvaghoṣa. But Aśvaghoṣa was one of the patriarchs of Buddhism. He was the Guru of Kanikṣa and as such flourished in the 1st century A.D. His opinion on a matter like this carries a good deal of weight. Buddha's principal disciple, Śāriputra,[1] in his early life was the disciple of a Sāṁkhya teacher. Further, the four noble truths, called Ārya-satyas, of Buddha's message are (1) Duhkha, (2) Duḥkhotpatti, (3) Duḥka-nirodha, (4) Duhkha-nirodha-mārga, (misery, the cause of misery, getting rid of misery, path to salvation). The whole Buddhist philosophy is practically summed in these four noble truths and all the other doctrines are but the expanison and interpretation of these four noble truths or Ārya-satyas. These four Ārya satyas fully accord with the four fundamental principles of the Sāṁkhya school, viz, Heya, Heya-sādhana, Hāna and Hānopāya and are decidedly admitted by all scholars to have been borrowed from the Sāṁkhya.

Further. Prof. Garbe holds that Sāṁkhya is older than Buddhism.[2] Prof. Stcherbatsky maintains the view that the Sāṁkhya is the predecessor and the philosphical basis of Buddhism; and the Dharmavāda of the Buddhist denying the reality of a Dharmin, was the logical descendent of the Guṇa doctrine of the Sāṁkhya[3] Schrader is of opinion that the Pratītya-samutpāda (the Buddhist chain of causation) is a reply to the Satkāryavāda of the Sāṁkhya.[4] Dr. Keith also discusses the alleged dependence of the Buddhist Pratīya-samut-pāda on the recognition of the Sāṁkhya categories.[5] But Prof. Max-Muller[6] and Oldenberg[7] fail to see any real correspondence between

1. Mahāvastu Avadana, III, 29.
2. Prof. Garbe's article in Encyclopedea of Religion and Ethics, Vol. XI, 189.
3. Prof. Stcherbatsky's article on "The Dharmas of the Buddhists and the Guṇas of the Sāṁkhyas" (Ind. Hist. Quarterly, X, Pt. 4 pp. 737 to 760).
4. Schrader's article on "Vedanta and Sāmkhya in Primitive Buddnism,' Indian culture. I, Pt., 4, p. 543.
5. Dr. Keith : Sāṁkhya system, pp. 20-21.
6. Max Muller : Six systems of Philsophy, p. 314.
7. Oldenberg : Buddha, Eng. Transl. p. 92, note.

Sāṁkhya and Buddhism. Jacobi has attempted to prove that in its psychological technicalities at any rate, Sāṁkhya must have preceded Buddhism.[1] All these evidences taken together go to show that Sāṁkhya as a philosophical school is presupposed by Buddhism and was held by Gautama Buddha himself as one of much importance and authority.

Teachings of Sāṁkhya

The Sāṁkhya explains how the universe has evolved and how human nature has been formed. It teaches how man, by escaping the limitations arising from the union of his true self with the material world, may in the light of discriminative knowledge, be himself again and thereby attain perfect bliss. The system of Kapila starts with a duality, Puruṣa and Prakṛti, spirit and matter, and from their relation evolves the universe of our experience comprising nature and man as they are. Prakṛti, according to the Sāṁkhya school, is the primary being—being which is the source of all the things which we experience in the world. It evolves or produces things without being itself produced by anything. It is *natura naturans.* Prakṛti has potentially an unlimited capacity of producing, of evolving and manifesting differences. It is one and eternal, but differentiates itself and becomes many when the equipoise of the three Guṇas, Sattva (goodness), Rajas (passion), Tamas (darkness, ignorance), which inhere in Prakṛti is disturbed. Thus is explained the passage of Prakṛti from a static to a dynamic condition. Prakṛti runs its course of evolution through certain well marked stages, *Mahat or Buddhi, Ahankāra, Tanmātras, Manas, Indriyas,* etc. The first product of Prakṛti is *Mahat* or *Buddhi* which the Sāṁkhya seems to take in the sense of vague undefined consciousness—consciousness which though containing the germ of all differentiations, that of subject and object and others arising out of it, is yet practically homogeneous, undifferentiated. The child before it becomes self- conscious and conscious of the world in its infinite variety, may be suppossed to be only vaguely conscious of its first contact with the forces of Nature. This is the first awakening of life. Out of this vague consciousness, arises *Ahamkāra* the sense of I, egoism or self-consciousness. This has for its correlate the consciousness of non-ego, of objects; but at first only in a vague, general way, as the consciousness of *mere some thing* and this vague consciousness of objects subsequently develops into

1. Jacobi's article on "Vrsprung des Buddhismus aus dem Sāmkhya-yoga."

that of *Pañca-tanmātras*[1] (five generic notion of things). But the consciousness of these five generic things imply five corresponding organs of perception—*Pañca-jñānendriyas*[2] the powers of seeing, tasting, smelling, hearing and touching and *Manas* a common sensibility of which they are the modifications. With them come also Pañca-Karmendriyāṇi[3]— the five organs of action. Manas or mind is the central organ of perception. It is both cognitive and conative; it is both perceptive and active. It receives as well as acts. It is passive like other organs of perception and it is active like the other organs of action. It is at once a Jñānendriya and Karmendriya.[4] In Western philosophy, mind is generally taken to mean both the subject of conciousness or self and the totality of conscious states and processes in which the self is manifested. In this sense mind corresponds roughly, not to the manas, but to the Ātman or soul of Indian philosophy. Of course, among European thinkers, there are some, the materialist and some behaviourist, who reduce mind or self to a function of the body. Thus we find there are altogether eleven organs in the Sāṁkhya system, but in Western psychology mention is made of thirteen organs.[6]

The Prakṛti that has thus evolved is blind, being without rational end or purpose. It is as if a brute ran its course of life under instinctive guidance without any hindrance or arrest. But

---

1. Tanmatras are substances or essences which always remain the same and which are identical with themselves. An essence of a thing is that without which a thing would cease to be what it is.

2. Jñānendriyas are the perceptive organs, organs which convey to us knowledge of the external world and each of these has its own peculiar objects

3. The Karmendriyas are the active organs and the Jñānendriyas are the passive organs.

4. For example, in an orange, the eye perceives its colour, the tongue its taste the nose its smell and so on: thus each perceives its own appropriate objects while Manas perceives all the objects at the same time in the same substance and hence it is a sense-organ and when it acts according to the knowledge so attained, it is an active organ.

5 Sensations of the special senses (external stimulus)

(1) Visual sensations: (2) Auditory sensations; (3) Olfactory sensations; (4. Gustatory sensations: (5) cutaneous sensations.

Organic sensations (internal stimulus)

(6) Muscular sensations; (7) Tendinous sensations; (8) Articular sensations; (9) Sensations from the alimentary canal; (10) Circulatory sensations; (11) Respiratory sensations; (12) Sexual sensations; (13) Sensations of the 'static sense'

Every sensation comes to us from a definite bodily organ.

all this acquires reality, and creation begins, only when the system of Prakṛti thus unfolding itself is presented to a Puruṣa or self-conscious intelligence. The Sāṁkhya carefully distinguishes Puruṣa from Prakṛti, for Prakṛti is unconscious or unintelligent (Jada) and active, whereas Puruṣa is inactive and pure intelligence (caitanya). Unlike Prakṛti, the Puruṣa never undergoes any change, but is an unchanged witness of changes. Implied in all changes as their witness, it is unchangeable and in that sense inactive. Further, the Puruṣa who is co-eternal with Prakṛti is not one but many. The evolution of Prakṛti without the many Puruṣas would be the drama of creation without an audience. The relation of Prakṛti and Puruṣa is graphically represented as the mutual dependence of the blind and the lame. The lame man mounts up on the back of the blind man. The blind man helps the lame man by supplying him motion and the lame man helps the blind man by giving him guidance. Thus the want of the one is supplied by the other and vice versa. Same is the relation between Prakṛti and Puruṣa. The Puruṣa (soul) as it has no moving force is like a lame man and it is capable of supplying the light of consciousness; and Prakṛti is like the blind man as it has the power of motion though lacking in consciousness. There is, thus, a relation of interdependence between Puruṣa and Prakṛti and their inter-dependence is likened to that of a blind man and a lame man. Such illustrations, with which Hindu literature and philosophy abound, cannot but strike any man of intelligence as exceptionallybrilliant and make him pause to admire the mind that gave them birth.

Kapila, the founder of Sāṁkhya school, recognised the principle of evolution which has revolutionised modern thought, as well as the fundamental doctrine of modern philosophy that there is nought apart from consciousness. The doctrine of evolution, which is made so much of in modern scientific and philosophical writings, the Sāṁkhya system of Kapila was the first to preach to the world. The modern thought might have added many interesting details but even to-day the essential nature of the theory remains the same. The theory of evolution is not, as many people suppose, a new theory discovered by the modern European thinkers. Many of them recognise that it came from the East—from India only. But there is one essential difference between the conception of the evolution theory as it is understood in the east and in the west. In modern philosophy the principle of evolution as applied to the problem of the universe has often

begotten a materialism which has fascination for many minds. Materialism resolves even the highest spiritual principle in man; self-conscious intelligence, into matter and force. Kapila's system, however, has the special merit of explaining the universe by a principle whose obvious tendency is materialistic without abandoning the idealistic ground. Further the West is groping in the dark in trying to understand the spiritual by the analyses of the phenomenal processes of the outer world. It is the firm conviction of the Indian thinkers that it is next to impossible to expect that matter can ever explain spirit. It is the spirit that can explain matter. The Indian view is more logical than the West. European thought as more recently developed is gradually approaching the Indian conception. Unquestionably, man exists only as he is conscious, and everything in the universe exists for him only as it enters his consciousness. Consciousness is the light in which we 'live, move, and have our being', the light which lends being, colour and form to the things that make up the external world. It is only in so far as there is light and there are eyes, that one aspect of the universe, namely, the visible, comes into being; and with the other aspects it is the same.

The Sāṁkhya system of Kapila recongnised the duality of existence, the Puruṣa and Prakṛti, Intelligence and Nature, as fundamental. The former cannot produce the latter, nor the latter the former. But the latter can have meaning or can be said, in any intelligible sense, to exist, only as the object of intelligence. The Sāṁkhya system is evidently the outcome of much reflection, and evinces a philosophic spirit that would not be blinded by any preconceived theory but would be true to fact. Who can deny the self which is capable of thought, feeling and desires, is to each man the uttermost reality, and that it is limited and opposed by something which he has not himself produced, namely, Nature? A true philosophy has to admit the existence of many Puruṣas (souls), and must seek for a higher principle, if such can be found, which will not destroy their individuality. Kapila saw no way of effecting this, and therefore halted at this point, taking the many Puruṣas as co-eternal with Prakṛti, that second something which, when presented to them, evolves and constitutes their experience.

Prakṛti, out of which *Buddhi*, *Ahamkāra*, *Manas*, *Indriyas*, etc., evolve, cannot be identified with a material principle as distinct from the psychic. It is an indeterminate, homogeneous

and incoherent something which represents potentially infinite possibilities of development on the physical as well as on the concious side. In the cosmic evolution of Kapila the natural order of psychic evolution, as we find it in modern psychology, is reversed. For there (in modern psychology) we begin with the senses and the stimuli appropriate to them, and by their interaction get perceptions, feelings and desires (Manas). Thence we pass on to a conscious identification of the self with the feelings and desires (Ahamkāra) and lastly to the consciousness of the necessary dependence of such a self on the things of sense, that is to the recognition of a unity in duality (Buddhi). It has further to be noted that in Kapila's system, Tanmātras (the subtle elements) of which the material universe is composed manifest themselves by differentiation out of Ahamkara. Such contrariety of procedure is, after all, only what we might naturally expect since one account is philosophical and cosmic, while the other is psychological and individual.

The Sāṁkhya system and some parallels in Western philosophy.

The study of Sāṁkhya and its varieties compels comparison with some parallel lines of thought in Western philosophy. The parallelism does not exceed very far and it is sometimes misleading. The Sāṁkhya teaches that Prakṛti or nature exhibits itself only for the benefit of the Puruṣa to enlighten and instruct the Puruṣa. When it has done its utmost, exhibited all it has to show, it retires and the Puruṣa is left alone in perfect knowledge and eternal bliss, never caring to meet Prakrti again; for the Puruṣa has learnt all it could teach.[1] All this reminds one of Fichte's Absolute Ego positing a Non-ego in order to develop and perfect itself, like an athlate who, to develop his muscles, will create conditions of work or invent instruments of exercise. But according to Sāṁkhya "Nature is not merely a dead tool, a board which the original Ego nails up before itself, in order, striking against it, to be driven back upon itself, to be compelled to reflection and thereby to become the theoretical Ego; in order, further working on the Non-Ego and transforming it, to exercise its practical activity; but it is a ladder on which the spirit rises to itself."

There is certain analogy between the Sāṁkhya system and that of Schopenhauer and Hartmann. According to Sāṁkhya Prakṛti or nature acts and acts with purpose but unconsciously.

1. The purposiveness of Prakṛti's activity *is* brought out more clearly in the Sāṁkhya Kārikas 57-61.

Schopenhauer and Hartmaun also hold that nature acts unconsciously but rationally for the realisation of an end. But what is the end of nature? The end of nature is, according to them, to be conscious of itself. We find the same process in Sāṁkhya system too.

According to Schopenhauer, the moving force of nature is *will*, without consciousness and this unconscious will is the first cause of the world. This will, this *ding an sich*, has been variously defined. It is ceaseless effort, a perpetual reaching forward to what has not been attained. It operates blindly and automatically but yet does not produce its results by chance but by some unconscious automatic pre-adaptation, analogous to instinct. Though it is primarilly unconscious, in man it evolves intellect or conscionsness and the intellect serves only to light up its activities. Consciousness or intellect is the latest product. The Sāṁkhya differs from Schopenhauer in this, viz. in Schopenhauer, the consciousness of men is the consciousness of nature itself; whereas in Sāṁkhya the consciousness which nature (Prakṛti) produces is not of nature itself—is not its own—but in souls which are self-existent. Hartmann gives up the fundamental position of Schopenhauer that *Will* is essentially a blind force and intellect only secondary—derivative. It is argued they must be co-eval and intimately related since Nature appears to be instinct with design in all its parts. This *will* is not a blind one, but an intelligent *will*. This intelligent *will* is the sole source of all life and movement, but at the same time it is blind or unconscious. Hartmann admits the presence of ideas or reason everywhere which guides the blind force of nature towards its end but denies the existence of consciousness either above or in nature. He bases his theory on unconscious *ideation*. Thus the Sāṁkhya school assumes with Schopenhauer and Hartmann the existence of unconscious purpose but the Sāṁkhya cannot call it with them "unconscious reason," because the Prakṛti of the Sāṁkhya has nothing mental in it.

The Sāṁkhya and the system of Kant:

In its fundamental metaphysical ideas, the Sāmkhya system is a striking anticipation of the Kantian philosophy. The constitution of the phenomenal world, according to Kant, by the joint action of the thing-in-itself and the Ego, the receptivity of sense and the activity of Imagination and Apperception in forming into definite objects, the matter of perception have their parallels

in the Sāṁkhya conceptions of *Prakṛti*. *Puruṣa*, *Buddhi*, *Ahaṁkāra* and *Manas*. The Kantian criticism of the ordinary proof for God's existence was in a manner anticipated by the well-known Sāṁkhya aphorisms beginning with "Īśvarāsiddheḥ"—"as God is unproven". Even in practical philosophy and the ideal of moral perfection, there is some affinity between the Sāṁkhya doctrine of the Puruṣa finally realising its true nature, aloofness or isolation from Prakṛti and its work, and the Kantian doctrine of the soul's true autonomy and its being really the denizen of a supersensuous world. We find in the Sāṁkhya school also that close analysis of mental phenomena and that exactness and thoroughness of method which characterise the great founder of the Critical Philosophy. But we miss in the Sāṁkhya system that clear insight into the formative power of thought which finds expression in the writings of the great German philosopher and which brought into existence the idealistic movement in Europe—a movement that saw Kant's mistakes and inconsistencies by his own light and tried to make his system self-consistent. The inconsistencies of the Sāṁkhya system can be, in a manner, shown in the same way as those of the system of Kant, since they too, are, like the positive doctrines of the two systems, of a similar nature and proceed from the same causes. To illustrate, in perception, the soul is according to both Sāṁkhya and Kant, passive, unable to produce its own sensations and hence the necessity of postulating an active, external source of sensations, one which the Sāṁkhya calls 'Prakṛti' and Kant the 'Thing-in-itself'. By denying the soul's passivity, and seeing that it is throughout active, we cut the root of the Dualism of both systems. Again causality or *Kārya-Kāraṇa-sambandha* is a relation between things known—things within the world of perception and conception. It is illustrated by the well-known, Sāṁkhya example of the relation between fire and smoke, an example that may be acceptable to Kantian system too. Now, such a relation, as the critics of Kant have pointed out, cannot be projected out of the world of knowledge and supposed to hold good between a known and unknown object. Sāṁkhya and Kant's inference, therefore, from perceived objects to an external thing-in-itself is invalid. The same argument applies to Herbert Spencer's Transfigured Realism, which doctrine, so far as it is related to the Kantian Dualism and Agnosticism, bears a faint likeness to the Sāṁkhya system. What Sāṁkhya calls Prakṛti, Spencer calls the *Unknowable*. According to the Sāṁkhya, the effects are identical with causes

and this identity of cause and effect enables us to know the existence of Prakṛti. In other words, the manifestations of Prakṛiti which are the same thing as the effects of Prakṛti help us to know the existence of Prakṛti because the effects are identical with the cause. Thus as we know the existence of Prakṛti through its manifestations so we also know the existence of the *unknowable* through its manifestations. According to Spencer, what we know is only its manifestations and we know nothing of it except the fact that it reveals of itself in the world. The whole world is its manifestation and we cannot transcend or go beyond its manifestations. But the question is: How is it that we cannot go beyond its manifestations? It is here that Spencer is open to criticism. Spencer reduces Prakṛti's manifestations to nothing but sensations; he holds that it (the *unknowable*) is an unexhaustible power of producing sensations in us and what we know is sensation and we cannot go beyond our sensations. Further, Spencer's *Unknowable* or the external Reality, as the cause of sensations, is reached by distorting the natural sense of *causality* and *externality*, which from relations between things known are projected in his system beyond the known world and conceived as relations between things known and unknown.

Sāṁkhya and Plato.

A family likeness is to be found between the ethical ideas of the Sāṁkhya and the message of Plato. Plato's path, like that of the Sāṁkhya, was the path of renunciation and there is every reason to say that this singular philosopher, was fully steeped in the wisdom of India. Sāṁkhya school put a broad interpretation upon the Socratic dictum, 'Virtue is knowledge and vice ignorance.' The soul is, according to Plato, in a state of degradation and exile when in connection with and partly in subjection to the body. And the great end of philosophy is to check the lower principles of our nature, to govern them, to give free scope and development to Reason or knowledge, to prepare the soul for that higher state to which it will return and thereby to free it from the encumbrances of the body. This is also the aim of the Sāṁkhya philosophy. According to Sāṁkhya system knowledge is the only virtue and liberation from pain *i.e.*, attainment of perfect bliss is the only end of human life; this end is to be attained through the knowledge of the soul as distinct from matter (prakṛti) and can be attained by arresting the course of transmigration; this course can be arrested only by knowledge. Thus the Sāṁkhya agree with

Plato in holding that virtue is the road to perfect bliss; happiness and peace are the rewards of a virtuous life; discontent and misery are the results of a vicious life.

Influence of Sāṁkhya on Indian thought.

It is often said that the Vedanta school of philosophy has a greater hold on Indian minds than any other schools of thought. But the Sāṅkhya system permeates the whole life and thought of India There are evidences which indicate that Sāṅkhya, at one time, was a general term for philosophy and the teachings of Sāṅkhya was hardly distinguishable from that of Vedanta. There are many references and allusions to the Sāṅkhya teachings in the Upanisads. In the Mahābhārata, Sāṅkhya is par-excellence the philosophy of the epic, occupying therein the same position of pre-eminence as Vedanta did in later times. The Sāṅkhyas are often described in the epic as Mārgajñaḥ[1], Mahāprājñāḥ[2], Sāstraviniścaya[3], Kuśala etc., and the epic cosmology is permeated with Sāṅkhya terminology. We also find that Purāṇic literature is very much influenced by the teachings of Sāṅkhya and the Purāṇas know very little of other systems. The same thing is in the Tantras, which are rightly or wrongly believed to be the results of the Sāṅkhya teachings. As regards Smṛti, the very foundation head of it, Manu, has been declared by Sri Śankara as adopting Sāṅkhya ideas. The Kāvya literature when philosophical, knows little of other systems of philosophy. Kālidāsa in his immortal poem, Raghuvamśa and Kumārasambhava, rises to a soaring height in his hymns to Brahma and Viṣṇu and the hymns are from the begining to end, Sāṅkhya in spirit. In a word, the influence of Sāṅkhya on every branch of literature is supreme and the whole of religious and philosophical literature in Sanskrit subsequent to the Sāṅkhya has been influenced by its teachings which were adapted to the exigencies of time. Jainism echoed the views of the Sāṅkhya when it opposed the vedic sacrifices as involving Himsā, criticised the doctrine of the creation of the world by an Īśvara as illogical and untenable[3] and emphasised the plurality of souls (Puruṣanānātva).

---

1. मार्गज्ञाः कपिलाः सांख्याः श्रृणु तानरिसूदन । Santi Parv. ch. 307, 54
2. सांख्या राजन्महाप्राज्ञास्त्यक्त्वा देहं प्रजाकृतम् । ibid, Sl. 61

   सांख्या राजन्महाप्राज्ञा गच्छन्ति परमां गतिम् । ibid, Sl, 100
3. प्रत्यक्षहेतवो योगाः सांख्याः शास्त्रविनिश्चया । ibid, ch 306, 6

Sāṁkhya's influence on European thought.

Prof. W. Winternitz in his essay on *Indian Literature and World Literature* says "Garbe, the greatest authority on Sāṅkhya philosophy in Europe, has made it very probable, that Sāṅkhya philosophy has been of influence on the philosophical ideas of Heraklites, Empedokles, Anaxagoras, Democritus and Epicurus. .... It seems to be proved that Pythagoras was influenced by the Indian Sāṅkhya".

Dr. Keith also in his 'Saṅkhya System' in the 'Heritage of India' series compares the teaching of the Sāṅkhya with those of Greek philosophers. A greater affinity exists between the Pythagorean and the Sāṅkhya school. The indebtedness of Pythagoras to India is well recognised. Pythagoras was the first to introduce the truths of Sāṅkhya philosophy in Europe (6th cent. B. C.) Dr. Keith observes "Pythagoras is supposed to have borrowed from India his theory of transmigration, his conception of a religious community, his distinction of fine and gross body of the soul, his distinction of a sensitive organ and of the unperishable soul ..... . the doctrine of five elements including ether, the Pythagorean problem and other things." Again, the Pythagorean institution is described to have been very monastic in character and monasticism, as is well known, is peculiarly Indian in origin. It was Kapila, the founder of Sāmkhya system, who instituted Sanyāsa or monastic system.[1] The doctrine of Empedocles that nothing can arise which has not existed before and nothing existing can be annihilated has its origin in the Sāṅkhya system. As a corrollary of this it follows that Empedocles like the Sāṅkhya asserts the doctrine of the pre-existence of the product in the cause. Democritus like Empedocles, agrees with Sāṅkhya in his doctrine of causality. Epicurus uses, in support of his atheism, the argument of the Sāṅkhya. Again, Hopkins says in his 'Religion of India', Plato is full of Sāṅkhyan thought worked out by him but taken from Pythagoras. Davies in his Hindu Philosophy says "The latest German philosophy, the system of Schopenhauer (1819) and Von Hartmann (1869) is a reproduction of the philosophic system of Kapila in its materialistic part, presented in a more elaborate form, but on the same fundamental lines. In this respect, the human intellect has gone over the same ground . ... but on a more important

1. Certainly the trend of thought in the 4th chapter of the Sāṅkhya-sutras inclines towards the renunciation of the world with a view to discovering the truths of spiritual life in the solitude of mountain and forest.

question it has taken a step in retreat." We thus find that the Western flow of Eastern thought continues from hoary antiquity up to the present day. There have been, of course, periods of ebb and flow.

The most authoritative book on Sāṁkhya now extant is the work, viz. Sāṁkhya-kārikā of Īśvarakṛṣṇa[1]. It is an indispensible book. It is translated into very many languages. The earliest translation of the Kārikas was into Chinese by "Kanti" who is called Paramārtha[2] by the Indians (6th cent. A. D.). Paramārtha is also said to have translated into Chinese along with the Kārikas a Vṛtti (commentary) on the Kārikas. In the Chinese translation, the name of the Vṛtti writer is not given. Accordingly, Lokamānya Tilaka holds the view that it is not now possible to decide whether the original commentary translated by Paramārtha was the Māthara-vṛtti or any other commentary other than the Māṭhara-vṛtti. Alberuni in his "Enquiry into India" states that he has translated one book on Sāṅkhya into Arabic[3]. Again, the Kārikas have been translated into Latin, by Prof Lassen; into German, by Dr. C. T. H. Windischmann and Lorinser; into French, by G. Panthier and Barthelemy St. Hilaire; into English by Colebrooke, Max-Muller, M. Williams and Davies. Dr. Takakusu has given a French version to the Karikas as well as to the Maṭharavṛtti. It is found in most of the European and Indian languages.

---

1. Īśvsrakṛṣṇa states that he has not dealt with two other topics *viz.* explanation by analogy or anecdote and the refutation of other systems of thought. By this it could be fairly inferred that there were earlier treatises dealing with all these topics and the current Sāṅkhya Sutras annotated by Aniruddha and Vijñāna Bhikṣu contain all these matters. The earlier works are lost to us by accidents or they were abandoned being too verbose and elaborate or too laconic, whichever be the reason, we have to depend mainly on the Kārikas of Īśvara-kṛṣṇa.

2. ' Paramārtha was a Tripiṭaka law teacher of the Khan dynasty, 557—589 A. C. He came to China in about 547 in the reign of the emperor Wa-ti of the Lian dynasty which ruled in S. China from 502—557. A. C, and was followed by the Khan dynasty. He lived till 582 A. C. and there are no less than twenty-eight of his translations now in existence, that of *Suvarṇa-saptati Sastra* being the twenty-seventh (No. 1300 in B. Nanjo's catalogue).

3. Alberuni says at P. 8 Sachau's edition in the preface, "I have already translated two books into Arabic, one about the origins and a description of all created things called Sāṁkhya and another about the emancipation of the soul from the fetters of the body called Pātanjala." It could be of great service to consult the Arabic translatoin of the Sāṁkhya.

Alberuni (Alru Raihman), came out to India in the train of Sultan Mahmud of Gazni. He was a learned scholar, mathematician and astronomer. After having studied in India most deligently, he wrote his famous work entitled—' The *Tahkik-i-Hind* ' (An Enquiry into India) in about 1030 A.D., which furnishes a very good account of Hindu manners, science, philosophy and literature though little of political history.

Īśwarakṛṣṇa's Sāṁkhya-Kārikā is the sheet-anchor of the chronology of the Sāṁkhya literature. At the end of his work, Īśwarakṛṣṇa gives some information about the previous history of the system. He says that this system of philosophy was taught by the founder Kapila to Āsuri and he gave it to Pañcaśikha who wrote an elaborate treatise on it.[1] Though he does not make specific mention of other teachers of Sāṁkhya, we find them in other works. In the Māṭhara-vṛitti it is stated that from Pañcaśikha the system passed down, from master to pupil, to Bhārgava, Ulūka, Vālmīki, Hārīta, Devala and others.[2] In the Mahābhārata along with Kapila, Āśuri, Pañcaśikha as teachers of Sāṁkhya are mentioned Jaigīṣavya, Asita, Parāśara, Devala, Vārṣagaṇya, Śuka, Gautama, Ārṣṭisena, Garga, Nārada, Pulastya, Sanatkumāra, Śukra and Kāśyapa.[3] The very association of all these names with Kapila, Āsuri, and Pañcaśikha is very suggestive. We are naturally tempted to recognise in them the authorities of Sāṁkhya. But the writing of these ancient teachers of the Sāṁkhya have become lost to us and are consequently almost empty names today. Gaudapāda, in his commentary on Sāṁkhya-kārikā, mentions a list of Sāṁkhya teachers though not in a chronological order.[4] Thus the writings of the earlier exponents of the Sāṁkhya school till the days of Īśwarakṛṣṇa have totally disappeared and it is very difficult to arrange them in strict chronological order.

Kapila.

Kapila is traditionally believed to be the founder of the Sāṁkhya system and is considered to be the author of the Sāṁkhya sūtras. His name occurs in various context. The sage Kapila is spoken of in the Śvetāśvatara Upaniṣad as one who was inspired with knowledge while meditating.[5] In the Bhagavatgītā, Kapila is referred to as the best of the Siddhas.[6] The Bhāgavata Purāṇa lays special emphasis on his being the first in the line of the Siddhas, and is considered as one who has made a searching investigation into the nature of the essence of the

---

1. Sāṁ kā. verse 69.
2. कपिलादासुरिणा प्राप्तमिदं ज्ञानम् । ततः पञ्चशिखेन तस्मात् भार्गवोलूकवाल्मीकिहारीतदेवलप्रभृतीनागतम् । ततस्तेभ्य ईश्वरकृष्णेन प्राप्तम् । Māṭhara-Vṛitti on Kāri, 71.
3. Mahā-Bhārata, Śānti, ch. 323, śl. 58 to 62 Krishnamachar's edition.
4. सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः । आसुरिः कपिलश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ॥
5. ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत् । SVe. Up. V, 2.
6. सिद्धानां कपिलो मुनिः । Bhagavat-gitā, X, 25.

universe in order that human beings may be able to know their self as it really is. In the literature of the Nāthas and in the Rasāyana-śastras also he is known as a Siddha.[1] In the Mahābhārata, Kapila has been identified with Agni, and with Viṣṇu and Śiva and all sorts of views are attributed to him and he is the teacher of a number of sages. In the Padmapurāṇa, we find that one Kapila alias Vāsudeva taught the Sāṁkhya doctrine to Bhṛgu etc., supported by the Vedas; another Kapila taught the Sāṁkhya as opposed to all the Vedic texts.[2] According to Vācaspatya, Kapila is one of the names of Agni and it quotes this text as that of a Smṛti. The promulgator of the Sāṁkhya doctrine is Agni himself named Kapila. Vāsudeva Kapila gave out the Seśvara-Sāṁkhya and Agni-Kapila taught the Nirīśvara Sāṁkhya.[3]

Many scholars think that Kapila was not a historical personage[4] and was a mythical figure. But Prof. Garbe and Prof. Dhruva hold the view that 'Kapila' was known as a historical person long before the time of Gautama-Buddha, is clear from the name of the birth-place of Gautama which was 'Kapila-vastu.'[5] Further light is thrown on his personality by Vyāsa, the author of the Bhāṣya on Yoga-sūtras. Vyāsa refers to a tradition according to which Kapila was the 'Ādividvān' (the first teacher) and Bhagavān Paramarṣi (the revered great sage).[6] Vācaspati Misra has traced that tradition to a work of Pañcaśikhācārya.[7] Moreover, Śankarācārya in meeting the claim of the Sāṁkhyas that their system was the best exponent of the Vedic teaching inasmuch as the Upaniṣad itself declares Kapila as perfect in

1. Gopinath Kaviraj; Introd. to Jayamangalā.

2. कपिलो वासुदेवाख्यः सांख्यं तत्त्वं जगाद ह ।
ब्रह्मादिभ्यश्च देवेभ्यो भृग्वादिभ्यस्तथैव च ।
सर्ववेदविरुद्धं च कपिलोऽन्यो जगाद ह ॥

Quoted by Belwalker in his notes on Brahma-sutras.

3. सांख्यमतञ्च द्विविधं । सेश्वरनिरीश्वरभेदात् । तत्र सेश्वर सांख्यशास्त्रं भगवदवतारः कपिलः प्रणीतवान् । निरीश्वरसांख्यन्तु अग्न्यवतारः कपिलः–" अग्निः स कपिलो नाम सांख्यशास्त्रप्रवर्तकः " इति स्मृतेः ॥

4. Keith in his 'Sāṁkhya system' p, 50, holds the view that Kapila is a mythical figure. Gopinath Kaviraj also agrees with this view of Keith (Jayamangala, introd. p. 3).

5. Principal Dhruva: Introduction to Syādvādamañjari, p. XXXV, note.

6. तथा चोक्तम् —आदिविद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान्परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच; Vyāsa-bhāṣya on yoga-sūtra, I, 25.

7. तथा चोक्तं पञ्चशिखाचार्येण— आदिविद्वान्कपिल इति,

Vācaspati's Ṭīkā on Vyāsa-bhāṣya I, 64

knowledge, says that 'Kapila' in the passage might very well refer to some other Kapila than the teacher of the atheistic Sāṁkhya.[1] Ānandagiri commenting on this says that the Vedic. Kapila is that one who reduced the sixty-thousand sons of Sagara to ashes. He is different from the Sāṁkhya teacher.[2] In the Bhāgavata we are told that his father was a Ṛṣi called Kardama and his mother's name was Devahūti. It was from her that he learnt the rudiments of philosophy and all the varied teachings about the soul, the life hereafter and the eternal God. Gradually the teachings of the mother produced their results in him and he took to a life of contemplation. He gave the fruits of his contemplation to Āsuri, his disciple. The actual book which Kapila wrote, or the literary or oral form in which he communicated his philosophy to Āsurī, his disciple, is lost. But his teaching has been embodied in the Ṣaṣti-tantra, in the Tattva-samāsa, in the Sāṁkhya-sutras, in the Īśvara-kṛṣṇa-karika and the other works.

Āsuri

(Disciple of Kapila, the founder of Sāṁkhya system and teacher of Pañcaśikha)

Āsuri, it is stated, had for teacher Kapila himself.[3] The Bhāgavata refers to the revival of Sāṅkhya by Āsuri under the inspiration of Kapila.[4] In the Mahābhārata Āsuri is made the teacher of Pañcaśikha.[5] In a dialogue in the Śāntiparvan, between Janaka and Pañcaśikha the name of Āsuri also is mentioned. We have tangible proof of his existence as an author. For Guṇaratna, in his commentary on Ṣaḍdarśana-samuccaya, gives a quotation from Āsuri on a vital question of the system *viz.* Pleasure and pain which are really forms of Buddhi are reflected in the Puruṣa like the moon in the water.[6] Gopinath Kaviraj

1. Sankara-Bhāṣya on Brahma-sūtra : II, 1.
2. वैदिको हि कपिलो वासुदेवनामा पितुरादेशात् ....
षष्टिसहस्रसंख्याजुषांमात्मोपरोधिनां सगरसुतानां सहसैव भस्मीभावहेतुः सांख्यप्रणेतुर-
वैदिकादन्यःस्मर्यते ॥
Ānandagiri-tīkā on IIf i. 1. (Ānandāśram edn. pp. 423-424,
3. एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ । Sāṁkhya-kārikā 70
4. पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्वग्रामविनिर्णयन् ॥
Bhāgavata, I, 3. 11
5. आसुरेः प्रथमं शिष्यम् Mahābhārata Sānti. 218-6
6 विविक्ते दृक्परिणतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते । प्रतिबिम्बोदयः स्वच्छौ यथा चन्द्रमसोऽम्भसि ॥
quoted by Manibhadra in his commentary on Ṣaḍdarśana-samuccaya, p. 37

thinks him to be a historical person[1]. Keith holds the view that Āsuri is not a historical person.[2] Two interesting accounts as to how Kapila taught Āsuri are found one in the Jayamangala[3] and the other in the Māṭharavṛtti.[4]

Pañcaśikha :

(Disciple of Āsuri).

We get several divergent and self-contradictory views about Pañcasikha in the Mahābhārata, Ahirbudhnya-samhita, Chinese tradition. Vācaspati Miśra etc. We know a great deal about Pañcaśikha from the Mahābhārata where his system has been presented in detail. Hopkins has made a short sketch of Pañcaśikhā's account of Sāṁkhya in his "Great Epic of India"[5]. We find in the Sāṁkhya records which are incorporated in the Mahābhārata, that Asuri had a band of disciples among whom Pañcaśikha was the most notable.[6] Pañcaśikha was the preceptor of king Janadeva, one of the Janakas of Videha. King Janadeva had at his court one hundred Pandits, each teaching a different system. Pañcaśikha, once happening to be there at Mithila, the capital of the Janakas, non-plussed them by his arguments, upon which the king left those hundred professors and became a follower of Pañcaśikha.[7] In the Mahāhhārata, Pañcaśikha is represented sometimes explaining 24 categories and sometimes 25.

In the Kūrma-Purāṇa, Pañcaśikha is said to have been instructed by Kapila and to have been a fellow-student of Jaigiṣavya.[8] In the Chineese tradition, he is considered as the author of the Saṣṭi-tantra.[9] Swapneśwara in his Kaumudi-prabhā assigns to him the work Sāṁkhya-pravacana-sūtra.[10]

---

1. Introd, to Jayamangalā, p. 3
2. Keith : Sāṁkhya system, pp, 47—48
3. Sāṁkhya-saptati with the com, Jayamangalā, p, 68
4. Sāṁkhya-kārikā, with Māṭharavṛtti, p, 2, Another interesting variant of the conversation between Kapila and Āsuri is found in Paramārtha's translation of the Māṭharavṛtti into Chineese (See Dr. Takakusu's French Translation of the Sāṁkhya Kārikā, 1)
5, Hopkins : The Great Epic of India, pp. 142—155, See also Keith's Sāṁkhya system, pp. 39—44
6. Mahā-bhāratā: Śāntiparva, chp, 220, śl, 6—12
7, Mahā bhārata : Śāntiparva, chps. 220—221
8. Kūrma Purāṇa : Pūrva khaṇda, ch. IX. 119; ch, X, 122—125
9 Keith : Sāṁkhya system, p, 48
10. cf, Hiriyanna, The Ṣaṣṭi-tantra and Vārṣagaṇya (J. O. R. Madras, Vol, III, pt. 2

Several passages of Pañcaśīkha are quoted by Vyāsa[1] in his commentary on Yoga-sūtra of Patañjali without specifying the name of the author. Vācaspati Miśra identifies these passages in Vyāsa's commentary on Yoga-sūtra as Pañcaśikha's and they re-appear in his name in the Sāṁkhya sūtra. It is not improbable that Pañcaśikha was an expounder of the Yoga-system as well. Of a third work of Pañcaśikha, we have indications; for it is not known if this Pañcaśikha is identical with a namesake of his who propagated the Vaiśeṣika Philosophy.[2]

Pañcaśikha is considered to be the author of the first regular work on the Sāṁkhya system. The views of Pañcaśikha have been quoted several times in the Sāṁkhya sutras.[3] Some scholars hold the view that Pañcaśikha is associated with the teaching of the Pañcarātra doctrines. A commentary on Tattva-samāsa is also attributed to Pañcaśikha by Vijñānabhikṣu, Bhāvagaṇeśa and others.[4]

Jaigīṣavyá

Jaigīṣavya is one of the earliest Sāṁkhya teachers. In the Mahābhārata Jaigīṣavya is mentioned along with Kapila, Āsuri, Pañcaśikha, as teachers of the Sāṁkhya system.[5] In the Kūrma-purāṇa he is said to have been a fellow student of Pañcaśikha'[6] His views are found quoted by Vyāsa in his Yoga-sūtra bhāṣya[7] and by Vācaspati Miśra in his Tātparya-tīkā.[8] Jaigīṣavya's conversation with Asita about Śīla in the Sāṁkhya system is recorded in the Mahābhārata.[9] In the Buddha-carita of Aśvaghoṣa

1. Vyāsa: Yoga-bhāṣya, I, sutras, 4, 25; II, 5, 6, 13; III. 13, 47 etc. In Vyasa's Yoga-bhaṣya on I 4 we find: एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनं । Kṣemānanda, in his commentary on *Tattva-samāsa*, twice quotes this as a sūstra: and Vācaspati Miśra. Vijñānabhikṣu and Nāgoji Bhatta agree in attributing it to Pañcaśikha

2. VI: Vaiśeṣika Philosophy, p, 8

3. आधेयशक्तियोगेन इति पञ्चशिखः V, 32; अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिख. VI. 68; etc

4. Bhāvā Gaṇeśa has written a commentary on Tattva samāsa and in his introductory śloka he mentions that Tattva samāsa was commented by Pañcaśikha and that he has followed the same.

समाससूत्राण्यालम्ब्य व्याख्यां पञ्चशिखस्य च । भावागणेशः कुरुते तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ॥

5. जैगीषव्यस्यासितस्य देवलस्य मया श्रुतम् । पराशरस्य विप्रर्षेर्वार्षगण्यस्य धीमतः ॥

Mahabhārata: Santi, chp 323, 9

6. Kūrma Purāṇa: Pūrva khanda, IX, 119
Also. in Keith's Sāṁkhya system p, 51

7. Vyāsa-bhāṣya on Yoga sūtra, II, 55; III, 18

8. Nyāya-vārtika tātparya tīkā III, ii, 43

9. **Mahābhārata: Sānttparva, chp, 236.**

we find Arāda-kalāma referring to Jaigīṣavya, Janaka and Parāśara as persons who obtained salvation through Sāṁkhya.[1]

Vārṣagaṇya,

Vārṣagaṇya was an ancient Sāṁkhya-Yoga authority. He is mentioned in the Mahābhārata as one of the teachers of the Sāṁkhya-Yoga.[2] Vācaspati Miśra describes him in the Bhāmatī as one of the teachers who expounded Yoga-śāstra,[3] consequently it is probable that he belonged to the age when the Sāṁkhya-Yoga were regarded as two branches of a single śāstra Prof. Hiriyanna suggests the view that he was a Vedāntin—in all probability a *Pariṇāmavādin.*[4] His views are found quoted by ancient and later writers and his name is mentioned with great veneration. In the Vyāsa-bhāṣya on Yoga-sūtra, we find two quotations ascribed to Vārṣagaṇya.[5] Another quotation from his work is cited by Vācaspati Miśra as dealing with five-fold character of Avidyā.[6] Further, the view that Pradhāna functions when controlled by the Puruṣa found quoted in Gaudapāda-bhāsya, is attributed to Vārṣagaṇya by Keith.[7] According to Paramārtha, the author of the Life of Vasubandhu, Vārṣagaṇya was the teacher of Vindhyāvasin.[8]

[References: Prof. Hiriyanna: The Ṣaṣṭi-tantra and Vārṣagaṇya (J. O. R. Madras, Vol. III pt. 2; A. B. Dhruva's Introduction to Syādvādamañjari B. S. S. No. 83 ; H. D. Sharma's Introduction to Sāṁkhya-Kārikā.]

---

1. जैगीषव्योऽथ जनको वृद्धश्चैव पराशरः । इमं पन्थानमासाद्य मुक्ता ह्यन्ये च मोक्षिणः ॥
Buddha carita, canto XII, 67,

2.

3, cf. अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिता आह स्म भगवान् वार्षगण्यः
(Bhāmati on the Brahmasūtra bhāsya, II. i, 3)

4, Hiriyanna's article on 'The Ṣaṣṭi tantra and Vārṣaganya (in J, O, R] Madras Vol III, Pt, ii)

5. (a) मूर्तिव्यवधिजातिभेदाभावान्नास्ति मूलपृथक्त्वं इति वार्षगण्यः । Yoga-Bhāṣya' iii, 53
(b) गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति । यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम् ॥
(Ibid, IV. 13)

6, 'पञ्चपर्वा अविद्या' इत्याह स्म भगवान् वार्षगण्यः । (Tatt, K, on Karikā 47)

7, "पुरुषाधिष्ठितं प्रधानं प्रवर्तते" quoted in the Gaudapāda bhāṣya and Māṭharavrtt on Kārika, 17;

8, Takakusu ; A study of Paramartha's Life of Vasubandhu, (J. R. A. S. 1905)

Vindhyavāsin.

Vindhyavāsin was one of the few great writers on Sāṁkhya school whose works are not still available any where. There are several references in Sanskrit to his views in some of the authoritative treatises on Mīmāṁsa, Yoga, Alaṅkāra, Buddhism etc. Kumārila Bhaṭṭa in his śloka-vārtika refers to the views of Vindhyavāsin in several places—(1) Vindhyavāsin is said to have held the view that the inference of fire from smoke relates to particulars and not to universals;[1] (2) he is cited as maintaining the doctrine of the rejection of an intermediary body between death and re-birth;[2] (3) in discussing the meaning of the word. *Sārūpya* as to its significance of sameness or similarity of form[3] etc. Other references to Vindhyavasin's views on certain important particulars are found in Bhoja-vṛtti on yoga-sūtra,[4] Abhi navagupta's commentary on Nāṭya-śāstra,[5] Medhatiti Bhāṣya on Manu-smṛti,[6] Syādvādamañjari,[7] Kamalaśīla's commentary on Tattva-saṅgraha[8] etc.

Several Oriental scholars have made good attempts at his identification with any known author or to locate his position in the chronology of Sanskrit literature. Even Western and Japanese scholars have thrown to light some matter leading to his identity. Dr. Takakusu has attempted to identify Vindhya-vāsin with Īśvarakṛṣṇa,[9] the author of Sāṁkhya-kārikā and following him Dr. Keith[10] also subscribes to this view of Dr. Takakusu in identifying Vindhyavasin with Īśvarakṛṣṇa. But this

---

1. संदिह्यमानसद्भाववस्तुबोधात् प्रमाणता: । विशेषदृष्टमेतच्च लिखितं विन्ध्यवासिना ॥

Sloka vārtika, Anumāna, Pari, verse. 143

2. अन्तराभवदेहस्तु निषिद्धो विन्ध्यवासिना । तदस्तित्वे प्रमाणं हि न किंचिदवगम्यते ॥

ibid, Ātma.vāda, verse 62

3. तेन नात्यन्तभिन्नोऽर्थः सारूप्यमिति वर्णितम् । ग्रन्थे विन्ध्यनिवासेन भ्रान्तैः सादृश्यमुच्यते ॥

ibid, Ākṛtivāda

4. सत्त्वतप्यत्वमेव पुरुषतप्यत्वं—Bhojavṛtti on Yoga sūtra, IV, 23

5. मनसस्त्रिविधो भाव इति । वैशेषिका दिदृशि मनस्संयोगजो य आत्मनः............ स मनस इत्युक्तः । कापिलदृशितु विन्ध्यवासिनो मनस एव (XXII, 32)

6. सांख्या अपि केचिन्नान्तरभावमिच्छन्ति विन्ध्यवासप्रभृतयः ।

(Medhātithi bhāsya on Manu, I. 55)

7. विन्ध्यवासी त्वेवं भोगमाचष्टे ।

पुरुषोऽविकृतात्मैव स्वनिर्भासमचेतनम् । मनःकरोति सांनिध्यादुपाधिः स्फटिकं यथा ॥

Syādvādamañjari, p, 97

8. Tattva-saṅgraha, pp. 22, 422. 423 etc, G, O. S.
9. Dr. Takakusu, (J. R. A, S. 1905, pp 47—52
10. Keith : Sāṁkhya system

view of Dr. Keith and Takakusu has not been accepted by the Sanskrit scholars and is opposed to all Indian traditions. For instance, Abhinava Gupta in his commentary on Bharata Nāṭya-śastra[1] and Manibhadra in his commentary on Ṣaḍdarśana-samuccaya[2] mention Vindhyavāsa and Īśvarakṛṣṇa as two different persons. Again Dr. Keith, in his *Karma* Mīmāṁsā holds the view that Vindhyāvāsa is different from Vindhyāvasin on the supposition that one is a Mīmāṁsaka and the other a Sāṁkhya. According to Indian tradition, Vindhyāvasin and Vindhyāvāsa are mere synonyms and refer to the same author[3]. According to the Chineese tradition, Vindhyavāsin is considered as an older contemporary of Vasubandhu and is placed between 250—300 A. D.[4] But the Indian tradition holds a different view about Vindhyavāsin, for example. lexicographers like Keśava,[5] Hemachandra[6] etc., give Vindhyavāsin and Vyādi as synonyms. The editors of Māṭharavṛtti[7] consider that Vindhyavāsin is only an appellation given to Vyādi, the author of *Sañgraha* on grammar mentioned by Patañjali. We get some information about Vindhyavāsin from the Chineese source. In Paramārtha's life of Vasubandhu it is recorded that Vindhyavāsin was successful in a dispute with Budhamitra, teacher of Vasubandhu. After this

---

1. कापिलदृशि तु विन्ध्यवासिनो मनसः । ईश्वरकृष्णादिमते मनः शब्देनात्र बुद्धिप्रह्लादनेन श्रोत्रस्येत्यादिकं विषयग्रहणक्रियास्वभीष्टविषयत्वे मिश्रयितव्यम् (comm. on Nātya-śāstra, XXII 32) Here Abhinava Gupta points out that Īśvarakṛṣṇa holds a different conception of *manas* from that of Vindhyavāsin.

2. Manibhadra's commentary on Ṣaḍdarśana samuccaya (Sāmkhya darśana.)

3, Vindhyavāsi*n* is the same as Vindhyavāsa, for when Kumārila says:-

तेन नात्यन्तभिन्नोऽर्थः सारूप्यमिति वर्णितम् । ग्रन्थे विन्ध्यनिवासेन भ्रान्तैः सादृश्यमुच्यते ॥

Śloka Vārtika, Ākrtivāda

4, B. Bhattacharya : Introduction to Tattva sanghraha (pp. LXI—LXIII ; G.O.S,

5, अथ व्याडिर्विन्ध्यनिवास्यपि । नन्दिनीपुत्रपर्यायः । Keśava's Kalpadruma kośa.

6. अथ व्याडिर्विन्ध्यवासी नन्दिनीतनयश्च सः ॥ Haima Kośa

" अथ व्याडिर्विन्ध्यस्थो नन्दिनीसुतः । मेधावी च "

Trikāṇḍaśeṣa of king Puruṣottama

7, Tanusukharāma Sarma: Introduction to Māthara-vṛiti, p, 3 Chow S, S.
Umbeka the commentator remarks :—

किं च विन्ध्यवासिनोऽपि पिण्डसारूप्यमपि सामान्यमिति वदतो नायमभिप्रायः । and thus uses Vindhyavāsin as a synonym of Vindhyanivāsa found in the original Vārtika of Kumārila. Again Kumārila has,

अन्तराभवदेहस्तु निषिद्धो विन्ध्यवासिना । while Medhātithi in his commentary on Manusmrti I—55 referring to the same doctrine of the rejection of an intermediary body between death and re birth says :

सांख्या अपि केचिन्नान्तराभवमिच्छन्ति विन्ध्यवासप्रभृतयः । Thus Kumārila and Medhatithi mean that the two names refer to the same person.

triumph he returned to the Vindhya mountain and died there.[1] Further light on the identity of Vindhyāvāsa with Vyādi has been thrown by Sri M. R. Kavi by quoting passages from Umbeka's alias Bhavabhuti's commentary on Kumārila's Ślokavātika and from Bhoja's Śṛngāraprakāśikā.[2] This identificat:ou of Vindhyavāsin with Vyādi, according to the Indian tradition, has been rejected by some Oriental scholars on the ground that the latter lived earlier than Patañjali and is known as a grammarian, while the former, a writer on Sāṁkhya darśana, was an opponent to the Buddhist teacher, Buddhamitra, the Guru of Vasubandhu. According to the Chineese tradition, Vindhyavāsin was the disciple of Vārṣagaṇya. In the Kathāsaritsāgara, it is stated that Vyādi was the disciple of one Varṣa and is made a contemporary of Nanda kings.[3]

Several scholars have suspected that Vindhyavāsin's views, on certain important particulars differed from the rest of orthodox Sāṁkhya teachers.[4] From Kamalaśila's *Pañjika* — a commentary on *Tattvasaṅgraha*, we learn that Vindhyavāsin is his nick-name and that his real name is Rudrila.[5]

Regarding his date, Mr. M R, Kavi places him in the 2nd or 3rd Century B. C. Principal Dhruva and B. Bhattacharya hold the view that he was a contemporary of Vasubandhu and assign him to third century A.D. An examination of Sāṁkhya Kārika reveals that its author (Īśvarakṛṣṇa) must have lived later than Vindhyavāsin. Dr. B. Bhattacharya also supposes that Īśvara Kṛṣṇa lived later than Vindhyavāsin.

[Reference: Dr. B. Bhattacharya's article on "Vindhyavāsin" in the Journal of Indian History, Vol. VI pp. 36–39; 1927. Mr. M.R. Kavi; Literary Gleanings, Journal of Andhra Historical Research Society, Vol. II, Pt. 2, 1927, pp. 130–145; H. D. Sarma. Introduction to Sāṅkhya Kārikā, pp. 17–18.]

1, Dr. Takakusu: A study of Paramārtha's Life of Vasubandhu in J. R. A. S, 1905,

2. M. R. Kavi: Literary Gleanings-Vindhyavāsin Journal of A, H, R, S, Vol. II, Pt. 2.)

3, Kathāsarltsāgara: I' Chs. 2, 4, 5.

4. Dr. Das Gupta: History of Indian Philosophy Vol. I, p. 218.

5. यदेव दधि तत्क्षीरं यत्क्षीरं तद्दधीति च । वदता रुद्रिलेनैव ख्यापिता विन्ध्यवासिना ॥ (ता)

Tattvasaṅgraha, p. 22, Com. GOS.

Here Rudrila, the Vindhyavāsin, is made fun of as a dweller in the forest who cannot distinguish between milk and curds' The reference is to the Satkaryavāda of the Sāṅkhya.

Īśvarakṛṣṇa.

Īśvarakṛṣṇa does not mention the name of his Guru, invokes no divinity, but merely gives the original succession of teachers of the Sāṅkhya system. Who he was and where he dwelt are questions that must, it seems, for ever go unanswered. We get several divergent views about Īśvarakṛṣṇa from the later writers on Sāṅkhya. Nārāyaṇa Tīrtha, in his Tattvacandrikā styles him as the disciple of Pañcaśikha and gives him the title Muni. Kavirājayati, the author of Sāṅkhya-tattva-pradīpa, calls Īśvarakṛṣṇa *Sāṅkhya-mūla-kāra* or the founder of Sāṅkhyā.[1] Swapneśwara, in his Kanmudi prabhā, says that Īśvarakṛṣṇa and Kālidāsa are the same person.[2] Dr. Belvalkar on the authority of the succession of Sāṅkhya teachers mentioned in the Māṭharavṛtti assumes that Devala is the immediate preceptor of Īśwarakṛṣṇa.[3] Dr. Takakusu identifies Īśwarakṛṣṇa with Vindhyavāsin.[4]

There is a great controversy about his time. Dr. Takakusu on the strength of Paramārtha's Life of Vasubandhu, assigns him to the middle of 5th century A.D.[5] Dr. Keith says that Īśwarakṛṣṇa is not to be dated after A.D.[6] but elsewhere he assigns him to the 4th century A D.[7] Dr. Belwalkar has fixed him in the 1st or 2nd half of 2nd century A.D.[8] M. M. Gopinatha Kaviraj[9] assigns him to the pre-christian era, on the authority of the Anuyogadvāra-sūtra.[10] Dr. B. Bhattacharya holds the view that Īśwarakṛṣṇa was an older contemporary of Diṅnāga.[11] Īśwarakṛṣṇa's Sāṅkhya-kārikā is the sheet anchor of the chronology of the Sāṅkhya Literature. The value of Īśwarakṛṣṇa's services to the Sāṅkhya system lies in summing up, as he claims to have

---

1. cf. उक्तञ्च साङ्ख्यमूलकारेण "सौक्ष्म्यात् तदनुपलब्धिर्नाभावात्" । Sāṁkhya sangraha p. 126
2. cf ईश्वरकृष्णनाम्ना कालिदासेन कृताः कारिकाः ॥
3. Dr. Belwalkar's article on *Māṭharavṛtti* (Bhandarkar commemoration volume p 17 .
4. J. R. A. S. 1905, pp, 47—52,
5. Takakusu: J, R A, S. (1905)
6. Keith · Sāṅkhya system, 2. 43.
7. Ibid. p 69.
8. Dr. Belvalkar *Māṭharavṛtti* (Bhandarkar commemoration Vol.) : p. 178.
9. Gopinath Kaviraja's Introductioa to *Jayamangalā*, ed. by H. Sarma, p. 8.
10. The Anuyogadvāra-sūtra (1st century A.D. of the Jains gives a list of the Brahmanical śāstras as well as books. It mentions the name of कनकसत्तरि (= कमकसत्ति) A. B Dhruva in his paper on त्रिविधमनुमानम्, published in the proceedings of tht 1st Oriental conference, Poona, Vol. II, p. p, 270, takes कनकसत्तरि as equivalent to the Sāṅkhya-Karikas, [Jayamangala, Introd p. 7 foot-note),
11. Dr, B, Bhattacharya: Introduction to Tattvasangraha, Vol, I, pp, LXIII (G. O. S.)

done, the views of the earliest and greatest Sāṅkhya teacher as embodied in his own treatise. At the end of his work he gives us some information about the previous history of his system. The History is very meagre. He says that this system was taught by the founder Paramarṣi Kapila to Āsuri and he gave it to Pañcaśikha, who elaborated the system.[1] He gives another piece of information that with the exception of the stories (in support of the Sāṅkhya theory) and with the exception of the refutation of other systems, his seventy Kārikas will give all that is found in the Ṣaṣṭi-tantra[2] In the Chinese translation of the Sāṅkhya-kārikā Īśwarakṛṣṇa is referred to as born in the Kauśika family.[3]

[References ; Dr. Belvalkar's Essay on Māṭharavṛtti and Date of Īśwarakṛṣṇa ; Keith's Sāṅkhya System ; H. D. Sharma : Introduction to Sāṅkhya Kārikā ; Dr. B. Bhattacharya,s Introduction to Tattva Saṅgraha (G.O.S.) ; Gopinath Kaviraja's Introduction to Jayamangalā (G. O. S.) ; Kalipada Bhattacharya. Some Problems of Sāṅkhya Philsophy and Literature (I. H. Q. Vol. VIII, 1932 ; etc.]

Sāṁkhyanāyaka Mādhava.

(Between 400—500 A.D.)

Mādhava with the title Sāṁkhyanāyaka is mentioned by Ūmbeka (=Bhavabhūti) in his commentary on Kumārila's Śloka-vārtika. Mādhava seems to have been a great writer on Sāṁkhya as his title indicates. We have not come across any of his writings and no other writer has mentioned his name. Only one or two quotations of his views are found cited by Umbeka.[4] He seems to have written a gloss on the Sāṁkhya-saptatı of Īśwara-

1. Sāṅkhya-Kārikā, 69, 70 (M. U. edn.)

2. सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।
आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ॥

3. Jayamangalā Introd. p. 2,

4, The confext in which Umbeka mentions him is as follows:—In the codanāsūtra Śabaraswāmin says - अर्थोऽनर्थश्चेति ।......कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय श्येनो वज्रः इषुरित्येवमादिः कथं पुनरसावनर्थः ? हिंसा हि सा ।

In this context Kumārila in his Śloka-vārtika raises an objection as

क्वचिदस्या निषिद्धत्वाच्छक्तिः शास्त्रेण बोधिता । प्रत्यवायनिमित्तत्वं विधानान्नापगच्छति ॥
शास्त्रेण न हि शक्तीनामावापोद्वापनक्रियाः । विद्यमाना हि कथ्यन्ते शक्तयो द्रव्यकर्मणाम् ॥
तदेव चेदं कर्मेति शास्त्रमेवानुधावता । हिंसादीनामधर्मत्वं कथ्यते नानुमानतः ॥

Umbeka introduces the above Pūrva pakṣa thus

सांख्यनायकमाधवस्त्वाह विहायानुमानादीन्विधिप्रतिषेधत्वनिबन्धनत्वमेव धर्माधर्मयोरवलक्ष्याग्नीषोमीयादिष्वधर्मतामाह—क्वचिदस्येति—

kṛṣṇa and might have flourished before Kumārila and probably later than Sabaraswāmi.

Māṭharācārya

Nothing is known about the personal history of Māṭhara. According to Pandit Tanusukharāma, the editor of Māṭharavṛtti, Māṭhāra is not a proper name, but a family name as the Nyāyabhāṣya by Pakṣilaswāmin is commonly called as Vātsyāyana.[1]

Prof. Sylvan Levi informs us from Chineese sources that there were three learned men at the court of Kaniṣka in the 2nd or 3rd century A. D. Thus Aśvaghośa was his Guru, Charaka his chief physician and Māṭhara his prime minister. Māṭhara is regarded as the first commentator of the Sāṁkhya-kārikā of Īśwara kṛṣṇa. Māṭharavṛtti along with the Kārikas was translated into Chinese by Paramārtha between 557–569 A. D.[2] According to Principal Dhruva, Māṭharavṛtti on the Sāṁkhyakārika represents a definite step forward in the History of Indian Logic.[3] The date of Māṭhara has been differently assigned by different eminent scholars.[4]

There is another Māṭhara who is referred to in Tamil Literature. He is a prominent figure in Śilappadikāram. Māṭhara

---

अयमर्थः —सत्यं विधिप्रतिषेधनिबन्धनावेव धर्माधर्मौ । तौ तु विधिप्रतिषेधौ तयोरिष्टानिष्टशक्तिज्ञापकौ, न पुनः कारकौ । ततः किमिति चेत्, इदं ततो भवति—हिंसा नाम तावदेका व्यक्तिस्त्रैलोक्येऽपि । तस्याश्च कचिल्लोके ब्रह्महत्यादिषु 'न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति प्रतिषेधादनिष्टसाधनत्वशक्तिरवगमिता । न च प्रतिहता सेदानीं; विधेयेष्वग्नीषोमीयादिषु हिंसाया अविशेषान्नापगच्छति । न हि तेषु विधेः अनिष्टसाधनत्वावगमे अग्नीषोमीयादिषु ब्रह्महत्यादिषु वा कश्चिद्विशेषः तत्र यदि नामाग्नीषोमीयादिषु विधिरपरः प्रतीयते किं तावता पूर्वप्रमिता शक्तिरपगच्छति? न हि विधेः अवगतानिष्टसाधनशक्त्यपगमे कश्चिद्व्यापारः तत्र विधितः श्रेयस्साधनत्वावगमात् । अतः सर्वशास्त्रानुसारादेव हिंसादीनामधर्मत्वं कल्प्यते, न पुनरनुमानत इति स्थितमग्नीषोमीयादिष्वधर्मत्वम् । (Śloka vārtika vyākhya (Tātparya tīkā) of Umbeka, ed, by S, K, Rāmanatha Sastri, p, 112, M, U, Sanskrit series, No, 22

The above is the argument of Mādhava, a great Sāmkhya writer, in dealing with the force of vedic injunctions which he seems to accept as only a ज्ञापक and not as कारक and in the apparent consistency of विधि and प्रतिषेध the validity of vedic injuction will be thrown out and अनुमान has to be accepted,

1. Introduction to the chowkhamba edition of Mātharavṛtti, p. 5.
2. Dr. Belwalkar's article on Māṭharavṛtti (Bhandarkar Commemoration Volume) p. 172.
3. A. B. Dhruva : Introduction to Syādvādamañjarī, p. XLVIII, (B. S. P. S.)
4. (*a*) Haraprasad Sastri : 1st century A. D.
   (*b*) Dr. Belwalkar : He is placed before Paramartha as it is supposed that Paramartha translated his *vṛtti* into Chinese. But B. G. Tilak is against this theory.
   (*c*) B. Bhattacharya : 500 A. D.
   (*d*) A. B. Dhruva : 1st cent, A, D

in Silappadikāram meets the Chera king on two or three occasions while in the course of his ramblings over the country and communicates to the king the important information about the fate of the hero and heroine of Silappadikaram, Kovalan and Kannaki. This Māṭhara praises the Chera king for introducing important religious reformation. In place, Māṭhara praises the Chera king for getting rid of yāga involving animal sacrifice and introducing the right yāga based upon Ahimsa Dharma. In another place, he praises the king for purifying temple worship from any contamination of blood stain. Probably the two Māṭharas were different persons living in different ages. But both were believers in the doctrine of Ahimsa. This can be inferred from their views expressed in the respective works.[1]

[References: Dr. Belwalkar: Māṭhara vṛtti, pp. 171—184 (Bhandarkar commemoration volume). Dr. Umesh Miśra : Gauda-pāda-bhāṣya and Māṭharavṛtti (a paper contributed to the sixth session of the All India Oriental Conference); N. Aiyaswami Sastri: Introduction to Suvarṇa-Saptati. (S.V.O. Series 7) ; etc.]

Gaudapāda (About 6th century A, D.)

Nothing is definitely known about Gaudapāda. In philosophical literature we know of Gaudapādacārya, the Paramaguru of Sri Śankara, as the author of the famous Māṇḍūkya-kārikā. Besides him, we hear of a Gaudapādācārya as the author of a commentary on Īśvarākṛṣṇa's Sāṁkhya-karika known as Gaudapāda-bhāṣya. We hear of a still another (Gaudapādācārya) as the author of Uttara-gītābhāśya,[2] called Subodhini and Anugītabhāṣya. There is a fourth author of this name, as the author of Sri-vidyāsūtra[3] and Śakti-mīmāmsā etc. The identity of these authors is a mooted question. Gaudapāda is said to have written commentaries on several important works relating to Hindu philosophy. His Commentary on the Sāṁkhya-kārikās has been published several times with various glosses and translations in various parts of India.

work.

*1. A commentary on Sāṁkhya-kārikā called Gaudapāda-bhāṣya.

1. cf. Māṭharavṛtti of Sāṁkhya-kārikā, verse 2, published in the Choukhamba Series, pp, 7—8
2. Published in Srirangam Sanskrit Series,
3. Published in Prince of Wales Saraswati Bhavana Series,

other works

2. Uttara-gītā-bhāṣya
3. Anu-gītā-bhāṣya
4. Śrī-vidyā-ratna sūtra, with commentary.
5. Śakti-mīmāṃsā.

Vācaspati Miśra (9th cent. A.D.)

Nothing is definitely known about his person and ancestry. It is generally held that he was a native of Mithila and received his instruction in Philosophy from a teacher named Trilocana. Vācaspati plainly admits that his explanation of *Pratyakṣa,* in so far as it refers to its division into *Nirvikalpa* and *Savikalpa,* is derived neither from the commentary of Vātsyāyana nor from the commentary of Udyotakara, but reflects directly the teaching of his guru Trilocana.[1] Both Udayana and Vardhamāna also speak of Trilocana as Vācaspati's Guru. From the two concluding verses of the Bhāmatī, it would appear that Vācaspati undertook to compose his greatest work viz Bhāmatī during the reign and perhaps at the request of one King Nṛga. According to Vācaspati Nṛga was a king of generous nature, well-versed in the Sāstras and highly famed for his wonderful deeds.[2] The name of king Nṛga occurs in another place in Bhāmatī.[3] Considering the praises lavished upon this king, it is just possible that he had been Vācaspati's own patron.

There is no doubt as to the date of Vācaspati. For in his *Nyāyasūcī-nibhandha,*[4] he himself assigns 898 as the date of its compilation. And though the era to which the number refers to is not clearly mentioned it is likely that we have to take it standing for Vikrama Samvat corresponding to 841 A.D. He is assigned between 800 & 900 A. D.

1, अस्माभि:

त्रिलोचनगुरून्नीतमार्गानुगमनोन्मुखैः । यथामानं यथावस्तु व्याख्यातमिदमीदृशम् ॥

(Nyāya-vārtika-tātparya tīkā, 1-1-4 ; p. 138 Chowkhāmba edition)

2, नरेश्वरा यच्चरितानुकारमिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।

तस्मिन् महीपे महनीयकीर्त्तौ श्रीमन्नृगेऽकारि मया निबन्धः ॥ (Bhāmati, last line)

3, न चाद्यापि न दृश्यन्ते लीलामात्रविनिर्मितानि महाप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्नृगनरेन्द्राणामन्येषां मनसापि दुष्कराणि नरेश्वराणम् (Bhāmati, on II, i, 33)

4, न्यायसूचीनिबन्धोऽसावकारि सुधियां मुदे । श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्कवसुवत्सरे ॥

(Nyāya sūcīnibandha, colophon).

It appears that Vācaspati was a Śaivite in faith. His obeisance to Bhava,[1] to Pināki[2] to Vṛṣaketu[3] might be cited as illustrations of his belief. His devotion to Viṣṇu, Gaṇeśa, Goddess of learning and Sūrya is equally patent. Vācaspati Miśra was a voluminous writer. He is said to have written commentaries on the works of all the schools ol philosophy and his works are enumerated in the concluding verses of the Bhāmatī.[4] Being equally at home in all the systems of philosophy and yet following no one of them as his own, Vācaspati Miśra was designated as *Sarva-tantra-svatantra*.

work

1. Sāṁkhya-tattva-kaumudī (p)

other works

On yoga

2. Tattva-vaiśāradī—a commentary on Vyāsa's yoga-sūtra bhāṣya, (p)

on Advaita Vedāntal:

3. Bhāmatī (p.) several editions.
4. Brahmatatva-samīkṣā. (a commentary on the Brahma-siddhi of Maṇḍana Miśra. The Brahma-tattva-samīkṣā is so far not known as available even in Ms.)

On Mīmāmsā

5. Tattva-bindu (p)
6. Nyāya kaṇikā—a commentary on Maṇḍana Miśra's Vidhi viveka.

On Nyāya

7. Nyāya-vārtika-tātparya-ṭīkā. (p)
8. Nyāya-sūcī-nibandha (a supplement to the Tātparya ṭīkā).

N. B. Three more works, *viz.*, (1) Vedānta-tattva-kaumudī, (2) Brahmatattva-saṃhitoddīpanī, (3) Yukti-dīpikā, are attributed by Aufrechit in his Catalogus catalogorum, Vol. I, p. 560.

[References: Prof. G. N. Kaviraj: History and Bibliography of Nyāya Vaiśesika system; V. A. Ramaswami Sastri; Introduction Tattva-bindu (Annamalai University series); Dr. Satischandra Vidyabhushan." History of Indian Logic.]

1. शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ Introductory verses of Bhāmati
2. विश्वव्यापी विश्वशक्तिः पिनाकी विश्वेशानो विश्वकृद्विश्वमूर्त्तिः । Opening verse of Tātparya tīkā.
3. नमामि जगदुत्पत्तिहेतवे वृषकेतवे । (Tattvavaiśāradī, opening verse)
4. यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षा तत्त्वबिन्दुभिः । यन्न्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥ (Bhāmati, concluding verse 3)

Śankarācārya. (*About 1400 A. D.*)

(Of the Payyūr Bhāṭṭa Mana of Kerala)

Jayamaṅgalā—a commentary on the Sāṁkhya-saptati is attributed to one Śankarācārya[1]. In the colophon to the Jayamaṅgalā, the author describes himself as Paramahamsa parivrājakacārya and disciple of Govinda Bhagavadpāda. Śankara, the author of the Jayamaṅgalā-ṭīkā on Sāṁkhya-saptati, should not be confounded with the famous Śankarācārya. Vāsudeva[2] one of the learned scholars of the Payyūr family, in a work called *Śivodaya*[3] gives a description of his family and mentions one Sankara as one of his uncles and tutor. Moreover, there is a commentary called Yogabhāṣya-vivaraṇam and it was written by one Śankarācārya, a pupil of Govinda Bhagavan and in one manuscript the colophon reads *iti śri Payyur Bhagavatpādakṛtam.*[4] Further, Parameśwara,[5] one of the most brilliant scholars of the Payyūr family and known as Mīmāmsakacakravartin has written commentaries on several Mīmāmsa works,—Kāśikā, Maṇdana's Sphota-siddhi, Nyāyakaṇikā, Sphoṭasiddhi etc. Parameśvara in his commentary on Sphoṭa-siddhi in maintaining the Sphoṭa tacitly agrees with the view taken in yoga-bhāṣya vivarana where the existence of Sphoṭa seems to have been maintained, while the famous Śankarācārya in his Sārīraka-bhāṣya in the Devaṭādhikaraṇa rejects it. The similarity of discussion ensures the belief that Parameśvara must have been directly inspired by the views of his uncle or preceptor Śankarācārya, as expressed in Yoga-bhaṣya-vivaraṇa and who was also his tutor. Further, Parameśvara commented on Nyāyakaṇikā and in the closing part of the commentary called *Svaditankaraṇi* on the third verse and in the end he describes himself as a pupil of Śankarapūjyapāda.[6] All these go to show that Śankarācārya, the

1. Sāṁkhya-saptati with the commentary, *Jayamangalā* of Śankarācārya is edited by H. Sarma with a Preface by G. N Kaviraja (C. O. Series No. 19)

2. He is the author of a number of works such as Cakorasandeśa. Devīcarita. Acyutalīlā on Kāvyas. Kumārilayuktimālā, Vākyārtharatnamālā etc, on Mīmāmsa.

3. The Sivodaya gives a description of his brothers and their lives and it would be a valuable work for the study of the history of Payyūr family

4. S. K. Ramanaths Sastri: Introductlon to Sphoṭa-siddhi. p. XV, (M. U)

5. For a detailed information about Parameśvara, vide, ibid, XV—XX, Also, V.A Ramaswami Sastri: Introduction to Tattva-bindu, pp, 87—92. (Annamalai U.)

6, cf, "इति श्रीमदृषिगौरीनन्दन श्रीमद्दासपितृव्यश्रीशङ्करपूज्यपादशिष्यपरमेश्वरकृतौ स्वदितङ्करण्यां तृतीय: श्लोक:" Vide, Introd, to Sphota-siddhi, p, xiii

"श्रीमच्छङ्करपूज्यस्य शिष्येण.................. ।

.....................तेनेयं व्याक्रिया कृता ॥ इति

Govt, O. Library (Madras), E. No 3630, end,

author of the Jayamaṅgalā, must have been one of the great scholars of the Payyūr family of Kerala and also one of Paramesvara's relatives and tutor. Scholars are unanimous in holding that Puyyūr Bhāṭṭa family[1] flourished some time between 1350—1500 A. D. It is also stated that Śankara later on became a Sanyāsin. Hence Sankarācārya, the author of Jayamaṅgalā—a commentary on Sāṁkhya-saptati may be assigned to about 1400 A.D.[2] Principal G. N. Kaviraja in his introduction to Jayamaṅgalā says "The benedictory verse where there is a salutation of *Lokottaravādī Muni* makes it plain that the author of Jayamaṅgalā was a Buddhist. The term Lokottaravādi is a Buddhist expression and the Muni referred to is no other than Buddha himself"

works

1. Jayamaṅgalā—a commentary on Sāṁkhya-saptati (p)

other works

2. Yoga-sūtra Bhāsya vivaraṇam.
3. Bhāṣya-pradīpa—a commentary on Śābara-bhāṣya.
4. Jayamaṅgalā—a commentary or Kāmandakīya nītisāra.

Aniruddha. (About 1503 A.D.)

Of the commentaries available on Sāmkhya-sūtras, Aniruddha-vṛtti is considered to be the oldest one. F. E. Hall in his preface to Sāṁkhya-sāra states that Vijñāna Bhikṣu, in his Sāṁkhya-pravacana-sāra, refers to Aniruddha.[3] Garbe in his preface to the Sāṁkhya-sūtra-vṛtti of Aniruddha[4] states that the references to Aniruddha-vṛtti are Vijñāna Bhikṣu's remarks at the end of his annotations to the readings of the Sāṁkhya-sūtras according to Aniruddha. But although Vijñāna Bhikṣu refers to the readings of Aniruddha in some eight places,[5] he never mentions the name of his predecessor, Aniruddha. In as much as

1. For a detailed information, vide' K. R. Pisharot's article on 'Vikrama, the Great' in Bulletin of Ramavarma Research Institute, Vol, IX, pt, I. pp, 26-41,

2, For the views expressed here I am indebted to Sri M. Ramakrishna Kavi, M.A

3. F. E. Hall's Preface to Sāṁkhya sāra, p, 44, note B, i, edn.

4. Dr. R. Garbe's Preface to the Sāṁkhya sūtra vṛtti, p, vii, B. I edn.

5, cf. Vijñāna Bhikṣu's remarks at the end of his commentary to Sāṁkhya sūtras चेदिति पाठे. I, 18; अक्षसंबन्धात्साक्षित्वमिति पाठ I, 161; इतरवियोगवदिति पाठे, V, 82; जडव्यावृत्ताविति पाठे, VI, 50 etc, Further Dr, Garbe remarks what Vijñāna states at the end of his commentary to V, 121, न बाह्यबुद्धिनियम इत्यंशस्य पृथक्सूत्रत्वेऽपि सूत्रद्वयमेकीकृत्यैत्थमेव व्याख्येयम् । सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति बोध्यम् ॥ is said with regard to Aniruddha who has preserved the two sūtras separately which Vijñāna has fused into one," Dr. Garbe's Preface, p, vii to his edition of Sāṁkhya sutra vṛtti B. I, edn.

Aniruddha is referred to by Vijñāna Bhikṣu, Dr. Garbe places Aniruddha prior to Vijñāna Bhikṣu and has assigned him (Aniruddha) to the end of 15th cent. A. D.

Work

1. Sāṁkhya-pravacana sūtra-vṛtti.

Vijñānabhikṣu (Middle of 16th cent.)

We do not know the parentage of Vijñānabhikṣu and the name of his Guru which is so frequently mentioned by ancient writers. In the colophon to all his works, he gives his name as Vijñānabhikṣu or Sanyāsin. Literature has preserved to us the names of three of his disciples *viz*, (1) Bhāvāgaṇeśa Dikṣita, (2) Praśādamādhava Yogin, and (3) Divyasimha Miśra.[1]

Vijñānabhikṣu is regarded as the most comprehensive interpreter of Sāṁkhya system. Prof. Garbe remarks that his *Bhāṣya* on the Sāṁkhya-sūtra may be regarded as "not only the fullest source that we have for a knowledge of Sāṁkhya system, but also one of the most important of such sources".[2] He has chalked out a bold and novel path interpreting the Sāṁkhya system in the light of the Upanishads and the Puraṇas. He has restored the theistic character which at one time belonged to the Sāṁkhya school[3] but had been replaced by atheism during the period of Mahābhārata and during the period from Īśvarakrishna to Aniruddha. He is perhaps the most comprehensive writer in Sāṁkhya system, who has collected the Sruti text in support of the Sāṁkhya doctrines and utilises them to the fullest than any other writer of the school. He stands out as a great representative of the eclectic spirit in the philosophic thought of India. For, we find Vijñāna Bhikṣu always trying to show that Sāṁkhya, Yoga and Vedānta and even Vaiśeṣika are not only not contradictory but are rather complementary to each other. He tried, to blend Sāṁkhya and Vedānta ideas and construct one great system with the reconcileable elements of both. Just as the attempt to reconcile dogmatism and scepticism gave rise to the critical system of Immanuel Kant, so we have the philosophy of Vijñānabhikṣu emerging out of an attempt to synthesise the Sāṁkhya and

1. ivyasimha Miśra has written a commentary on the Praśādamādhava's śārīra kārikābhāṣya. He calls himself fellow student of Prasādamadhavayogin, undet Vijñānabhikṣu ; and he praises Prasādamādhava as the most eminent (of their master's disciples) (Hall's Preface to Sāṁkhyasāra, p. 38, B. 1.)

2. Garbe : Preface to the Sāṁkhya Pravacana bhāṣya

3. The theistic tendency of the Sāṁkhya is clear from the evidence of the Upaniṣads, the Bhagavatgītā and the Purāṇas,

Vedānta systems. Though more well-known as a commentator of the Sāṁkhya we have in him the founder of a new school of Vedānta.

works

1. Sāṁkhya-pravacana-bhāṣya (p)
2. Sāṁkhya-sāra (p)

other works

3. Yoga-vārtikam (p)
4. Yoga-sāra (p)

On Vedānta

5. Vijñānāmrta—a commentary on Brahmasūtra. (p)
6. Bhagavat-gītā tīkā
7. Īśwara-gītābhāṣya

Commentary on Upaniṣads :—

8. Praśnopaniṣadāloka
9. Kaṭhavallyupaniṣadāloka
10. Maitreyopaniṣadāloka
11. Kaivalyopaniṣadāloka
12. Māṇḍūkyopaniṣadāloka
13. Svetāśvataropaniṣadaloka
14. Muṇḍakopaniṣadāloka
15. Upadeśa-ratnamālā (mentioned in his commentary on Brahma-sūtra known as Vijñānāmṛta, p. 62, chowkamba edn.)

Bhāvā Gaṇeśa Dīkṣita (End of 16th cent. A,D.)

(Son of Bhāvā Visvanātha and pupil of famous Vijñāna Bhikṣu).

In the introductory verse to his commentary on Tattvasamāsa called 'Tattvayāthārthyadīpana, Bhāvā Gaṇesa calls himself as the disciple of famous Vijñāna Bhikṣu.[1] We get some more information about Bhāva Gaṇeśa from his commentary on Prabodhacandrodaya. In the introductory verse to his commentary on Prabodhacandrodaya—*Ciccandrika*, Bhāvā Gaṇeśa describes himself as son of Bhāva Viśvanātha and Bhavāni was his mother. His father Viśvanātha was an illustrious person, having performed many sacrifices. He further says that Rāma Kṛṣna Bhāva was his illustrious grand-father and Gaurī was the name of Rāma-Kṛṣṇa's wife, his grand-mother and that the work called

1. कपिलासुरिपञ्चशिखान् गुरून्विज्ञानाचार्यवर्यांश्च ।

2. आसीद्भावोपनामा भुवि विदितयशा रामकृष्णोऽतिविज्ञस्तस्माद्गौर्यां विनीतो विविधगुणनिधिर्विश्वनाथोऽवतीर्णः । तस्मात्प्रख्यातकीर्तेः विविधमखकृतः प्रादुरासीद्भवान्यां श्रीमत्यां यो गणेशो भुविविदित-

Ciccandrikā was composed by him.[2] Our author quotes his Guru's Kārikas twice.[1] As the date of Bhāvā Gaṇeśa is connected with that of Vijñāna Bhīkṭu his Guru, Bhāvā Gaṇeśa might have flourished between 1550 and 1600 A.D.

Works.

1. Tattva-yātharthyadīpana. (p)

Other Works.

2. Yogānuśāsana-sūtra-vṛtti.
3. Prabodha-candrodaya ṭikā—Ciccandrikā.
4. Tarkabhāsa ṭikā—Tattvaprabodhinī.?

Aufrecht in his Catalogus catalogorum and Rice and Burnell ascribe the authorship of a commentary on Tarkabhāṣā called *Tattvaprabodhinī* to Bhāvā Gaṇeśa. But the Ms. described by Burnell shows that Gaṇeśa Dīkṣita the author of Tarka-bhāṣā-ṭikā bows to his father Govinda Dīkṣita and mother Umā. In the Prabodhacandrodaya-ṭika, we find Bhāvā Gaṇeśa mentioning his father Viśvanātha and mother Bhavāni.

Mahādeva Sarasvati (17th cent. A.D.)

(Pupil of Svayamprakāśa Yati)

Mahādeva Saraswati is more popularly known as Mahādeva Vedāntin. Mahādeva in the preface to the Budha-manohara—a commentary on Amarakośa, says that the surname of Vedantin was given to him by his preceptor, Svayamprakaśa Yati or Sarasvati. Prof. Weber in his catalogue of Sanskrit and Prakṛt Mss., says that Mahādeva, pupil of Svayamprakāsā Sarasvati or (Ānada Sarasvati), composed his Viṣṇu-sahasranāmaṭikā[2] in 1694 A.D. Mahādeva is later than Vijñānabhikṣu whose commentary *viz.*, Sāṃkhyapravachana bhāṣya, he has freely made use of in writing his Vṛtti on Sāṃkyasutra. Prof. Garbe suggests 1600 A.D. as the probable date of Mahādeva Vedantin.[3]

गुणा तस्य चिच्चन्द्रिकास्तु , Vide p, 14 Aufrecht's Catalogue of Oxford Mss, Prabodha-chandrodaya tīkā Ciccandrikā by Bhāvā Gaṇeśa, son of Viśvanātha and grand-son of Bhāvā Rāmakṛṣṇa.

1. अत्र प्रमात्रादिविभागविषये विज्ञानाचार्याणां कारिका :—
   प्रमाता चेतन: शुद्ध: प्रमाणं वृत्तिरेवच । प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥
   प्रतिबिम्बतवृत्तीनां विषयो मेग उच्यते । वृत्तय: साक्षिभास्या: स्यु: करणस्यानपेक्षणात् ॥

2. A. Weber: Verdfeichnfss der Sanskrit Hands chriften; No. 1524, p. 133. Also in Aufrecht's Catalogus Catalogorum p, 436.

3. Sāṁkhyasutra vṛtti—with the commentary of Aniruddha and Mahādeva, ed. by R. Garbe, p, IX (B, i,) 1888,

Works.

1. Saṃkhya-sūtra-vṛtti (p)
2. Saṃkhya-pravacana-vṛtti-sāra. ?

Other Works.

3. Advaita-cintā-kaustubha (p)
4. Tattva-candrikā.
5. Tattvānusandhāna with commentary.
6. Budha-manohara—a commentary on Amarakośa.
7. Viṣṇu-sahasranāma-ṭikā.

Svapneśvara (Middle of 17th cent. A.D.)

Svapneśwara was the son of Vāhiniśa. Vāhinīśa, had a brother named Vidyānivāsa Bhaṭṭācārya. The later, *i.e.* Vidyānivāsa was the father of Viśvanātha Nyāya Pañcānana, the well-known author of Kārikāvali Siddhānta Muktāvaḷi etc., and Rudra Bhaṭṭacārya, the logician. Viśvanatha's date is fixed at 1635 A.D. Hence, Svapneśvara also may be placed some where about 1635 A.D. Svapneśwara, the commentator on the Saṁkhya system, should be distinguished from Svapnesvara, the commentator on the Bhakti-sūtras of Sāṇḍilya.

Works.

1. Kaumudī-prabhā—a sub-commentary on the Sāṁkhya-tattva-kaumudī of Vacastati Misra.

Raghunātha Tarka-vāgīśa Bhattacharya (About 17th cent. A.D.)

Raghunatha Tarkavagīśa was the son of Śivarāma Chakravarti and Pārvati. Sivarāma Chakravarti had two sons, *viz.* (1) Raghunātha Tarkavāgīśa and Mathureśa Vidyālankāra. Mathureśa has written a commentary on Amarakośa and in the introductory verse of his commentary describes the geneology of his family thus: Mathuresa Vidyālankara, son of Sivarāma chakravarti, son of Candravandya, son of Kāśīnātha, son of Mādhava, son of Sarvānanda.[2] In the concluding verse of his commentary, Mathureśa states that the commentary called

1 S C. Vidyābhushan : History of Indian logic, p. 392 : Vide also Hariprasad Sastri's article on Bhāsāpariccheda in the J. A. S. B. Vol. VI, No. 7.

2 यः सर्वानन्दवन्द्यः क्षितितलविदितः मत्कुलो मेलवेजी
सूनुस्तस्याथ जज्ञे कृतविविधकुलो माधवोमाधवाभः ।
काशीनाथोऽपि यस्मात्समजनि कुलवांश्चन्द्रवन्द्यस्ततो वै
तस्मात सुख्यातनाभा समजनि शिवरामोऽर्थविच्चक्रवर्ती ॥
शिवरामतनूद्भूतविद्यालङ्कारधीमता । क्रियते मन्दबोधाय टीकेयं सारसुन्दरी ॥
R. Mitra, Notices, Vol, vii, p. 221

Sārasundarī on Amarakośa[1] was composed in Saka 1588, corresponding to 1666 A. D. Hence Raghunātha Tarkavāgīśa, brother of Mathureśa may be assigned to 17th Cent. A.D.

work

1. Sāṁkhya tattvavilāsā — a commentary on Sāṁkhya-taṭtva Kaumudi of Vācaspati Miśra

other work

2. Āgama-tattva-vilāsa

Nārāyaṇa Tīrtha (18th cent, A D.).

(Pupil of Vāsudeva Tīrtha and disciple of Rāmagovinda Tīrtha).

Nārāyaṇa Tīrtha says in the introductory verses of his Sāṁkhya candra, etc. that he was the disciple of Rāmagovinda and Vāsudeva Tīrtha.[2] He was a versatile scholar and seems to have been the teacher of famous Brahmānanda Sarasvati. This is apparent from Brahmānanda's own statement in the introductory verses of his commentaries on Advaita-siddhi, Siddhānta-bindu, etc. Further, Brahmānanda eulogises him very highly for his mastery in several branches of learning.[3] He was later than Madhusūdana Saraswati and Visvanātha Nyāya-pañcāna, on whose works he has commented. This Nārāyaṇa Tīrtha is quite different from Nārāyaṇa Tīrtha, the author of the Bhāṭṭa-paribhāṣā (on Mīmāmsa) and Kṛṣṇa-līlārangiṇī.

Works.

1. Tattva-candrikā—a commentary on Vācaspati's Sāṁkhya-tattva-kaumudī.
2. Sāṁkhya-candrika—a commentary on Īśvarakṛṣṇa's Sāṁkhya-kārikā.

On Yoga.

4. Yoga-candrīkā (P.)
5. Yoga-sūtra-vṛtti—Gūdhārthadyotanīkā. (P)

On Vedānta.

6. Vedānta-vibhāvanā tīkā.

---

1. गजाष्टतिथियुक्शाके विद्यालङ्कारधीमता । लिङ्गादिसंग्रहे टीका निर्ममे सारसुन्दरी ॥
शिवरामचक्रवर्ती जनकः पार्वती प्रसूः । यस्य श्रीमथुरेशोऽसौ चकार सारसुन्दरीम् ॥

2. H; Hall's Index p 6; Introductory verse of his Bhaktyadhikaraṇamālā, colophon of his commentary on Yoga-Sūtra, etc,

3. cf. श्रीनारायणतीर्थानां षट्शास्त्रीपारमीयुषाम् (colophon of the Laghucandrikā by Brahmānanda),

7. Siddhānta-bindu-laghuṭīkā or Nārāyaṇī.
8. Siddhānta-bindu-guruṭīkā.

On Nyāya.

Commentaries on

9. Udayana's Kusumāñjali-kārikā.
10. Raghunātha's Dīdhiti.
11. Viswanātha's Kārikāvali with Siddhānta-muktāvali.

On Bhakti Śāstra.

12. Bhaktyadhikaranamālā. (P)
13. Bhakti-candrikā—a commentary on Śāṇḍilya's Bhakti-sūtra.
14. Veda-staba-tīkā.

[Reference: Bhakti-candrikā of Nārāyaṇa Tīrtha, Ed. by Ananta Sastri Phaḍke, Saraswati Bhavana Texts, N. 9.]

Rāghavānanda Saraswati (Beginning of 18th cent.).

(Disciple of Advayānanda Bhagavat-pāda).

Raghavānanda, also known as Rāghavendra Saraswati, was a great Sanyāsin who has also contributed to the Mīmāmsā system.

Work.

1. Tattvārṇava—also called, Tattvāmṛta-prakāśa—a commentary on Sāṁkhya-tattva-kaumudi.

Other works.

2. Mīmāmsā-sūtrārthadīdhiti—a commentary on the Jaiminīya-sūtra.
2. Mīmāmsāstabaka.

Nāgeśa, also called, Nāgoji-Bhatta (Beginning of 18th cent.).

At the beginning and end of several of his works, Nāgeśa informs us that he was attached to the Court of Rāmasimha, the ruler of Sṛngaverapura, of the 18th cent. A. D. He was the son of Śivabhaṭṭa and Sati and grandson of the famous Bhaṭṭoji Dikśita. He was Mahraṭṭa Brahmin and resident of Banaras. He was the pupil of Hari Dikṣita and Rāmāśrama. Nageśa was a very prolific writer. Though his special forte was grammar, he wrote standard works also on Dharma-sastra, Poetics, Sāṁkhya, Yoga and other śāstras. He has written about a dozen works on grammar and commentaries on Vālmīki-Rāmāyana, Adhyātma-Rāmāyana, Ṣapta-śati, Gīta-govinda, etc. Prof. Kane in his History of Dharma-śastra has placed Nāgeśa towards the end of 17th cent. A. D.

Works.

On Sāṁkhya.
1. Laghu-saṁkhya-vṛtti

On Yoga
1. Yoga-śāstra—vṛtti.

On Alaṅkāra.
Commentaries on—
1. Kāvyaprakāśā.
2. Kuvalayānanda.
3. Rasagaṅgādhara.
4. Rasataranginī.
5. Rasāmañjarī, etc.

On Vyākaraṇa-śāstra.

For his works on Vyākaraṇa, see, Dr. Belwalkar's Systems of Sanskrit Grammar p. 49.

On Dharma Sāstra, about 15 works. For a complete list of his works on Dharma-śāstra, see, Prof. Kane's History of Dharma śāstra; Vol. I. p, 707.

Other works.

Commentaries on—
Vālmīki-Rāmāyaṇa.
Adhyātma-Rāmāyana.
Sapta-śati.
Gīta-govinda.
Sudhālaharī, etc.

[References: Prof. P. V. Kane: History of Dharma-śastra, Vol. I. pp. 453–456; Dr. Belwalkar: Systems of Sanskrit Grammar, p. 49–50; Kielhorn's preface to the Paribhāṣendu-śekhara].

Viśveśvaradatta Miśra (Beginning of 19th Cent.)

Viśveśvaradatta Miśra was the pupil of one Vidyāraṇya Tīrtha. He was more popularly known as Kāṣṭha-Jihva. This singular epithet was gained by him, in consequence of his wearing a cleft stick on his tongue during the latter years of his life as a check on his habit of talkativeness. After his initiation into sanyāsa, he was known as Devatīrtha swamin. He is said to have composed many other works, mostly in Hindi and Mahāraṣṭra.[1] He died at Benares in 183?, A. D.

1. F. E. Hall: Preface to Sāṁkhyasāra, p. 29, note. Mr. Hall states that the author has some fifteen works to his credit.

work

1. Sāṁkhya-taraṅga

other works

2. Yoga-taraṅga
3. Bhāskara-stotra

Tārānātha Tarkavācaspati (About 1825 to 1900 A D)
(contemporary of Swami Dayānanda)

works

1. Sāṁkhya-tattva-kaumudi-vṛtti — a gloss on Sāṁkhya tattva-kaumudī of Vācaspati Miśra. (p)

other works

2. Sabdārtha-ratnam (on Vyākaraṇa) (p)
3. Dhātūrūpādarśah (Vyākaraṇa) (p)
4. Tulādāna-paddhati } on Dharma śastra
5. Bahu-vivāha-vāda } on Dharma śastra
6. Gayāśradhādi-paddhati } on Dharma śastra
7. Gāyatrī-vyākhyā (p)

Commentaries on

8. Daśakumāracarita of Dandi (p)
9. Vikramorvaśiyam of Kālidāsa (p)
10. Veṇī-saṁhāra (p)
11. Mudrā-rākṣasa (p)
12. Siddhānta-bindu-sārah etc.

Pañcānana Tarkaratna (19th - 20th Cent. A.D.)

work

1. A commentary on Sāṁkhya-karikā called Pūrṇimā (p)

other works

2. Dvaitokti-ratnamālā (p)
3. Śakti-bhāṣya — a commentary on Brahma-sūtra (p)
4. A gloss on Vaiśeṣika-sūtra called Pariṣkāra. (p)
5. Amaramangalam etc.

Hariharānanda Araṇya (19th—20th Cent.)

The author is living now in almost absolute seclusion in the Santal Perganas. He has cut off entirely from outside world except for short interviews by enquirers on spiritual path.

works

1. Sāṁkhya-tattvāloka (p)
2. A gloss on the Sāṁkhya-sūtras of Pañcaśikha & others (p)

other work

3. A gloss on Vyāsa's commentary on Pātañjalayoga-sūtra

An Alphabetical Table of Authors and their works on Sāṁkhya system, whose dates may be fixed between A.D. 1700 A.D. and 1900.

ANANTA BHATTA.

Work.

1. Sāṁkhya-sūtra-pradīpikā—a commentary on Sāṁkhya-sūtra.

(Catl. of Skt. Mss. in C.P. p. 140).

BHATTA KESAVA.

(Son of Sadānanda., son of Bhaṭṭa Keśava).

Work.

1. Sāṁkhyārtha-tattva-pradīpikā. (Printed) Chow. S.S. 246.

BODHA BHARATI.

(Disciple of Bodhāraṇya Yati).

Work.

1. Sāṁkhya-tattva-kaumudi-vivaraṇa.

BHAVADEVA.

Work.

1. A commentary on Sāṁkhya-kārikā. N.W. Ms. 390.

JNANAMRUTA YATI.

(Disciple of Uttamāmṛta Yati).

Work.

1. Sāṁkhya-sūtra-tīkā. (N.W. Ms. 398).

Other works.

2. Aitareyopaniṣad-bhāṣya-ṭīkā.
3. Taittirīyopaniṣad-bhāṣya-ṭīkā.
4. Naiṣkarmya-siddhi-ṭīkā.

HARI BHATTA.

Work.

1. Sāṁkhya-sūtra-vārtikam.[1]

Other work.

2. A gloss on Īśāvāsyopaniṣad.

---

1. This is a rare work not mentioned in Catalogus catalogorum. The special feature of this work is that many Upaniṣadic passages have been discussed with a view to showing that there is no conflict between the Upanisadic and Sāṁkhya school of Philosophy. In the colophon the author styles himself as Dvādaśāgnicit *Vide*, G. O. M L. catl, D. No. 15873.

KAVIRAJA YATI.

(Pupil of Vaikuṇṭha Yati).

Work.

1. Sāṁkhya-tattva-pradīpah. (p) Chou. S. 246.

KULAMUNI.

Work.

1. A commentary on Sāṁkhya-kārikā.

Other works.

2. Nītiprakāśa.
3. Samāsārṇava.

MAHADEVASRAMA.

(Guru of Viśvanāthśārama, author of Tarkadīpikā).

Work.

1. A commentary on Sāṁkhya-kārikā (R. Mitter's Notices, No. 3111).

RAMAKRSNA BHATTACARYA.

Works.

1. Sāṁkhya-kaumudi—a commentary on Īśwarakṛśṇa's Sāṁkhya-kārikā.
2. Sāṁkhya-sārah.

Other works.

3. Smṛti-kaumudī.
4. Gṛhayāga-kaumudī.

SRIDHARA.

(Son of Ganeśa)

Work.

1. Sāṁkhya-pravacana-sūtra-vṛtti (Mysore Mss. Library).

Sri Kṛṣṇa Mitra.

In the colophon to the Tattva-mīmāmsa,[1] a tract on Sāṁkhya philosophy, Kṛṣṇa Mitra declares himself as son of Rāmasevaka and grandson of Devidatta.[2] Sāṁkhya-sūtra-prakṣepikā, a gloss on Tattvasamāsa-sūtra is attributed to Kṛṣṇa Mitra. In Anfrecht's catalogues catalogorum, one Kṛṣṇa Mitra Ācārya,[3] son of Rāma-

1. Printed. Chow. S. S, No. 246.
2. *cf*, इति श्रीमद्देवीदत्ता मजरामसेवक सून्वाचार्यकृष्णमित्रकृत, तत्त्वमीमांसा समाप्ता ।
ibid, p, 195
3. Aufrecht: catalogues catalogorum, p. 123,

natha and grandson of Devīdatta is creditted with about 35 works on various subjects, such as, Nyāya, Vyākaraṇa, Dharma-sūtra, commentaries on Alaṁkāra, Nātaka, etc. The date of the author is not known nor the place he hailed from.

Works.

1. Sāṁkhya-kārikā-vyākhyā. (N.W. 390).
2. Sāṁkhya-sūtra-vivāraṇa. (N.W. 388).
8. Sāṁkhya-sūtra-prakṣepikā.

SRINIVASA YATI.

Work.

Sāṁkhya-tattva-prakāśa.

VAMSIDHARA MISRA.

Work.

1. Tattva-vibhākara—a commentary on Sāṁkhya-tattva-kaumudi. (p)

Other work.

2. Śabda-prāmāṇya-khaṇḍana.

VASANTA NARASIMHA (MUDUMBA).

Work.

I. Sāṁkhya-kārikā-bhāṣya, also called, Sāṁkhya-taru-vasanta.

The author has done to kārikās what Bhikṣu did in respect of the sūtras. The author believes that there is no radical divergence between the Sāṁkhya and Vedanta. His exact time is not known nor the place he hailed from.

VIGRAHARAJA BHATTA.

Work.

1. Sāṁkhya-vivṛti.

YOGANANDA.

Work.

1. Sāṁkhya-kārikā-vyākhyā.
2. Sāṁkhya-sūtra-vivaraṇa.

INDEX OF WORKS

Kapila-sūtra-vyākhyā—by........ .... COML. Mysore.

Kaumudī-prabhā : a sub. com. on the Sāṁkhya-tāttva-kaumudī of Vācaspati Miśra—by Svapneśvara. Hall's Index p. 6.

Tattva-yāthārthya-dīpana—by Bhāvagaṇeśa Dīkṣita Printed.

Tattvasamāsa-vṛtti—by...... .... ? DCSN. Skt. Coll. Calcutta.

Tattvasamāsa-vyākhyā—by Vibhānanda ; DCSM. Skt. Coll. Cal ; Hall's Index p. 4.

Tattvasamāsa-sūtra : A brief exposition of Sāṁkhya system in 22 sūtras, with the commentary, *Sarvopakāranī*—Printed.

Idem, with the com. yāthārthyadīpana—by Bhāvagaṇeśa ; Printed.

Tattvārṇava, also called, Tattvāmṛata-prakāśini— (a com. on Sāṁkhyataṭtva-kaumudī–by Rāghavānanda Sarasvatī; Hall's Index p. 6.

Māṭhara-vṛtti— (a com. on Sāṁkhyakārikā)—by Māṭharācārya. Ed. by Viṣṇuprasād Śarma : C.S S. no 86.

Māthara-vṛtti, an essay—by S. K. Belvalkar, Annals of B.O.I. Vol. V.

Yukti-dīpikā : a Vivaraṇa on Sāṁkhya Saptati, Ed. by Pulibihari Chakravarty. Cal. S.S.

Sadasat-khyāti—by Govinda Bhatta ; I. O. catl. Vol. IV.

Sarvopakāriṇī : a com. on Tattvasamāsa—by..........................? Printed.

Sāṁkhya-kārikā—by Īśvara kṛṣṇa : Ed. by Revatikānta Bhaṭṭacārya. Calcutta.

Idem—an exposition in English by—Davies, J. 1894.

Idem, with Introd., Eng. trans. & notes etc.,—by S, S. Sūryanārāyaṇa Sastri, University of Madras.

Idem, (studied in the light of the Chinese version)—by Takakusu, translated into Eng.—by S. Sūryanārayana Sastri.

Idem, translated into Hindi,—by Sītārāma Sastri, Benares.

Sāṁkhya-kārika, with the Bhāṣya of Gaudapāda Ed .by... .....? (1) Benares edn. (?) Calcutta edn.

Idem, with *idem*, Ed. with Eng. trans., introduction notes etc., by H. H. Wilson. Revised edn. 1924. N.B. This contains an article on a missing verse in the Sāṁkhya sūtras—by B. G. Tilak. T. Tātayya, Bombay, 1889.

Idem, with *idem*, Ed. with introd., trans. and notes—by Dr. H. D. Sarma. P.S.O.

Idem, with *idem*, Ed. with Bengali trans.—by Revatikanta, Calcutta.

Idem, with *idem* and with the *Candrikā* of Nārāyaṇa Tīrtha. Ed.—by Becana Rāma Tripathī. Published at Benares,

Sāṁkhya-kārikā of Īsvarakṛṣṇa, with the com. of Māțharācārya, Ed.—by Viṣṇuprasad Sarma. Ch. S. S.

Idem, with the com. *Candrikā* of Nārāyana Tīrtha, Ed. ... ? Ch. S. S.

Sāṁkhya-kārikā-bhāṣyaṁ-by Vasanta Narasiṁha Paṇdita. CSM. Ady. L.

Sāṁkhya-kaumudī—by Rāmakṛṣṇa Bhattācārya, Hall's Index.

Sāṁkhya-krama-dīpikā—by.. ......? DCSM. Madras.

Sāṁkhya-jñānam, with com.—by.. ..... ? DCSM. Madras.

Sāṁkhya-tattva-kaumudī—by Vācaspati Miśra, Ed. 1st. published at Calcutta in V. Samvat. 1905; another edn. at Benares, Ed.—by Dharmādhikāri Dhuṇḍiraj, in 1873 A.D.

Idem, with German translation,—by Garbe 1891.

Idem, with the com. of Tārānātha Tarkavācaspati; Published at Calcutta, in 1871.

Idem, with exhaustive notes of Rājēśvar Sāstri, Ed.—by Hari Rāma Sukla, H.S.S. No. 23.

Idem, with the com. *Tattvavibhākara* of Vaṅśīdhara Miśra, Ed.—by Rāma Sāstri, Bhāṇḍārī, Ch. S.S. No. 54.

Idem, with the com. Sāṁkhyatattva-vilāsa of Raghunātha, Ed. with introd. and notes–by Ramachandra Tarkatīrth, Cal, S. S.

Idem, with the com. Suṣamā of the editor, Ed.— by Hari Rāma Sukla, K. S. S. No. 123.

Idem, translated into English–by G. N. Jha, 1896; another Edn. 1912.

Idem, Ed. with Text. Eng. trans., introd. and notes etc., Ed.—by Dr. Jha and H. D. Śarma, P.O.S. Poona.

Sāṁkhya-tattva-kaumudī-vivaraṇam—by Bodha Bhārati, DCSM. Madras.

Sāṁkhya-tattva-kaumudī-vyākhyā (Paribhāṣās only—by Bodha Bhārati, CSM. A. S. B.

Sāṁkhya-tattva-kaumudī-vṛtyupodghāta—by Tārāvātha Tarka-vāchaspati; CSM. Ady. L.

Sāṁkhya-tattva-pradīpa—by Kavirāja yati, (p) Ch. S. S.

Sāṁkhya-tattvapradīpikā by Bhaṭṭa Keśava; Ch. S.S. printed.

Sāṁkhya-tattva-vicāraḥ—by Raghunātha Tarkavāgīśa Bhaṭṭācārya, DCSM. Skt. coll. Cal.

Sāṁkhya-tattva-vibhākara, (a com. on Sāṁkhya-tattva-kaumudī) —by Vaṅśīdhara. Printed. See, under Sāṁkhya-tattva-kaumudī.

Sāṁkhya-tattva-vilāsa (a com. on Sāṁkhya-tattva-kaumudī)—by Raghunātha Tarkavāgīśa Published. See, Sāṁkhya-tattva-kaumudī.

Sāṁkhya-tattvālokaḥ — by Hariharānanda Āranaya, Ed. — by G. N. Kavirāj, S. Bh. T S.

Sāṁkhya-taraṅga (a com. on Sāṁkhya-sūtra of Kapila) — by Viśveśvara Datta Miśra ; Hall's Index, p. 2.

Sāṁkhya-tattva-subodhinī, with Hindi translation, Ed.—by. .? Lucknow.

Sāṁkhya-darśanam, text with Hindi translation by—............... (1) Mathura ; (2) Bombay.

Idem, with the commentary of Vijñāna Bhikṣu, Ed. by — Dhundiraj śāstri. K. S. S. No. 57.

Sāṁkhya-dīpikā—by Kaiyaṭa ; C. S. & P. Mss., C. P.

Sāṁkhya-pravacana-śāstra-bhāṣyam (a commentary on the Sāṁkya-sūtras of Kapila) — by Vijñānabhikṣu,

(1) Ist edn., published at Serampur in 1821 ;
(2) Another edn., Ed. by F. E. Hall in B. I., 1854–56 ;
(3) A Reprint by Jīvānanda Vidyāsāgara, Calcutta, 1872.
(4) Ed. by — R. Garbe, (in Roman letters), London, 1895.

Idem, Ed. by—R. Garbe, with a German translation, notes etc.,

Idem, Ed., with a Bengali translation by—M. Pal, Calcutta.

Sāṁkhya-pravacana-bhāsyavṛtti : (a Commentary the Sāṁkhya-pravacana-bhāṣya of Vijñāna Bhikṣu) by– ... . C.S.Mss.Oudh.

Sāṁkhya-pravacana-vṛtti-sāra—by Mahādeva C.O.M.L. Mysore.

Sāṁkhya-pravacana-sūtravṛttih –by Srīdhara C.O.M.L. Mysore.

Sāṁkhya-vācaspati-vyākhyā : (a commentary on the Sāṁkhya-sūtrā) – by Bauddhabhārati ; C.S.M. Oudh.

Sāṁkhya-vṛtti—Vigraharāja Bhatta ;

Sāṁkhya-vṛtti-sārāh, (same as Sāṁkhya-pravacana-vṛtti-sāraḥ), by Mahādeva, D.C.S.M. Madras.

Sāṁkhya-śāstra-śākhā by— .... C.S. & P.Mss; C.P.

Sāṁkhya-ślokaḥ—by Cāṇakya Paṇḍita, Ed. with notes by Jīvānanda Vidyāsāgara ; Calcutta, 1909.

Sāṁkhya-saptatiḥ, with the commentary *Jayamaṅgalā* of Saṅkarācārya, Ed. by H. Sarma ; C.O.S. Calcutta

Sāṁkhya-saptati-vyākhyā by—Bhāratimatīya ; C.O.M.L. Mysore.

Sāṁkhya-sārah by Vijñānabhikṣu, Edited by F. E Hall, B I, Calcutta, 1862.

Sāṁkhya-sāraḥ by—Vijñānabhikṣu, ed. by .. .. Published at Calcutta.

Idem. Ed. with Bengali translation by M. Pal, Calcutta, 1806 Saka.

Idem, text with translation and a study of nature, Salvation etc., by J. Dahlman.

Sāṁkhya-sūtra (Pāṭhaḥ) text only, Published at Benares.

Idem, with Sāṁkhyakārikā, (containing various readings, *published at Bombay).*

Sāṁkhya-sūtra of Pañcāśikā and other ancient sages, compiled & annotated in Sanskrit by—Hariharānanda Araṇya, Ed. with introd. notes and translation etc., by Jñāneśvara Ghosh. Published at Cinsura.

Sāṁkhya-sūtra-vivaraṇa : a commentary on Tattva-samāsa ; by—........... .... Hall's Index p. 3.

Sāṁkhya-sūtra-vārtikam—by Haribhaṭṭa ; D.C.S.M., Madras.

Sāṁkhya-sūtra-vṛtti—by Aniruddha, Ed. with Eng. translation by R. Garbe, B I, Calcutta. 1888–89.

Sāṁkhya-sūtra-vṛtti : a commentary on Sāṁkhyāsūtra by Aniruddha, with the ṭīkā-sārākhya of Mahādeva Vedāntin, Ed. with a critical introduction on the origin of Sāṁkhya-sūtras, notes etc,—by R. Garbe. B I. 1888. Calcutta.

Idem, with the gloss of the editor, Ed. by Pramathanātha Tarkabhūṣaṇa. Published at Calcutta.

Idem, Ed. by—Kunjabihari Tarkatīrtha, Calcutta.

Idem, Ed. with translation (Bengali) etc, by Kālībara Vedāntavāgīśa. Published at Calcutta.

Sāṁkhya-sūtra-vaidika-vṛtti, with the gloss of Swāmi Hariprasāda. Published at Bombay.

Sāṁkhyālaṅkāra, same as Sāṁkhya-kramadīpikā, Edited and translated by Ballantyne. 1850 A.D.; See also, Hall's Index p. 3

Sāṁkhya-saṅgrahaḥ— a collection of the following works of Sāṁkhya Philosophy :

(1) *Sāṁkyatatva-vivecana*—by Sīmānanda Dīkṣitā ;
(2) *Tattva-yāthārtha-dīpana* of Bhāvāgaṇeśa ;
(3) *Sarvopakāriṇī* a commentary on Samāsa-sūtras
(4) *Tattvasamāsa-sūtra-vṛtti*

(5) *Sāṁkhya-sūtra-vivaraṇa*–a commentary on Kapila-sutra;
(6) *Sāṁkhya-tattva-pradīpikā* of Keśava Bhatta ;
(7) *Sāṁkhya-tattva-pradīpah* of Kavirāja yati,
(8) *Tattva-mīmāmsā* of Kṛṣṇamitra Miśra,
(9) *Sāṁkhya-paribhāśa*, etc., Ed. by Vindhyeśvarī Prasād Dvivedin and Dhundīrāj śāstri ; Chou. S.S

Sāṁkhya-sūtra of Kapila, a commentary on, by V. N. Ray.

Idem, Translation and annotation by J. M. Lawl 1921.

Sāṁkhya Philosophy of Kapila, containing :

(1) *Sāṁkhya-pravacana-sūtra*, with vṛtti of Aniruddha and the Bhāṣya of Vijñānābhikṣu and extracts from the Vṛttisāra of Mahādeva Vedāntin ;
(2) *Sāṁkhya-kārikā* ;
(3) *Tattva samāsa* ;
(4) *Pañcaśikhā-sūtram*, Ed. with introduction and translated by Sirischandra vasu.

Other works on Sāṁkhyā Philosaphy in English.

Sāṁkhya or the Theory of Reality : a critical and constructive study of Īśvarakṭṣṇa's Kārikas,—by M.N. Mukerji Published at Calcutta.

Sāṁkhya Conception of Personality – by A. K. Majuandhar ; Published by Calcutta University.

Sāṁkhya and Modern thought - by J.Ghosh, published at Calcutta.

Sāṁkhya system : A history of Sāṁkhya Philosophy—by A. B. Keith ;

Sāṁkhya system, A criticel study of ;–on the lines of the Sāṁkhya kārikā, Sāṁkhya sūtras and their commentaries—by V. V. Sovani. P.O.S.

Hindu Philosophy : An exposition of the system of Kapila based on Sāṁkhya Kārikā of Īśvarakṛṣṇa—by J. Daves.

Sāṁkhya Philosophy of Kapila—by V. N. Raya 1911.

Exposition of Sāṁkhya and Vedanta systems ot Indian Philosophy —E. C. Woodley 1907.

Bibliography of Sāṁkhya-yoga Samuccaya works - by O. Schrader 1906.

The commentaries on the Sāṁkhya-sūtra are as follows : –

1. Sāṁkhya-sūtrapradīpikā—by Ananta Bhaṭṭa.
2. Aniruddha-vṛtti—by Aniruddha. Printed.
3. Sāṁkhya-vṛtti-sāra—by Mahādeva Sarasvati. Printed.
4. Sāṁkhya-pravacanabhāṣya—by Vijñanabhikṣu. Printed.

5. Laghusāṁkhya-sūtra-vṛtti—by Nāgeśa Bhaṭṭa.
6. Sāṁkhya-taraṅga - by Viśveśvara Datta Miśra.
7. Rājavārtika, attributed to Ranarangamalla, King of Dhāra. Hall's preface to Sāṁkhya-sāra p. 33.
8. A Com. on Sāṁkhya-sutra --by Jñānāmṛta. C.C; N.W. Mss.

Commentaries on Iśvarkṛṣṇā's Sāṁkhya Kārīkā.

1, Sāṁkhya-kārīkā-bhāṣya—by Gaudapāda. Printed.
2. Sāṁkhya-tattva-kaumudī—by Vācaspati Miśra. Printed.
3. Sāṁkhya-candrikā—by Nārāyana Tīrtha Printed.
5. Māṭharavṛtti —by Māṭharacārya. Printed.
6. Jayamaṅgalā—by Sañkaracārya, Printed.
7. Sāṁkhya-kaumudī—by Rāmakṛṣṇa Bhaṭṭācārya ; Hall's Index p. 8 ; C.C.
8. A Com. on Sāṁkhya-kārīka -by Kulamuni ; N.W. Mss. C.C.
9. *Idem*—by Śrīkṛṣna, Oudh Mss ; N.W. Mss ;
10. *Idem*—by Bhavadeva ; Oudh Mss ; C.C.
11. *Idem*—by Yogānanda, N W. Mss ; C.C.

Commentaries on Tattvasamāsa af Pañcaśikha.

1. Tattva-samāsa-yāthārthya-dīpana - by Bhāvagaṇeśa. Printed.
2. Sāṁkhya-tattva-vivecanam—by Kṣemānanda. do
3. Sāṁkhya-tattva-pradīpikā - by Keśava Bhatta. do.
4. Sāṁkhya-tattva-pradīpaḥ—by Kavirāja Yati. do.
6. Sāṁkhya-mīmāṁśa —by Kṛṣṇa Mitra Misra. do.
7. Sarvopakāriṇī—by... . .. do.
8. Sāṁkhya-sūtra-vivaraṇam—by... ..... do.
2. Tattva-samāsa-sūtra-vṛtti—by... .. . do.
10. Sāṁkhya-krama-dīpikā, also known as, Sāṁkhyālañkāra . ... not printed.

Commentary on Sāṁkhya-tattva-kaumudī.

1. Tattva kaumudī-vyākha—by Bhārati Yati.
2. Tattva-candra by Nārāyana Tīrtha Yati.
3. Tattvārṇava, alias, Tattvāmṛta-prakāśinī-Rāghavānanda Sarasvati.
4. Kaumudī-prabhā - by Svapareśvara.
5. Sāṁkhya-tattva-vilāsa - by Raghunātha Tarkavāgīsa.
6. Sāṁkhya-tattva-vibhākara—by Vanṣīdhara.
7. Tattva-kaumudī-vivṛtyupodghāta - by Tārānātha Tarkavācasatiḥ.

JOURNAL
OF
SRI VENKATESVARA ORIENTAL INSTITUTE, TIRUPATI

1. The JOURNAL is the official organ of the Sri Venkatesvara Oriental Institute and the Oriental College, Tirupati.
2. The JOURNAL appears twice a year, in January and July.
3. Contributions are accepted mainly from the members of the Institute and the staff of the College.
4. Each contribution must be clearly written or typewritten on one side of the paper only and must be completely press-ready. No additions other than corrections of printer's errors will be admitted after its acceptance for publication.
5. The Editor reserves to himself the right of accepting, rejecting or modifying any contribution received for publication. Contributors are advised to keep copies of their articles as the Editor does not undertake the responsibility to return the rejected articles.
6. Authors will receive twenty-five reprints of their contributions free of charge.
7. The annual subscription to the JOURNAL is Rs. 10/- post free, (inland) and 20 Sh. or 6 Dollars (foreign) to be paid strictly in advance.
8. Books on Indology in English, Sanskrit and Dravidian Languages, are reviewed in the JOURNAL. All books intended for review are to be sent to the Editor.
9. Advertisement charges &c. may be obtained on application from the Editor.
10. All communications regarding the JOURNAL should be addressed to :—

THE EDITOR,
JOURNAL OF SRI VENKATESVARA ORIENTAL INSTITUTE,
TIRUPATI (SOUTH INDIA).

Printed by: Sri C. ANNA RAO, B.A., at the T. T. Devasthanam's Press, Tirupati
175 Copies 256 Pages—10-12-52.

Published by: Sri P. V. RAMANUJASWAMI M.A., Director, Sri Venkatesvara Oriental Institute, Tirupati.